

ИСТРАЖИВАЊА НАЦИОНАЛИЗМА У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА

Радови млађе
генерације социолога

Јово Бакић (уредник)

ИНСТИТУТ ЗА СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

Универзитет у Београду – Филозофски факултет | 2021

1838

1

страживања
национализма у Србији
почетком 21. века

*Радови млађе генерације социолога
Јово Бакић (уредник)*

Истраживања национализма у Србији почетком 21. века
Радови млађе генерације социолога
Јово Бакић (уредник)
Прво издање, Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Институт за социолошка истраживања
Чика Љубина 18–20,
Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Данијел Синани
декан Филозофског факултета

Рецензенти

проф. др Тодор Куљић,
редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду у пензији
проф. др Ђокица Јовановић,
редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду у пензији
проф. др Ивана Спасић,
редовна професорка Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Лектура и коректура

Теодора Тодорић Милићевић

Припрема

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN

978-86-6427-187-5

Реализацију овог зборника финансијски је подржало
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу
финансирања научноистраживачког рада на
Универзитету у Београду – Филозофском факултету
(број уговора 451-03-9/2021-14 од 14.01.2021. године).

САДРЖАЈ

- 7 | *Јово Бакић*
Увод: Истраживања национализма у оквиру једне историјске социологије политике
- Стварање и националистичке репродукције нације**
- 19 | *Немања Косић*
Свети Сава и национализам – проблеми критике извора и тумачења
- 49 | *Милош Секулић*
Настанак македонске нације – језичко питање
- 75 | *Милена Трикић*
Национализам уместо социјализма: промена назива школа у Србији
- Ксенофобични национализам у политици, фудбалу и музици**
- 109 | *Дамир Зејнулаховић*
Идеологија Српског покрета Двери
- 135 | *Јована Живанић*
Организација и идеолошко усмерење навијачке групе „Делије“
- 163 | *Ирена Пејић*
Навијачке групе као регрутна база екстремне деснице
- 191 | *Симо Јокић*
Музички израз идеологије крајње деснице у Србији након слома социјализма – анализа дискурса

Последице ксенофобичног национализма

- 223 | *Андреј Кубичек*
Антициганистички погром у селу Јабука
- 251 | *Бранка Зорић*
Друштвени положај и политички ставови Книњана
повратника и Книњана настањених у Републици Србији
- 273 | Белешке о ауторима и ауторкама

УВОД: ИСТРАЖИВАЊА НАЦИОНАЛИЗМА У ОКВИРУ ЈЕДНЕ ИСТОРИЈСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ ПОЛИТИКЕ

Јово Бакић*
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Пред читаоцима се налази једна помало необична књига. У њој су скупљени прерађени школски радови, настали у оквиру наставног процеса на основним студијама Социологије политике и Социологије етничких група и нација, као и на мастер студијама на курсу Друштво и политика. Свакако су то успели дипломски, завршни и мастер радови написани и одбрањени током последњих десет година на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.¹ Но, ови радови су и више од тога, јер реч је о оригиналним научним истраживањима која увећавају наше знање о различитим облицима национализма, па је ред да се стручна и шира јавност упознају с њима.

Према ужим истраживачким темама, студије су подељене на три целине: 1) разумевања и објашњења стварања и репродуковања нације на примерима Срба и Македонаца²; 2) присуство вредности и организација крајње деснице у политици, фудбалу и музици у Србији³; 3) трагичне последице ксенофобичног национализма у Србији

* jbakic@f.bg.ac.rs

- 1 Само је рад Немање Костића, пошто су истраживачки резултати завршног и мастер рада већ објављени у социолошкој периодици, настао у склопу израде његове докторске дисертације „Друштвени и идејни корени употребе лика Светог Саве у различитим идеолошким уобличавањима српског национализма“, те прерадом испитног рада из Метода истраживања друштвених појава код Владимира Илића на докторским студијама.
- 2 Милош Секулић је свој дипломски рад одбранио 2013. године под насловом „Настанак македонске нације – језичко питање“ пред комисијом у којој су били Тодор Кулић, Ђокица Јовановић и Јово Бакић. Милена Трикић је свој мастер рад „Промене назива школа у постсоцијализму у Србији: Симболичке промене као одраз идеолошких и вредносних трансформација“ одбранила пред комисијом: Ивана Спасић, Јелена Пешић и Јово Бакић.
- 3 Дамир Зејнулаховић је одбранио свој мастер рад 2020. године пред комисијом: Ивана Спасић, Ана Бирешев и Јово Бакић. Јована Живанић је свој дипломски

и у Хрватској на примерима вишедневног погрома над јабучким Ромима 2010. у првом случају и етничког прогона книнских Срба из Хрватске 1995. године у другом.⁴

Јединство наставе и науке подразумева да дипломски, завршни и мастер радови на поменутиим курсевима, попут докторских дисертација, морају да стреме социолошком теоријом вођеним оригиналним искуственим истраживањима. Успелих истраживања, насталих као плод напора за стицањем дипломе социолога под менторским усмеравањем уредника ове књиге, знатно је више но што је овде прикупљено, а представљена су само она која су у средишту истраживачке пажње имала национализам, једну од бројних политичких појава које се изучавају и истражују на поменутиим курсевима. Штавише, из различитих разлога, ни у овој монографији нису скупљене све студије о национализму које то заслужују.

Па ипак, сабран је већи део успешнијих истраживања национализма схваћеног као танке идеологије која захтева подударње политичких с етничким границама (Гелнер 1997: 11). Национализму недостаје развијен теоријски садржај, па се не може поимати као једна од општих идеологија попут конзерватизма, либерализма, социјализма или неког облика крајње деснице, него се увек с њима преплиће, односно на њима „паразитира“ (Vincent 2013). Но, треба уочити да, иако све опште идеологије могу у већој или мањој мери укључивати националистичке садржаје, крајњи десничари увек имају ауторитарни и ксенофобични национализам, који своју нацију, каткад испреплитану с конфесионалном или религијском припаданошћу каткад с расизмом, истиче као мерило свих вредности друштвеног живота, у средишту идеолошке замисли о визији пожељног друштва и непријатељу који угрожава њено остварење. Стога не чуди да су крајње десничарске идеологије најмање теоријски развијене у поређењу с другим општим идеологијама (Куљић 1987). У начелу је реч

рад „Идеолошко усмерење организованих фудбалских навијача: студија случаја групе фудбалских навијача Црвене звезде ‘Делије’“ одбранила 2013. године пред комисијом: Огњен Радоњић, Драган Станојевић и Јово Бакић. Ирена Пејић је свој дипломски рад „Навијачке групе као регрутна база екстремне деснице“ одбранила 2015. пред комисијом: Тодор Куљић, Душан Мојић и Јово Бакић. Симо Јокић је завршни рад под насловом „Музички израз идеологије крајње деснице у Србији након слома социјализма – анализа дискурса“ одбранио 2020. године пред комисијом: Немања Звијер, Немања Костић и Јово Бакић.

4 Андреј Кубичек је свој дипломски рад „Расни, класни или етнички сукоби у селу Јабука 2010. године“ одбранио 2011. године пред комисијом у којој су били Ђокица Јовановић, Владимир Вулетић и Јово Бакић. Бранка Буач (сада Зорић) 2016. године је одбранила завршни рад „Друштвени положај и ставови Књићана повратника и Књићана грађана Републике Србије“ пред комисијом: Тодор Куљић, Владимир Илић и Јово Бакић.

о буквалном схватању подударања етничких и политичких граница, које иде до крајњих логичких и практичних последица, што се окончава у заговарању моноетничке националне културе, па и у етничким прогонима мањина и странаца, али и у идеолошким прогонима „националних издајника“ односно неистомишљеника (Mann 2004: 2).

Национализму треба приступити из историјске перспективе, јер се сами националисти враћају у прошлост када треба да објасне због чега су поносни на своју националну припадност. Критички приступ националистичкој визији прошлости њихове нације освешћује да је традиција на коју се националисти позивају неретко измишљена у релативно скорој прошлости (Hobsbom, Rejndžer 2011), док се национални идентитети у ствари образују и мењају у сталном сусрету припадника различитих етничких заједница, односно нација једних с другима (Bart 1997), те да се у том процесу оне интегришу употребом посебних етничких симбола и митова који им омогућују постојаност у релативно дугачким временским раздобљима (Smit 1998).

У том смислу се и Свети Сава истражује као један од најважнијих, ако не и најбитнији, етно-конфесионалних симбола, који се доводи у везу са стварном историјском личношћу Растка Немањића, односно монаха, утемељивача Српске православне цркве и врсног дипломате Саве. Наиме, док се данас у националистичкој свести једног дела Срба „светосавски национализам“ узима здраво за готово, дотле је познаваоцу теорија национализма и историјске личности Саве Немањића сасвим јасно да код њега није постојао национализам из простог разлога што национализма није било у 13. веку ни међу Србима ни у било којој другој етничкој заједници. Друштва су у средњем веку била строго сталешки подељена и власт религијски правдана, па су сталешки идентитет и конфесионална припадност биле знатно важније од етничке припадности. Другим речима, не само друштвено, него и правно одређене сталешке границе није било могуће прећи, а етничке су се релативно лако прелазиле; племићи су могли да склопе брак без обзира на етничку припадност, али кмет се није могао оженити племкињом, па иако су можда били исте етничке припадности. Отуда није могао постојати националистички принцип који захтева поклапање етничких и политичких граница, јер етничка припадност земљорадничког и сточарског становништва, тј. велике већине друштва, није била уопште битна, већ је етничко име династије Немањића ширено на земљу коју су контролисали монарх и њему мање или више одано племство и сасвим привржена црква. Отуда не изненађује да се Сава Немањић, изузетан човек својега доба, етничком заједницом Срба у својим сабраним делима скоро уопште није ни бавио, већ је у њима правдао власт династије „над

српском земљом“, под којом се подразумева све што Немањићи захвате, превасходно религијским аргументима (Св. Сава 2005).

Тек су, суочени са секуларизацијом у првој половини 20. века, која је подразумевала и секуларно демократско начело да се легитимитет власти, макар она сама била олигархијске природе, изводи из воље демоса, па је и етничка припадност демоса постала битна за легитимитет захтева за влашћу над неком територијом, поједини црквени мислиоци и великодостојници измислили „светосавски национализам“ као наводно неопходан темељ постојања српске нације. Измишљање везе Светог Саве с национализмом било је тада у функцији враћања нације у конфесионалне границе, упркос секуларним изазовима, као и у функцији утврђења југословенске нације око етничког језгра Срба.

Ако је Немања Костић своје истраживање превасходно усмерио ка етносимболизму, али уз важне допуне сазнања које доноси интеракционистички приступ, односно истраживању употребе симбола Светог Саве у различитим националистичким визијама пожељног друштва, онда је Милош Секулић применио интеракционистички приступ у истраживању обликовања македонске нације. Показује се да је стварање македонске нације у социјалистичкој Југославији имало своју предисторију у такмичењу Бугарске, Србије и Грчке, њихових црквених и школских установа, али и њихових комитских чета око македонских Словена и територије Македоније. Пажљиво истраживање на разноврсним изворима показује да је, када год је неко од ривала био ближи остварењу својих националистичких снова о укључењу Македоније у своју државу, растао и националистички апетит да се Македонци претворе у део победничке нације. Ово је, по правилу, укључивало и силу, а Македонци су били одбијени од тако схваћене нације. Истовремено, ривал који је био удаљенији од остварења замисли о Македонији као делу сопствене националне државе, постајао је поборник македонске самосвојности и тако покушавао да осујети национализујуће тежње противника. На тај начин су током времена стварани услови да се Македонци од етничке категорије развију у етничку заједницу, а затим и у нацију. У социјалистичкој Југославији се то догодило посредством стандардизације македонског језика, тако што је узет најудаљенији дијалект како од бугарског тако и од српског, али и одвајањем Македонске православне цркве од СПЦ-а. Најновији догађаји показују да је дијалектика коју је Секулић изложио у раду и данас присутна. Изван жиге интересовања овог рада остало је измишљање традиције Македонаца и налажење њиховог порекла у античкој прошлости (Vangeli 2011; Brunnbauer 2005), али то је разумљиво јер је аутор, омеђен простором, био усредсређен на онај аспект образовања македонске нације који сматра најважнијим.

Треће поглавље првог дела књиге окончава прилог Милене Трикић која се бавила проблемом брисања назива школа из социјалистичког раздобља, што се надовезује на тему њеног завршног рада у којем је истраживала промену назива улица у Београду, Загребу и Сарајеву у новом капиталистичком добу. Показује се да је историјски ревизионизам, заснован на друштвеној нормализацији национализма, у функцији правдања новог друштвено-економског система, односно успостављања и одржања власти капиталистичке олигархије на развалинама социјалистичке Југославије. На првом месту се брише југословенско обележје антифашистичке борбе, па нестају имена превасходно неспских антифашиста, а у нешто мањој мери српских (сличан процес, али с другачијим националним предзнаком, приметан је у Загребу и Сарајеву). Уочава се такође да је Свети Сава име које се најчешће користи за именовање школа, чиме је још једном наглашен значај овог симбола за савремени српски национализам.

Треба истаћи и значај монументализације националне прошлости, која се изводи мегаломанским пројектима у оквиру банализације национализма (Bilig 2009). Свакако је тај процес одавно започет градњом Храма Светог Саве на Врачару – „највећег на Балкану“, како с поносом истичу банални националисти – а убрзање добија доласком Српске напредне странке на власт 2012. године. Наиме, ова странка, која је, зарад међународне прихватљивости, морала да избаци из програма радикално залагање за „велику Србију“, која би се простирала до границе Карлобаг–Огулин–Карловац–Вировитица, заменила је територијално ширење стремљењем ка висинама, тј. једној небеској Србији у буквалном смислу. Отуда је читав „Београд на води“ – иако је територија изузета из надлежности Републике Србије и посвећена расту приватног профита и територијализацији друштвене неједнакости кроз „центрификацију“, што је јасан ударац народном суверенитету – сав у знаку величине, па ће имати „највишу кулу на Балкану“ и „највећи шопинг-мол на Балкану“. Наравно, посебно место у овом контексту заузима споменик Стефану Немањи, који такође стреми небесима. Остављајући овом приликом корупцију и криминал колосалних размера по страни, треба нагласити да су поменуте појаве, као и све чешће фарбање различитих површина бојама националне заставе, зорна испољавања баналног национализма. Разуме се, функција сваког национализма – уз битан изузетак националне борбе против империјалног поробљавања – па и баналног, јесте прикривање друштвених неједнакости у капитализму, односно његово правдање као друштвено-економског система.

Други део књиге започиње истраживањем идеологије Двери, која се кретала од класичног конзерватизма до радикалне деснице. Ова партија покушава да попуни упражњено место које је Српска радикална странка, као водећа снага крајње деснице у Србији, имала две деценије. Наиме, излазак Томислава Николића и Александра Вучића из СРС-а 2008. године, док се Војислав Шешељ налазио на суђењу у Хашком трибуналу, довео је до слабљења ове странке. Ни повратак Шешеља из Хага није довео до њеног оживљавања, пошто је постало јасно да је СРС, уз Српску десницу Мише Ваџића, Левијатан и поједине „навијачке групе“, постао само један од крајње десничарских делова режима. Управо ова чињеница могла би да отвори простор за Двери, партију која се већ дуго налази близу пробоја изборног прага. Па ипак, у овом тренутку је изгледније да ће се Српска напредна странка, праћена екстремно десничарским сателитима, враћати својим идеолошким коренима, померати удесно и попуњавати упражњено место радикалне деснице, нарочито уколико се тренд јачања таквих странака настави у Европи.

Истраживање Зејнулаховића, у теоријском погледу јасно социолошки-сазнајно уковљено у дијалектичкој мисли Ђерђа Лукача о тоталитету и социолошко-политички у теоријском разликовању екстремне од радикалне деснице, указује на то да се дверјани јасно препознају као радикална десница. Ксенофобију и национализам, као језгрене идеје крајње деснице, Двери испољавају превасходно према усељеницима муслиманске вероисповести и кроз хомофобију. Но, оно што је за Двери особено јесте, иако јаче истакнуто на почетку њиховог делања но данас, ослањање на православље и поједине великодостојнике Српске православне цркве. Напослетку, присутан је и трећи носећи стуб радикалне деснице – ауторитарност у практичној политици, али досад није било залагања за увођење смртне казне или оштрије кажњавање криминалаца, што је уобичајено инсистирање на „закону и реду“ радикалних десничара у Европи (Бакић 2019). Такође, иако је Бошко Обрадовић неприкосновени дводеценијски вођ Двери, па су и неки његови бивши сарадници, попут Мирослава Паровића, Андреја Фајгеља или Владана Глишића, напуштали странку, не може се тврдити да се то значајније разликује од уобичајених процеса у страначком животу Републике Србије. Вероватније је реч о претежно ауторитарној политичкој култури у Србији.

Управо је идеологија Двери најближа ономе у шта верују „делије“, па би се, бар на први поглед, могло очекивати зближавање ових групација, где би „делије“ биле пешадија Двери. Вођи навијача ове организоване групе следе клерикалну визију поменуте партије, па

чак добијају простор у званичном часопису Српске православне цркве „Православље“, како показује Јована Живанић. Истовремено, они негују исконско поимање нације и њему примерено аутохтонистичко схватање националне историје, али и један агресивнији екстремно десничарски став, испољен и у насиљу према непријатељу, било да је он препознат у особама мањинске сексуалне усмерености било у националним мањинама, усељеницима, Хрватима или Албанцима. Но, „делије“, упркос највећој идеолошкој блискости Дверима, не подржавају у пракси ову политичку партију. Несумњиво је да су личне и пословне везе вођа „делија“ са садашњим председником СНС-а, добијање баснословних послова недавно основаних предузећа у њиховом власништву од државе (Insajder 2018), те фаворизовање „Црвене звезде“, определиле ову навијачку групу да буде у блиским односима с режимом, без обзира на идеолошку удаљеност и тињајуће незадовољство у ширим навијачким круговима. Наравно, посебна је тема да је вођење навијача неретко смоквин лист који скрива запажене каријере у криминалу, најчешће везане за трговину дрогом, изнуду, разбојништва, незаконито ношење оружја, па и за убиства. Стога ће у будућности бити неопходно пажљиво истраживање веза мафије, навијачких група, пословних кругова, крајње деснице и ауторитарно-мафијашког режима. Свакако, Јована Живанић је, ослоњена на теоријска сазнања о крајњој десници, направила вредно истраживање – у време одбране рада 2013. године пионирско у социологији Србије – примењујући различите методе и технике у прикупљању података о строго хијерархијској организацији и крајње десничарској идеологији различитих мањих навијачких група које делују под кишобраном „Делија“.

Слично истраживање предузела је две године доцније и Ирена Пејић, анализирајући навијачке портале „Делија“, „Гробара“ и „Јунајтед форса“ (*United Force*) односно Стормфронта (*Stormfront*), међународне дигиталне платформе екстремних десничара. Њено истраживање показује да су „Јунајтед форс“ екстремно десничарска групација која отворено пропагира национал-социјалистичку расистичку идеологију, али ју је тешко пратити с обзиром на то да се налазе под повећаним надзором.⁵ Но, на Бањици, где је смештен стадион ФК „Рад“, видљиви су велики мурални слике које приказују припаднике „Јунајтед форс-а“ који су прерано изгубили живот, „војводу Момчила Ђујића“, „хероје с Кошара“, „Ратка Младића“, различите религијске

5 Има јасних показатеља да су неонацисти из Националног српског фронта (наследници забрањеног Националног строја) и Србске акције истовремено и припадници „Јунајтед форса“ (Smrt fašistima 2016).

мотиве, те кошаркашко игралиште за децу у клупским бојама, па је јасно да општинска власт Вождовца гаји извесне везе с навијачима „Рада“. Такође, према сведочењу командира жандармерије на суду, у друштву екстремних десничара из „Јунајтед форс“ затекнут је и легитимисан тада малолетни син председника СНС-а, док су 2014. покушавали да продру до Параде поноса у намери да је насилно прекину (Радишић 2019). Данас се пак Данило Вучић неретко виђа у свечаној ложи „Рада“, па је јасно да су пријатељске везе сина председника СНС-а, који обавља и функцију председника Републике Србије, с навијачима „Рада“ остале чврсте.

Занимљиво је да је спочетка непријатељски према њему настројене „Гробаре“, који су, како показује истраживање Ирене Пејић, иако националистички усмерени, знатно секуларнији од „Делија“, режим дисциплиновао тако што је створио групу „Јањичари“, у чијем се друштву често виђао син председника СНС-а (Војиновић 2020). Име су добили због тога што нису изворно били навијачи „Партизана“, него су водили навијаче других спортских друштава, што је вероватно сасвим изузетан случај у историји клупског навијања у свету. Примерице, Александар Станковић звани Сале Мутаби био је „делија“ пре но што је преузео вођство над „Јањичарима“, док је његов заменик Вељко Беливук звани Веља Невоља припадао групацији „Јунајтед форс“. Обојица су били повезани с Кавачким кланом, подиране су против њих оптужнице за убиства, трговину дрогом, разбојништва, али, упркос томе, у групи с њима били су садашњи начелник Пете управе БИА Горан Цолић и војни специјалац и затим жандар Вучковић, а одржавали су и редовну везу с генералним секретаром владе Републике Србије Новаком Недићем. „Јањичари“ су батинама преотели трибину од „гробара“, па се све до хапшења групе 4. фебруара 2021. године – што се вероватно догодило под притиском САД односно Управе за борбу против трговине дрогом ДЕА (*Drug Enforcement Administration*), с обзиром на чињеницу да су припадници ДЕА сарађивали на терену с домаћим службама – нису чули погрдни поклици „гробара“ упућени председнику СНС-а (Цвијић 2021; Anđelić 2021).

Поред фудбала, односно навијача, важан канал масовне културе кроз који се пробијају и шире екстремно десничарске идеје и вредности представља музика. Симо Јокић је написао пионирски рад о овој теми у нашој социолошкој заједници. Показује се да постоји јасан међународни утицај превасходно енглеске скинхед сцене десничарског усмерења и енглеске *Oi!* музичке сцене на српски екстремно десничарски скинхед и музички израз. Истовремено, разбијање

Југославије и ратови за њено наслеђе представљали су плодно тло за јачање крајње деснице уопште, па и за музичко изражавање ауторитарног и ксенофобичног национализма. Но, оне групе које су настале у таквом друштвеном миљеу, а доживеле већу популарност, као што су Директори, Ритам нереда и 357, временом су напустиле друштвено непожељан ксенофобичан став, задржавши само национализам, који је у Србији, након ратова за југословенско наслеђе, друштвено нормализован и идеолошки хегемон начин мишљења било у ужареном било у баналном облику.

Напоследку, трећи део књиге чине два прилога у којима је реч о тужним, па и трагичним последицама до којих долази када крајње десничарске вредности продру у шире друштвене слојеве и постану друштвено прихватљиве. Андреј Кубичек је, ослоњен на теоријску мисао Норберта Елијаса и Фредрика Барта, употребом различитих метода, али посебно полуструктурисаног разговора, показао како је релативно распрострањени антициганизам довео до погрома над недужним ромским становништвом села Јабукe у близини Панчева. Испоставило се да сиромашнији становници македонске или српске етничке припадности завиде сиромашним Ромима на социјалној помоћи коју добијају и да се осећају етнички угроженим. Интеракционистички приступ и теорија етничког такмичења за ретка добра објашњавају како су релативно добри вишедеценијски односи између ових етничких заједница нарушени у времену привредне кризе и како се лако осећај етничке угрожености већине може претворити у агресивно делање против мањине.

Коначно, Бранко Зорић је, примењујући полуструктурисане разговоре с Књињанима повратницима и Књињанима који су остали у Војводини, показала како је ауторитаран и ксенофобичан национализам хрватске већине довео до етничког прогона Срба и њихове увелико тужне судбине. Видљиво је да није дошло до потпуног друштвеног уклапања Књињана ни у старој ни у новој друштвеној средини. Ксенофобични национализам већинске нације, нажалост и државе Хрватске, окружује Књињане повратнике у Книну, а неретко и неразумевање других грађана Србије у Војводини. Но, иако жртве, ни сами Књињани, како повратници тако и грађани Републике Србије, већином нису измакли ксенофобичном национализму који огорчава њихову свакодневицу. Поред тога, истине ради, треба додати да је на самом почетку ратова за југословенско наслеђе хрватска мањина из Книнске крајине била протерана. Уистину, ксенофобични национализам у српско-хрватским односима по правилу је реципрочан и неретко има трагичне последице, било да се односи на крај 19, почетак, средину или крај 20. односно почетак 21. века (Bakić 2011; 2004).

Извори

- Andelić, B. (2021). „Ko je Novak Nedić: Sekretar Vlade i veza sa Janjičarima“, *nova.rs*, 15. 2. 2021, <https://nova.rs/vesti/politika/ko-je-novak-nedic-sekretar-vlade-i-veza-sa-janjarima/>, приступљено 15. 6. 2021.
- Vojinović, M. (2020). „Predsednikov sin ponovo u društvu ‘Janjičara’“, *KRIK*, 10. 1. 2020, <https://www.krik.rs/predsednikov-sin-ponovo-u-društvu-janjarica/>, приступљено 15. 6. 2021.
- Insajder (2018). „Firma iza koje stoji vođa navijača Zvezde zajedno s gradskom firmom dobila posao od EPS-a“, 19. 12. 2018, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/12911/>, приступљено 15. 6. 2021.
- Радишић, Н. (2019). „Сведочио командант јединице која је оптужена за напад на Андреја Вучића“, *NI*, 11. 1. 2019, <http://rs.n1info.com/Vesti/a451167/Izjava-komandanta-jedinice-koja-je-optuzena-za-napad-na-Andreja-Vucica>, приступљено 15. 6. 2021.
- Smrt fašistima! „Ko planira da maršira Beogradom 1. oktobra 2016 ???“, <https://smrtfašistima161.wordpress.com/2016/09/11/ko-planira-da-marsira-beogradom-1-oktobra-2016/>, приступљено 15. 6. 2021.
- Цвијић, В. (2021). „Вега тајне службе и хулигана“, НИИ, <https://m.facebook.com/ninonline/photos/a.365849893485364/4928181093918865/?type=3&source=57>, приступљено 15. 6. 2021.

Литература

- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Clio.
- Bakić, J. (2011). *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bakić, J. (2004). *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: GNB „Žarko Zrenjanin“.
- Bart, F. (1997). *Etničke grupe i njihove granice*. U: (ur). Putinja, F. i Stref-Fenar, Ž. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bilig, M. (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Brunnbauer, U. (2005). *Ancient Nationhood and the Struggle for Statehood: Historiographic Myths in the Republic of Macedonia*. U: (ur). Kolstø, Pål. *Myths and Boundaries in Southern-Eastern Europe*, London: C. Hurst, 262–96.
- Гелнер, Е. (1997). *Нације и национализам*. Нови Сад: Матица српска.
- Hobsbom, E., Rejndžer, T. (ur). (2011). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Куљић, Т. (1987). *Фашизам: социолошко-историјска студија*. Београд: Нолит.
- Mann, M. (2004). *Fascists*. Cambridge&New York: CUP.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Свети Сава (2005). *Сабрана дела* (приредила и предговор написала Љиљана Јухас-Георгиевска). Београд: Политика.
- Vangeli, A. (2011). *National-building ancient Macedonian style: the origins and the effects of the so-called antiquization in Macedonia*, *Nationalities Papers*, vol. 39, no. 1, 13–32.
- Vincent, A. (2013). *Nationalism*. U: (ed.) Freedon M., Sargent, T. L., Stears, M., *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: OUP.

СТВАРАЊЕ И НАЦИОНАЛИСТИЧКЕ
РЕПРОДУКЦИЈЕ НАЦИЈЕ

СВЕТИ САВА И НАЦИОНАЛИЗАМ – ПРОБЛЕМИ КРИТИКЕ ИЗВОРА И ТУМАЧЕЊА

Немања Костић*
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Уводна разматрања

Поводом обележавања осам векова од постављења Светог Саве за првог српског архиепископа, у години у којој се у делу културне јавности Србије прослављала 800. годишњица аутокефалности СПЦ, у Српској академији наука и уметности 12. децембра 2019. одржана је свечаност посвећена овом јубилеју. На нареченом скупу, историчар и академик Љубомир Максимовић одржао је пригодно предавање под симптоматичним насловом „Србија пре 800 година – почеци обликовања једне нације“¹. У самом називу поменутог излагања уочљив је, из перспективе нашег истраживања, један значајан анахронизам, повезан с хронолошким смештањем почетака обликовања једне *нације* у премодерно доба. Овакво, готово саморазумевајуће становиште о изузетном историјском утицају личности Растка Немањића, потоњег монаха Саве, на процес обликовања српске нације свакако не представља новину како у академским и црквеним круговима тако и међу припадницима заинтересоване лаичке јавности. Тако је још 1935. године, која је у Краљевини Југославији проглашена за „светосавску“ (а поводом обележавања седам столећа од Савине смрти), један од најутицајнијих теолога СПЦ, епископ Николај Велимировић, одржао предавање под називом „Национализам Светога Саве“ у коме, између осталог, тврди како је „творац српске народне цркве следствено био творац суволиког национализма српског“, као и да „основу и центар свега Светосавског национализма чини народна црква“ (нав.

* nemanja.kostic@f.bg.ac.rs

1 <https://www.sanu.ac.rs/wp-content/uploads/2019/12/svecana-akademija-povodom-800-godina-od-posvecenja-svetog-save-program.pdf> (приступљено 21. 12. 2020).

према Ђорђевић, 2003: 58–60). У истом периоду, књижевник Милош Црњански посвећује један спис управо Светом Сави, говорећи како је овај монах био „пријатељ свога народа и заштитник нације и идеја родољубља“ (Црњански, 2011: 140), а историчар Станоје Станојевић у закључним речима биографске студије о првом српском архиепископу истиче да је „сем црквене организације Св. Сава оснивач српске књижевности и српског национализма, који је постао главна одлика и најистакнутија особина нашег народног бића и садржина нашег народног живота“ (Станојевић, 1935: 123).

И много пре но што су заговорници реакционарног идеолошког комплекса светосавског национализма тридесетих година 20. века „недвосмислено“ утврдили да је Србима прожимање и поистовећивање националног и конфесионалног идентитета готово провиденцијално намењено, те да српски идентитет и историјски пут своје једино извориште и уточиште имају у светом лику оснивача цркве, симболика и култ Светог Саве помаљали су се у написима српских националиста различитих идејно-политичких профила како у црквеним тако и у световним круговима. Још 1806. године, док је у крајевима преко Саве и Дунава одзвањала епска јека „грома Светога Саве“ устаничке Србије, арадски парох Георгије Алексић позивао је пречанске Србе на прославу првог српског архиепископа следећим речима: „[...] Воздигните трубе и псалтире, воздигните сербска оружија и војнике [...] Сербина бо Сербљи славе, Сербскога колена књазу чест Сербљи одају; веселите се мало и велико, славећи нашега Патрона“ (нав. према Макуљевић, 2006: 55). Савину предодређеност за велика дела посвећена „роду“ славио је тако и пакрачки епископ Никанор Грујић. У његовом спеву „Свети Сава“, објављеном у Сремским Карловцима 1861. године, мајка најмлађег потомка Стефана Немање „предосећа“ значајну улогу коју је њеном сину наменио читав „род“: „[...] Расти ми Растко мој до греде, / Твоје ми очи више нег царевина вреде; / И вреде...вреде...та те ће очи бити роду, / Што је сунце земљи, што су звезде плавом своду“ (Грујић, 1861: 1–2).

Националистичке побуде водиле су и бројне српске књижевнике који су се у модерном добу бавили ликом Светог Саве. Војислав Ђурић је истакао да се чак ни малобројни писци од дара и имена, у мноштву оних који су о Сави певали, нису уздигли изнад пригодног и бескрвног понављања онога што је одавно речено о његовом родољубљу и, сводећи му лик само на ту једну црту, дали су и њој самој други смисао, те је у том духу Јован Јовановић Змај хвалио Саву јер се овај „одазв’о даљном лелеку и вриску, па је загрио будућност србинску“, док је Војислав Илић певао како је светитељ посветио живот „роду, отаџбини и слободи“ (Ђурић, 1979: 228). Мотив Саве

родољуба у српској књижевности опстао је и кроз читаво 20. столеће, па је тако Матија Бећковић у песми истакао да ваља ходити Савиним „стопама“: „[...] Ка Савином извору; На Савином врху; Куда и ми идемо, Јер другог пута и нема“². Да потрага за „оцем нације“ није била страна српским књижевним круговима ни у савременом добу сведочи и илустративна изјава Добрице Ћосића, једног од најутицајнијих српских писаца друге половине 20. века, али и активног учесника политичког живота у истом периоду. У интервјуу недељнику *Време* (10. август 1996), на питање о томе како се осећа као „отац нације“, Ћосић је, између осталог, рекао да „[...] ако српска нација треба да има оца, онда би то морао да буде Свети Сава [...]“ (нав. према Жункић, 1999: 49).

Да ни политички вођи Срба у модерном добу нису заостајали за културним посленицима у погледу употребе лика Светог Саве говори нам то што је још кнез Милош Обреновић, по свој прилици 1823. године, у Србији наредио прослављање овог светитеља (Ђоровић, 1927), да би се обавезност светосавске прославе усталила 1841, по уредби његовог сина, кнеза Михаила (Макуљевић, 2006: 56). И Светозар Милетић, један од најзначајнијих политичких вођа Срба у Хабзбуршкој монархији друге половине 19. века, писао је да „кад се запитамо, шта је у нас та основа, та духовна копча народа била, и неотице, интуитивно долазимо на Светога Саву и његов значај“. Кудећи снисходљив однос делова српског клира према мађарским властима, позивао је српске јерархе да се угледају на Саву каквим га је он видео, на Саву који је био „пре Србин, него јерарх, и обоје као човек. По њему [Сави] је у сукобу између неправедне владе и између народа увек место клира уз народ; у њега је православље била народна идеја, опредељена на то да народ уједини, крепи [...]“, те се стога Милетић пита: „Ни су ли и наши свештеници Срби?“ (Милетић, 1869).

Имајући у виду претходно написано, рекло би се да су симболика и култ Светог Саве кроз два столећа развоја српског национализма заузимали истакнуто место у прегнућима разнородних националистичких делатника, било да је Свети Сава у њима означен као одлучујући, врховни јемац националног опстанка и препорода (у искључивом духу конфесионално заснованог светосавског национализма), било као само један од високо „рангираних“ припадника својеврсног националног пантеона (у различитим секуларно³ заснованим варијантама српске националистичке идеологије). Управо је

2 „Прича о Светом Сави“ http://matijabeckovic.blogspot.rs/2012/04/blog-post_8198.html (приступљено 21. 12. 2020).

3 У којима се, макар начелно, ако не и у пракси, заступала идеја о „Србима три закона“.

такав, саморазумевајући однос различитих актера према многобројним аспектима живота и дела Светог Саве могао довести до ситуације у којој у друштвеној науци практично не постоји адекватна историјска синтеза посвећена не само питању потенцијалног односа овог светитеља према *етничким/националним* садржајима, већ ни целини историјског учинка првог српског архијереја. Упркос томе што је, како каже Сима Ђирковић, о Светом Сави написана обимнија историјска литература него о било којој другој личности српске новије и старије историје, до 1979. године написане су свега две истинске научне монографије о оснивачу СПЦ (Ђирковић, 1979: 7)⁴. Тражећи разлоге дуготрајном жалосном стању озбиљне научне литературе о овој теми, Ђирковић проицљиво закључује да је амбиција различитих писаца неуједначеног квалитета заправо морала бити усмерена у сасвим другом правцу, истичући да су они првенствено настојали да на свој, суштински анахронистичан начин, *интерпретирају* значај Светог Саве или смисао и значење појединих његових дела, те су стога „били осуђени да своја схватања, произишла из искустава у њима савременом свету, преносе на столећима удаљену епоху, да своје преокупације припишу људима којима су морале бити туђе, да својим критеријима процењују личности, поступке и дела људи који су се служили потпуно другојачијим мерилима“ (Ђирковић, 1979: 8).

Имамо ли на уму наведене Ђирковићеве речи, као темељни задатак нашег истраживања намеће се покушај извођења социолошко-историјске реконструкције и социолошко-сазнајне интерпретације односа самог Саве Немањића према питањима етничког/националног поистовећивања у светлу, нажалост оскудних⁵, историјских извора о овој теми. Другим речима, покушаћемо да кроз критичко испитивање и тумачење појединих писаних историјских извора проверимо има ли у тврдњама заговорника истакнуте (или пак одлучујуће) улоге Светог Саве у процесу обликовања српске нације икаквих трагова историјске збиље. У том циљу, на првом месту потребно је позабавити се одређеним методолошким и епистемолошким проблемима, тешкоћама и ограничењима која се могу јавити приликом извођења овакве врсте истраживања, као и неким од основних начела критике историјских извора и њиховог тумачења. Затим је неопходно представити концептуални оквир анализе, који се у највећој мери наслања

4 Прва се односи на дело Андре Гавриловића из 1900, а друга је већ поменута студија Станоја Станојевића из 1935. године.

5 Ипак, како каже Рајт Милс (C. Wright Mills), „ако хоћемо да схватимо, бар деломично, праву природу друштва у коме живимо, нипошто не треба да се одрећемо проучавања важних друштвених појава само зато што у области чињеница не располажемо апсолутно утврђеним и провереним подацима“ (нав. према Јакшић, 1976: 122).

на научни опус британског социолога Ентонија Смита (Anthony D. Smith), утемељивача етносимболистичког приступа питањима нације и национализма. Напоследку, на искуственом нивоу, критичкој анализи биће подвргнути неки од кључних писаних историјских извора релевантних за тему из наслова. На првом месту свакако је, као историјски извор првог реда, потребно испитати невелику збирку списа самог Саве Немањића, како бисмо установили примарни карактер друштвено-интегративне мисли заступљен у Савином делу. Након тога, потребно је испитати постоји ли у делима његових савременика икаквих трагова који би били од помоћи у разумевању нашег предмета. У том смислу, дело Стефана Првовенчаног, Савиног старијег брата, али и писмо упућено монаху Сави из пера Димитрија Хоматијана, охридског архиепископа и Савиног противника на путу црквеног осамостаљења, могли би пружити одређене одговоре. Осим тога, потребно је испитати хагиографско прегнуће „последњег Савиног ученика“ Доментијана (написано средином 13. столећа), као и „Житије Св. Саве“ Теодосија Хиландарца (из последње деценије 13. века), у којима је започет процес литерарне култизације Савиног лика. Притом, важно је напоменути и то да анализу поменутих извора није могуће извести без истовременог, паралелног указивања на друштвено-историјски контекст епохе њиховог настанка, будући да је без таквог осврта немогуће проникнути у природу мисли првог српског архијереја и његових ближих и даљих савременика.

Неки проблеми објашњења у историји и друштвеним наукама

С обзиром на то да се тема нашег истраживања односи на покушај тумачења мисли и дела једне несумњиво утицајне историјске личности, није згорег скренути пажњу читалаца на неке од кључних проблема и недоумица које се могу јавити приликом овакве врсте научног испитивања. Како истиче британски историчар Френк Макдона (Frank McDonough), и у савременом свету прилично је раширено становиште о доминантном утицају „великих“ појединаца на историјске промене, те би без њиховог „печата“ у времену људска историја остала празно и безизражајно поље (McDonough, 1996: 41). Својеврсна опседнутост биографијама „великих“ људи одликује историју човечанства готово од почетака писмености, а Војин Милић исправно примећује и то да проучавање и приказивање живота истакнутих личности спада још од Плутарховог доба у врло раширену врсту историографских радова, при чему су, како он каже, и у

прошлости и данас, биографије писане с различитим циљевима – на пример, у духу некритичког величања „светаца“ и „хероја“, или пак ради „васпитног“ обликовања нових нараштаја на идеализованим ликовима истакнутих личности (Милић, 1986: 745).

Осврнемо ли се на уводне речи нашег излагања, постаје јасно да су и различита становишта о Светом Сави неретко била плод управо оваквог, прилично раширеног и уобичајеног начина мишљења. Већ у првој целовитијој студији о Савином животу коју помиње Ђирковић, насталој из пера Андре Гавриловића 1900. године, уочљив је став о „самосвојном“ току српске историје, уобличеном ликом и делом првог српског архиепископа. Гавриловић пише како „држава српска за све време свога напредовања иђаше неодступно стазама које је Сава обележио“, а „дух његов вођаше најбоље представнике српског народа тим путем“ (Гавриловић, 1900: 214). Он казује како је Сава „основавши цркву народа ради [...] учинио да она збиља постане потреба душе народне [...]“ (Гавриловић, 1900: 215). Овај историчар закључује да „ако је српски народ имао сина свога, који је савест његову осветлио зракама видеда што никада не трне; ако је за њ ко радио и стварао, **не за кратки век човекова живота него, прелазећи своје столеће, за далека поколења** – онда се та величина духа народнога у српском народу зове Свети Сава“ (Гавриловић, 1900: 216).

Управо у наведеним редовима можемо увидети један од учесталих проблема истраживања историјског утицаја „великих личности“ – крајњи детерминизам који тумачи њихових дела неретко учитавају у „намере“ ових актера, преносећи тако учинак њихове делатности на далеку будућност. Наиме, будући да, како вели Мирјана Грос (Mirjana Gross) „увијек живи реконструирају животе мртвих за живе“ (Gross, 2001: 381), проучавалац друштвених услова минулих времена, а посебно истраживач лика и дела одређене утицајне историјске личности, мора своја схватања отргнути од детерминизма који „своди истакнуте повијесне личности на извршитеље одређених повијесних процеса“ (Gross, 2001: 369–370). Другим речима, с опрезом се морамо запитати да ли је Растко Немањић заиста био „предодређен“ да „осветли“ историјски пут развоја и успона српске нације (при чему је и он сâм, у неким екстремнијим варијантама тумачења, као изврсна личност кадра да надилази услове своје епохе, тобоже био свестан сопствене, божјим провиђењем намењене улоге у историји), или је пак његово дело имало неки сасвим другачији смисао и сврху. На општијем плану, исто питање могло би се поставити на следећи начин – „Могу ли људи служити ‘судбини’ која се не може дефинисати помоћу њихових сопствених хотимичних циљева?“ (Von Wright, 1975: 202).

Будући да се у истраживању прошлости закључци доносе *ex post facto*, Георг Хенрик фон Врикт (Georg Henrik von Wright) добро примећује како, уопштено говорећи, постигнућа, искуства или патње неког појединца или групе људи понекад *омоћују* извесна постигнућа која други појединац, генерација или група није раније могла да замисли, те да та ранија постигнућа или догађаји добијају нов смисао у светлу оних каснијих – „Као да стичу неку сврху, која је остала непозната онима који су за њих били одговорни. [...] У оваквим случајевима понекад кажемо да је ‘судбина’ ових људи била да утру пут будућности коју они сами никада нису ни замишљали“ (Von Wright, 1975: 203). Имамо ли у виду овај став, намеће се питање да ли је оправдано Светом Сави, као конкретној историјској личности, приписати сасвим конкретну и свесну *намеру* историјског обликовања једне нације (намеру која извире из својеврсне личне трансисторијске спознаје божјег плана, у верзији коју заступају „светосавски“ националисти), или пак његову делатност тумачити као потпуно или делимично *ненамеравани* узрочник истог процеса (у секуларним верзијама тумачења његове историјске улоге)? На општијем сазнајном плану, у пружању одговора на ово питање може нам помоћи правилно уочавање односа између телеолошког типа објашњења и разумевања у друштвеним наукама. Како Фон Врикт наводи, телеолошком објашњењу делања обично претходи акт интенционалистичког разумевања неких чињеница о понашању⁶ (Von Wright, 1975: 182). Наиме, у овом случају, чин разумевања јесте основни предуслов објашњења. Према Фон Врику, резултати тумачења, тј. разумевања, јесу одговори на питања „Шта је то?“ (у смислу шта оно *значи* или *представља*), док се до објашњења као наредног, повезаног поступка, долази помоћу питања „Зашто?“ (Von Wright, 1975: 184–185). Рекло би се да наведени ставови представљају корисно упутство у спровођењу критике историјских извора, а посебице у тумачењу појмова, на шта ћемо се осврнути у наредном одељку излагања.

Осим тога, истраживање је потребно сместити и у шире, социолошко-сазнајне оквире. Наиме, приликом критичког прегледа историјских извора, посебно оних писаних, насталих из пера неког појединца, морамо непрестано имати у виду друштвени контекст њиховог настанка. Како Милић примећује, људска мисао није аутономна, тј. не настаје и не развија се по неким својим иманентним законима који би се остваривали независно од друштвених услова и друштвено-историјских токова, већ је повезана с друштвом, с његовим друштвеним бићем и с конкретним историјским стањем друштва (Милић, у: Манхајм, 1968: XV). Ова правилност важи како

6 Посебно имајући у виду важеће друштвене норме и вредности у испитиваном периоду.

у прошлости коју настојимо испитати тако и у садашњости из чије перспективе тумачимо минуне догађаје, и сасвим је друштвена по свом карактеру. Тако Грос пише да „пристрасност“ није карактеристична за *појединца* већ за *групе* којима он припада, које имају „заједнички идеолошки приступ, поглед на свијет или своју нацију и те елементе држе егзистенцијалнима и вјечнима“ (Gross, 2001: 378).

Будући да основни задатак нашег истраживања лежи у покушају одгонетања једног дела друштвено-интегративне мисли⁷ епохе српског феудализма 13. столећа, потребно је скренути пажњу на скромне сазнајне домете таквог покушаја. Наиме, испитивање појединих историјских извора о Светом Сави из нареченог периода можда би могло допустити доношење условних закључака о карактеру друштвене свести тадашњег владајућег, феудалног staleжа (и то његових највише ранжираних делова унутар цркве и државног апарата), док остали друштвени слојеви остају ван домашаја наше анализе. Како Милић каже, у друштвено неистоврсним друштвима не може постојати јединствена друштвена свест, већ се ова састоји из свести разних друштвених група, у којима у врло различитој мери постоје и неки заједнички, општедруштвени садржаји (Милић, 1986: 419). Следствено томе, оскудица поузданих историјских извора о начину живота и мишљења зависних слојева становништва (уз ограничење постављено самим циљевима овог рада) представљају важне препреке у доношењу чврстих закључака јер се „идејна превласт неке владајуће класе и стварна свеобухватност и дубина њеног утицаја, могу лако преценити управо зато што израбљиване класе имају далеко мање могућности да своја схватања изложе, па она у историјским изворима остављају знатно мање трагова“ (Милић, 1986: 475).

Нека начела тумачења (писаних) историјских извора

Будући да се наше истраживање највећим делом заснива на тумачењу посебне врсте биографских текстова – *хагиографија* (житија), потребно је осврнути се на поједине проблеме критике и интерпретације оваквог типа написа. У хагиографијама као књижевном жанру

7 Овде се прихвата Милићево опште одређење друштвено-интегративне мисли као „стварања сазнајних предуслова за међусобно разумевање, општење и судовање појединаца у разним облицима друштвеног живота, почев од најужих и најнепосреднијих, до оних што произлазе из друштвене поделе рада и друштвене организације“, при чему се „особени задатак ове мисли састоји у оправдавању оног облика друштвеног уређења за који се залаже друштвена група о чијој се друштвено-интегративној мисли ради“ (Милић, 1986: 516–517).

преовладава панегирични, похвални тон, те у њима, како Ђирковић каже, доминирају поуке и чуда над стварним током живота јунака коме је хагиографија посвећена (Ђирковић, 1968: 30). И Милић указује на то да се у многим средњовековним изворима, најчешће насталим из пера монаха, говори о различитим чудима и натприродним појавама. Веродостојност и компетентност извора не сме се пак процењивати само на основу ове чињенице, будући да се иза религијски обојене конвенционалности таквих написа могу крити изразито корисни подаци о друштвеном животу (Милић, 1996: 460). Другим речима, основна функција житија јесте, у најширем смислу, идеолошка. У овој чињеници лежи разлог за посебну будност и опрез истраживача. Ипак, као што је назначено, то што поузданост, прецизност и објективност чињеничног и доследног историјског описа и излагања сасвим извесно не стоје у основи и циљевима хагиографских казивања, не спречава могућност доношења релевантних закључака. Наиме, како Милић наводи, прошлост не интересује науку само као плод минулих времена, већ и као активни садржај каснијих историјских стања у којима се она појављује у облику историјског памћења проучаваних друштава и њихових ужих класних и етничких делова, додајући да „извор сасвим непоуздан за опис неког догађаја или историјског периода може – под одређеним условима – имати највећу научну вредност за испитивање једног облика историјске свести о времену у ком је настао, или за историјско памћење неког каснијег доба“ (Милић, 1996: 440–441).

Историјско истраживање свој пуни израз добија тек кроз тумачење извора, тј. кроз њихову интерпретацију – „Чињенице утврђене критиком извора још нису историја него то постају тек интерпретацијом њихове повезаности у времену. Према томе, поступак саставна добивања обавијести постиже циљ тек интерпретацијом као темељном спознајном операцијом“ (Gross, 2001: 399). Дакле, подаци које пружају историјски извори тек кроз тумачење могу добити одређени смисао у приказивању конкретног историјског тока. Ово начело може се добро осликати мишљу утицајног британског историчара Едварда Кара (Edward Carr), који је писао да се „реконструкција прошлости у историчаревој души развија на искуственој евиденцији, али то по себи није емпиријски процес и не може садржавати чист рецитал чињеница. Напротив, процесом реконструкције влада селекција и тумачење чињеница: то је заиста оно што их чини историјским чињеницама“ (нав. према Јакшић, 1976: 133).

Најопштије речено, тумачење би се могло одредити као мисаона делатност којом се настоји открити *смисао* неких идејних и културних творевина, при чему смисао повезује уже делове тих творевина у шире, више или мање развијене и доследне, смисаоне целине

(Милић, 1986: 708). Притом, како Милић истиче, на темељу односа према свести појединаца и друштвених група, треба разликовати субјективни (повезан са ствараоцем одређене творевине) и објективни (повезан са стварном улогом одређене творевине у ширем склопу друштвеног живота) смисао (Милић, 1986: 708–709). Имајући у виду писано дело Светог Саве, али и поменуте списе неких његових савременика и првих тумача, чини се да овакав социолошко-сазнајни став представља солидно полазиште у истраживању, чему треба додати Милићеву поделу смисла на првобитни (или изворни) и накнадни смисао (Милић, 1986: 710), будући да се управо у откривању и реконструисању накнадног смисла могу крити одговори на нека од питања која постављамо у овом раду.

Посебну пажњу ваља посветити и односу према појмовима приликом тумачења историјских извора. Речима Мирјане Грос, истраживач мора имати на уму чињеницу да се појмови мењају кроз историју, те је стога по правилу нужна њихова критичка анализа, како би се избегао анахронизам, тј. пребацивање савремених категорија и начина мишљења у прошлост, на шта је упозоравао и Ђирковић, при чему се сва конфузност и хаотичност непосредног историјског збивања надилази и рационализује управо кроз исправну употребу појмова (Gross, 2001: 367–368). И Милић истиче да је познавање језика и ослањање на сазнања историјске филологије од великог значаја за исправно тумачење историјских извора – „Као саставни део друштвене културе и најзначајније средство за њено изражавање и преносење, језик се стално мења. Услед тога у току времена речи добијају нова значења, а и лексички фонд из разних временских периода се знатно разликује“ (Милић, 1996: 444). Поред тога, он наводи да и различито тумачење разнородних текстова може бити последица управо недовољно одређеног и вишеструког значења појединих израза и промене њиховог значења у току времена, што представља посебну потешкоћу у тумачењима не само извора, већ и читавих историјских периода о којима не постоји довољно разграната мрежа искуствених обавештења (Милић, 1996: 448–449). Као што ћемо видети у даљем току анализе, поменуто несагласје и непостојаност приликом употребе различитих термина у тумачењу историјских извора представљају један од највећих проблема у правилном (ре)конструисању појмова⁸ – те су тако, на пример, изрази попут *народа*, *оџачасџва* или *џросвећивања* у средњем веку могли представљати сасвим другачије појмове у односу на њихов смисао и значење у модерном добу.

8 Како Фон Врикт наводи, сваким новим актом тумачења дате чињенице подводе се под нови појам, те на тај начин као да добијају ново „својство“, које раније нису поседовале (Von Wright, 1975: 184).

Концептуални оквир истраживања

Као што је назначено у уводном делу излагања, основно концептуално полазиште у нашем испитивању потенцијалног односа Саве Немањића према питању етничког/националног поистовећивања представља етносимболистички приступ нацији и национализму, развијен у делу Ентонија Смита. У средишту етносимболистичког приступа је „као што и сам назив указује, истраживање етничких и религијских митова о пореклу етничке групе, као и митова о изабраном народу и златном добу, који су постали основа доцнијих националних митова, али и симбола које каткад могу представљати историјске или митске личности. Кроз сложену комбинацију митова, колективних сећања мање или више удаљених од стварне прошлости етничких група, те стварне прошлости коју је забележила домаћа и страна критичка историографија, ствара се једна нација“ (Бакић, 2006: 242).

Смит етничку везаност посматра као друштвену чињеницу дугог трајања, чија историја неретко сеже у прошлост даље од 19. столећа. На овај начин се не жели оспорити *модерност* нације, већ се једино жели истаћи да је нација обично „укорењена у знатно старијим заједницама од којих преузима низ елемената попут имена, скупа митова и симбола, вредности, сећања“ (Суботић, 2004: 197). Етничка група и нација, према мишљењу овог аутора, јесу међусобно повезане друштвене појаве, али ипак квалитативно различите. Те разлике, али и постојање континуитета, очитују се у начину на који је Смит дефинисао основне ступеве развоја кроз које пролази одређена друштвена група која ће евентуално задобити све атрибуте једне нације.

- 1) *Етничким историјама* се могу назвати „оне људске популације за које бар неки њихови неприпадници сматрају да сачињавају засебну културну и историјску групацију. Популације означене на тај начин могу у то време поседовати мало самосвести или тек магловиту свест о томе да чине засебан колективитет“ (Смит, 1998: 39–40).
- 2) *Етничке заједнице* или *етније* Смит одређује као „именоване људске популације које одликују мит о заједничким прецима, заједничка историјска сећања и један или више заједничких културних елемената, укључујући повезаност са одређеном домовином, као и одређени степен солидарности, макар међу елитама“ (Smith, 1999: 13).

- 3) *Нацију* Смит одређује као „именовану људску популацију са заједничком историјском територијом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном, јавном културом, заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника“ (Смит, 1998: 30).⁹

За потребе нашег истраживања од великог је значаја и Смитово разликовање *аристократских* (латералних) и *демотских* (вертикалних) етничких заједница.¹⁰ Разматрајући питање *социјалне дубине* етничких осећаја, то јест испитујући постојање етничке свести међу различитим друштвеним слојевима у премодерном добу, Смит је установио два идеална типа етничке заједнице или два обрасца ширења етничке свести. *Латерална* етнија је екстензивна и аристократска, премда јој често осим племства могу припадати и виши слојеви свештенства, као и имућнији трговци (Smith, 1986: 76). Наводећи пример норманског војводства Нормандије (које је постојало од 913. до 1204. године), Смит каже да су они готово три века задржали елитни статус ратничке заједнице, при чему су, заправо, само горњи слојеви чинили норманску етнију. Ствар је у томе што су се њихово осећање заједништва, њихови митови о лози и њихова историјска сећања овијали око владарске куће. Према томе, латерална етнија је у исти мах била друштвено ограничена на више слојеве, а географски распрострајена ради ступања у често тесне везе с горњим ешалонима суседних латералних етнија. „Услед тога су јој границе биле карактеристично ‘искрзане’, али јој је недостајала друштвена дубина, а често изразито осећање заједничког етничитета било је код ње скопчано са *esprit de corps*, који је поседовала као слој високог статуса и као владајућа класа“ (Смит, 1998: 87–88). Овај тип етничке заједнице био је у прошлости изразито раширен све до 18. века, што је подразумевало да нижи слојеви становништва у најбољем случају представљају етничку категорију, а никако заједницу, па Смит, између осталих, као

9 Смит је сопствено гледиште ревидирао у радовима објављеним током прве деценије 21. века, чиме га је, рекло би се, сазнајно ослабио, чинећи га мање историчним, те је тако из одређења појма нације искључио постојање заједничке масовне јавне културе, заједничке економије и заједничких законских права и дужности свих припадника (Guibernau, 2004), а начело историчности приликом анализе ових питања притом је од највећег могућег значаја јер проучавање етничких садржаја друштвено-интегративне мисли непрестано мора имати у виду да етничка традиција по правилу није надисторијска, апсолутна, непроменљива и неповезана с класним опредељењима (Милић, 1986: 456–457).

10 Разликовањем аристократских и демотских етнија код Смита, као и њиховом опсежнијом применом на случај и контекст премодерне етногенезе Срба бавили смо се у: (Костић, 2014) и (Костић, 2017), те је овај одељак приказа концептуалног оквира истраживања преузет из поменутих радова.

примере наводи пољско, мађарско и румунско племство, односно пољску, мађарску и румунску (латералну) етнију (Smith, 1986: 73).

С друге стране, *вертикална (демојска)* етнија је била компактнија и народнија (отуд израз *демојска*). Њена етничка култура је обично била раширена на друге друштвене слојеве и класе. Друштвене поделе нису почивале на културним разликама, него је особена историјска култура доприносила уједињавању различитих класа око заједничког наслеђа и традиција, нарочито када су ови били угрожени споља (Смит, 1998: 88). Неки примери вертикалних етнија јесу Јевреји, Јермени и Ирци, при чему треба приметити да је историја ових етничких заједница у различитим временима била обележена честим спољним претњама, угроженошћу и потчињеношћу страним освајачима и доминантнијим етнијама.

На крају, Смит схвата *национализам* као „идеолошки покрет за стицање и одржање аутономије, јединства и идентитета људског становништва чији неки припадници замишљају ту групу као стварну или потенцијалну нацију“, а главне одлике национализма су, према његовом мишљењу: схватање да је свет подељен на нације, те да једино уређење света подељеног на аутономне нације обезбеђује мир и правду; схватање да сва политичка моћ лежи у нацији, као и да приврженост нацији претеже над свим осталим припадностима; схватање да појединац може остварити све своје могућности само унутар нације; и схватање да је максимална аутономија нације неопходна за остварење њене аутентичности. Истовремено, Смит наглашава да су национални симболи, обичаји и церемоније најтрајнији и најмоћнији видови национализма, јер они подстичу осећања ширих друштвених слојева којима су појмовна знања скупљена (нав. према: Бакић, 2006: 250–251).

„Етнички“ садржаји у књижевном делу Светог Саве

Већ је назначено да је оригинално писано дело Саве Немањића невелико по обиму.¹¹ Хронолошким редоследом, ту спадају: *Карејски*

11 Из анализе је искључен обимни Номоканон (Крмчија, Законоправило), српско-словенски превод византијског кодекса црквеног и световног права, који је свој коначни облик добио вероватно 1220. године. У историјској науци постоје спорења око тога да ли је Сава био преводилац или само редактор овог зборника. Свакако, његова улога у коначном обликовању текста била је од изузетног значаја, а, са становишта нашег истраживања, важно је напоменути да су се основне измене унете у изворни садржај Номоканона односиле на снажење легитимације аутокефалности српске архиепископије, тј. Савине намере да положај

Њишић, Хиландарски Њишић, Сџуденички Њишић, Жиѡије Светиої Симеона Немање, Служба Светиом Симеону, Писмо сџуденичком иѡману Сѡригону и Уѡуѡсѡво за држање ѡсалѡира. Летимичан поглед на поменуте списе довољан је да укаже на религијски карактер и верски обојен тон његовог дела. Наравно, овакав увид сасвим је тривијалне природе и по себи не говори много. Религијски језик и облик приповедања (као и једноставна чињеница да побројани извори потичу из пера једног монаха племићког порекла) уобичајено су идеолошко средство општења феудалне епохе. Наш задатак састоји се у покушају да проникнемо у оне латентне, мање или више скривене обрасце и исказе повезане с темом истраживања, тј. да проверимо основаност тврдњи о национализму или бар етничкој привржености Светог Саве. Како бисмо тај задатак остварили, осврнућемо се на она места у изворима која нам могу пружити извесна обавештења како о друштвеном карактеру оних којима се писац обраћа и о којима говори, тако и о природи идејно-политичке лојалности коју исказује.

Набројани Њишици, као кодификовани правилници богослужења и начина организовања манастирског живота и црквене хијерархије уопште, свакако су непосредно намењени свештеним лицима, монасима. Међутим, већ у овој врсти списа могуће је пронаћи шире идејне садржаје, повезане с идеолошком легитимацијом владарске породице којој је Сава припадао. Обраћајући пажњу на ктиторску делатност¹², као један од кључних идејних образаца правдања феудалне власти, Сава хиландарским монасима поручује следеће: „Светло и са свеноћним бденијем треба да славите успомену трисветога и увек спомињајућа оца нашега и ктитора кир Симеона монаха [...]“ (Св. Сава, 2005: 141–142). Да је оданост владарској кући у овим списима имала и шире оквире, те да није била посвећена искључиво успомени на оца као оснивача династије, већ династичком правдању власти уопште, сведоче редови из *Сџуденичкої Њишика*, у којима Сава казује да Студеница, између осталог, мора бити „[...] под молитвама преподобнога оца нашега и ктитора [...]“, а „чувати и исправљати и управљати и владати овим светим манастиром и са игуманом полагаем на онога који влада овом земљом, на великога краља који буде у своје време [...]“ (Св. Сава, 2005: 157–158). Посебан положај Студенице, као једне

своје творевине учврсти у односу на Цариградску патријаршију. Детаљније о овом питању у: Богдановић, 1979: 91–99.

- 12 Подизање храмова је у то доба представљало одлику владарског преимућства, те, у том духу, говорећи о очевим ктиторским подухватима, Стефан Првовенчани као један од повода Немањиног сукоба са старијом браћом наводи његову самосталност у зидању манастира: „Зашто, не саветовав се о томе с нама, твојиш што ти не подоба творити?“ (Првовенчани, 1997: 36).

од најважнијих Немањиних задужбина, истакнут је и по томе што је настојнику овог манастира Сава наменио положај „првог игумана“, у чијем је избору имао узети главног учешћа сâм владар – „А када треба овај да се постави, овако да бива: да се скупе иконом и еклесијарх са најстаријом братијом, и да иду к самодржавном господину све Српске земље, и да му молбу узашљу, да дође у овај манастир“. И строго одређену церемонију постављања игумана, уз присуство осталих игумана Немањиних задужбина, ритуално довршава владар – „[...] И прилази државни господин све Српске земље и узима га за руку од светих двери и приводи га ка Пресветој, и узевши жезао као и од руке саме Пресвете и даје га игуману, и одевши поставља га на игуманском месту и каже му ‘Достојан’ [...] И целива га прво владар, потом епископ, потом остали часни старци по реду [...] И потом се слави владар и потом постављени архимандрит“. Истовремено, улогу заштитника манастира преузима такође владар, као што је раније у тексту назначено – „јер ради овога заповедамо самом владару све Српске земље [...] да буде осветитељ и чувар овога светога манастира, и просто речено, да има да бди над овим светим местом“ (Св. Сава, 2005: 159–160). Чини се јасним да у наведеним редовима приоритет добија управо владар, што може сведочити о цезаропапистичком образцу правдања власти. Владар је тај који предаје скиптар игуману, он је први који га „целива“ и први који се по проглашењу игумана слави. Осим тога, ваља приметити да се давање првенства Студеници (чији је игуман постао сâм Сава по повратку у Стефанову државу) и ословљавање њеног игумана као „првог“ (уз поменуту улогу владара у његовом именовању) могу тумачити и као почетни кораци у црквеном осамостаљењу и државно-црквеној симбиози, који на практичном плану још увек нису били остварљиви.

Посебан куриозитет у претходно наведеном случају представља и први помен синтагме „српске земље“ у Савином делу, односно јављање етнонима „српски“ у придевском облику. Ова синтагма се у *Студеничком ѿишцику* појављује три пута, увек у истом облику, као део владарске ознаке – „самодржавни господин све Српске земље“, „државни господин све Српске земље“ и „владар све Српске земље“. У сва три примера, дакле, придев „српски“ повезан је с владаром и земљом коју овај држи, али не непосредно и с људима, тј. „народом“ којим управља. Како бисмо проверили даљу употребу овог израза код Саве, потребно је завирити у странице *Жишција Свейшѿа Симѿона Немање*. Један од основних циљева овог дела свакако се односи на установљење светитељског култа Савиног оца, који је и главни јунак житија, што је на идејном плану усклађено с претходним

Савиним списатељским напорима. Синтагма „српске земље“ појављује се и у овом житију, и то четири пута, поново искључиво у контексту владарских ознака. Свога оца Сава назива „господин наш и самодржац, који је царевао свом Српском земљом“, тврдећи да „Бог [...] постави овога самодржавнога господина [...] да царује свом Српском земљом“, а Немања напослетку „придоби све што му је припадало од Српске земље“ (Св. Сава, 2005: 165). Поред тога, Сава још једном помиње „српску земљу“ када укратко пише о својој мајци, „која је била госпођа свој Српској земљи“ (Св. Сава, 2005: 173). Етноним „српски“ јавља се у Савиним списима још два пута¹³, у *Служби Свештом Симеону*, чији пун наслов гласи *Служба Свештом Симеону месеца ѿоѿа у 13. дан, ѿрејодобноѿ оца нашеѿ Симеона Новоѿа Срѿскоѿ* (Св. Сава, 2005: 191), и у *Писму сѿуденичком иѿуману Сѿиригону*, где је сâм аутор потписан као „милошћу Божјом први архиепископ све Српске земље, Сава грешни“ (Св. Сава, 2005: 208). И у овом примеру, контекст употребе етнонима повезан је са „земљом“, па Савина титула о њему говори као о „архиепископу све Српске земље“, а не као „српском архиепископу“.

Рекло би се да побројани случајеви коришћења етнонима не треба да чуде, имајући у виду феудално схватање државе као владарског поседа, тј. територија које владар стиче, осваја или губи, односно схватање владара као „самодршца“ чија власт над „земљом“ потиче од Бога. Будући да из претходно датих навода ни у најслободнијем тумачењу не бисмо могли доћи до закључака о Савином национализму, потребно је потражити друге примере који би нас, евентуално, довели до другачијих сазнања. У том циљу, потребно је испитати оне наводе из дела који говоре нешто више о схватању „народа“. Код Саве се, на овом трагу, може препознати уочавање извесних (савсим условно схваћених) етничких разлика. Говорећи о савезништву између свога оца и византијског цара, он пише да Немања „сатвори себи пријатељем великога цара грчкога [...] и узе његову кћер за благороднога и љубљенога сина Стефана [...]“ (Св. Сава, 2005: 166). Немањина основна брига у овом случају било је старање о сопственој баштини, па и Стефанов брак с византијском принцезом ваља тумачити у том кључу, у складу са Смитовом концепцијом аристократских етнија, чији је основни вид колективног поистовећивања повезан с припадношћу владајућем, феудалном сталежу, и које су тежиле да се тешње повежу с припадницима горњих сталежа суседних етнија, најчешће управо брачним везама.

13 Дакле, етноним „српски“ се у Савином делу јавља укупно девет пута, увек у контексту означавања „земље“ и владарског домена, а ниједном у контексту означавања „народа“.

Помен етничких назива истакнутији је у опису верске службе након Симеонове смрти у Светој Гори. Сава пише: „И тако многи народи тада дођоше да му се поклоне и да га са великом почашћу опоју. Појали су прво Грци, потом Иверци, затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми, његово стадо сакупљено“ (Св. Сава, 2005: 183). Извесне друштвене разлике морале су бити очевидне у мешовитој средини монашког забрана на Атосу, па писац сасвим јасно примећује присутне грчке, грузијске, руске и бугарске монахе (који у овом случају чине „народе“), али вероватно не осећа потребу да етнички именује и припаднике Симеоновог стада, могуће због тога што је њихова главна друштвена одлика била у томе што су они првенствено представљали управо то, „његово стадо“, тј. поданике његове власти, а не Србе. Значај разликовања истакнут је и приликом Савиног приповедања о метежу који је настао током Четвртог крсташког рата „јер прошавши Латини и заузеше Цариград, бившу грчку земљу, чак и до нас, и улеглоше и ту у свето место, пошто је настао велики метеж“ (Св. Сава, 2005: 184). Међутим, овде наглашене разлике односе се очигледно на конфесионалну, а не етничку припадност освајача, будући да је верски идентитет¹⁴ у то доба морао имати приоритет у односу на етнички, у мери у којој је потоњи уопште био развијен.

Уз верску састојницу управо је, с њом скопчана, сталешка припадност морала бити од највећег значаја, о чему сведоче различита места у Савином делу. Говорећи о Немањиним напуштању престола и преласку у монашки живот, Сава јасно описује друштвене одлике слојева чија је лојалност за функционисање власти била одлучујућа – „И тако, пославши, скупи своју благородну децу и све изабране своје бољаре, мале и велике, и скупивши их ка себи, поче им говорити учећи: Чеда моја вазљубљена и од мене отхрањена, ево знано је свима вама, како Бог својим промислом постави мене да владам над вама [...] А све вас, као и своју децу, отхраних, све до сада, и научих вас да се држите вере правоверне [...]“ (Св. Сава, 2005: 168). Значај друштвене хијерархије добро илуструју и следећи редови, у којима се Немања обраћа својим некадашњим поданицима по јасном редоследу: „Мир буди вама, властело моја и бољари! Мир буди и вама млађи, које вас отхраних од рођења матера ваших! Мир буди вама свима, стадо Христово духовно, које ми Бог предаде [...]“ (Св. Сава,

14 Одлучујући значај конфесионалног идентитета уочљив је и у *Служби Светом Симеону*, у којој Сава говори о прогону „јеретика“, чија претпостављена етничка припадност сасвим сигурно није играла никакву улогу, јер Немања „православном вером таму јеретичку прогонећи“ постиже циљ – „облиставајући срца верних, таму неверја прогнав, цркви православну веру држећи, веру као оклоп, крст као оружје, љубав као штит“ (Св. Сава, 2005: 200–201).

2005: 172). И приликом преноса Немањиних посмртних остатака у Студеницу,¹⁵ друштвени карактер скупа који излази у сусрет светитељским моштима долази до изражаја: „Када је сазнао владалац син његов Стефан Немања, и брат му кнез Вукан, скупише светитеља и јереје и игумане са многим монасима и са бољарима свим, са радошћу радујући се и веселећи се“ (Св. Сава, 2005: 185). Српску етничку заједницу, уколико би се о њеном недвосмисленом постојању у то доба уопште могло говорити (с обзиром на сразмерно ретку и специфичну употребу етнонима у Савином делу), у свим побројаним случајевима чинили су припадници највишег staleжа унутар државног апарата и цркве, као и у Смитовом опису норманске етције.

На овом месту потребно је укратко испитати и поједине старозаветне метафоре и паралеле које се јављају у Савиним списима. У *Житију Свѣтої Симеона* пореди свога оца с Аврамом (Св. Сава, 2005: 166). Ово поређење Немање с праоцем Јевреја, који је склопио савез с Богом, могло би се повезати с идејом о Немањи као оснивачу државе и вођи народа (Костић, 2014). Немањину предају власти Стефану Сава употпуњује описом у коме владар наследника саветује следећим речима – „Чедо моје љубљено, паси овај мој Израил, и пази на њега, водећи га као јагње Јосиф“ (Св. Сава, 2005: 170), а поменути пренос Немањиног тела у Студеницу и помирење завађене браће, Стефана и Вукана, описан је уз поређење Немање с Јаковом, а самог Саве с Јосифом: „као што прекрасни Јосиф узео из Египта тело оца свога Јакова и пренесе га у земљу обећану, тако и [...] синови његови са свом државом примише га [...]“ (Св. Сава: 2005: 185). Учесталост тражења узора у старозаветним сликама карактеристична је за многа европска друштва, а Смит наглашава да је управо то старозаветно убеђење у изабраност народа било непрестани извор инспирације и језика „провиђења“ међу многим хришћанским народима Европе и Америке у различитим периодима. Религијски аспект, укоренен у хебрејској Библији, употпуњавао је и снажио њихов осећај етничке повезаности (Smith, 2003: VIII)¹⁶. Ипак, имајући у виду претходно испитане аспекте Савиног дела, закључке о његовој посвећености етничком заједништву ваљало би узети с великом резервом. У Савиним описима снажно преовлађују старозаветни описи „обећане земље“, а не „изабраног народа“, а самим тим акценат је померен на истицање значаја династије, тј. Немањиних потомака и њихове легитимне власти.

15 Чин који се, као што смо напоменули, може повезати с тежњом успостављања династичког култа.

16 Могуће је да је старозаветни мотив „изабраности“ у неким случајевима доводио и до ненамерног стварања раније непостојећег осећаја етничке повезаности.

Лик Светог Саве у Житију Светиої Симеона Стефана Првовенчаног

Савин лик присутан је у делу његовог брата, великог жупана Стефана, који ће по добијању краљевске круне из Рима 1217. године у историји остати упамћен као Првовенчани. Житије посвећено Светом Симеону Стефан је завршио највероватније 1215/6. године, још увек носећи од оца наслеђену титулу. Подробнијим испитивањем Стефановог дела на овом месту нећемо се бавити,¹⁷ имајући у виду уже постављену тему нашег истраживања. Међутим, поменути спис је од прворазредног значаја, будући да је његов аутор био не само савременик и сродник, већ и близак сарадник Саве Немањића, при чему је реч о првом делу које нам о Сави нешто детаљније говори још за његова живота. Описујући Савин одлазак у монаштво, Стефан истиче да је Немањин најмлађи син „у истини целомудри јуноша, (који) пребиваше неодступно веселећи разумом изредним оца својега и матер“. Он говори да је Сава, очито и у младићству мудар, био кадар да предвиди будућност, не само сопствену, већ и свога оца, главног јунака овог житија, који се повео за синовљевим примером „[...] да претекавши (оца) уварим пут тај којим ће и господин мој, овај свети крмител мој, поташтити се да шаствује [...]“ (Првовенчани, 1997: 44).

Након пригодног описа Савине мудрости и пожртвованости за владарску породицу, Стефан описује околности свог сукоба са старијим братом Вуканом који „оставив заповед господина и оца својега, би преступник, и изведав иноплеменике на отачаство¹⁸ своје мене оземаљствова а ово доведе у опустошење“, те стога моли Саву да „скутав мошти светога и преподобнога [Симеона] сатвори нам милост и поташтав се и сам принеси благоухане мошти светога, да просвети се отачаство његово приношењем моштију његових и пришаствијем твојим. Јер [...] упадосмо у плен иноплемених“ (Првовенчани, 1997: 54–55). На овом месту очито се описује подршка коју је Вукан добио од мађарског краља Емерика („иноплеменици“), а прећуткује се подршка бугарског владара самом Стефану (Ђоровић, 2005: 99). Свакако, препознатљиво је уочавање етничких, али можда и конфесионалних разлика. Напослетку, Сава је услишио братовљеву молбу – „принесе светило отачаства мојега, просвећујући конце

17 Није згорег поменути да се етним српски код Стефана такође по правилу јавља у синтагми „српске земље“, као и код Саве, а и остали идејни обрасци веома су лични уз, разумљиво, нешто снажнији нагласак на опису политичких дешавања.

18 О овом појму биће више речи у даљем току излагања.

све Српске земље“ (Првовенчани, 1997: 55). Поред истицања култног значаја Симеонових мошти за правдање претензија на власт, у овим редовима се може приметити и Савина политичка прагматичност, тј. оданост династији (као и углед који је уживао у братовљевим очима), која ће се изричито показати приликом Стефановог сукоба са Стрезом, рођаком бугарског цара. Стефан Бугаре овим поводом назива „варварима“ који су „устали на отачаство његово“, а Стрез је по њему „одметник од тога истога племена готског, реченог бугарског“. Како би се решио опасности, Стефан позива Саву да „преобрати“ Стреза: „И умолих преподобнога оца својега и учитеља и наставника¹⁹ Саву јеромонаха да иде и обличи безумље овога злога [...]“. Сава безуспешно покушава да преуми братовљевог противника, да би потом „помоћу пресвете Богородице и силом светога Симеона“ Стрез на чудесан начин изгубио живот (Првовенчани, 1997: 59–62). Чини се да ова занимљива епизода, вешто увијена у вокабулар хагиографског казивања, речито говори о Савином политичком умећу и склоности бављењу „овоземаљским“ питањима.²⁰

Свети Сава у писму Димитрија Хоматијана

Појава лика Светог Саве у напису охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, Савиног савременика и противника на путу црквеног осамостаљења, знатно одудара од осталих представа о оснивачу српске цркве којима се бавимо у овом истраживању, што је сасвим разумљиво, будући да је реч о тексту који представља реакцију на конкретне политичке околности под којима је Сава издејствовао аутокефалност. Наиме, укратко речено, тадашњи лош однос између Никејског царства и Епирске деспотовине, те између васељенског патријарха (чије је седиште, силом прилика, након крсташког освајања Цариграда 1204. пресељено у Никеју) и охридског архиепископа Димитрија Хоматијана (под чијом се верском јурисдикцијом налазила српска краљевина) олакшао је Сави остварење намере због које је отишао у Никеју (Слијепчевић, 2002: 49). Како наводи Божидар Ферјанчић, будући да су чином у Никеји повређена права Охридске архиепископије, која је заобиђена као црква мајка, реакција Димитрија Хоматијана, који у мају 1220. упућује Сави оштро протестно писмо, била је сасвим очекивана (Ферјанчић, 1979: 68).

19 Израз „учитељ“ означавао је у то доба презвитера или епископа, а „наставник“ онога ко изводи на пут вере, као што се и израз „просвећивање“ односио на просвећивање у области хришћанске вере (Бирковић, 1979: 8), што упућује на учестали анахронизам у многим савременим тумачењима Савиног „просветитељства“.

20 Детаљније о историјској реконструкцији овог догађаја у: Радић, 1995: 51–61.

У овом писму, Хоматијан се Сави обраћа као „пречасном међу монасима и сину²¹ великог жупана Србије“. Наводећи како се Сава „и преко граница прочуо као славан међу монасима“, Хоматијан разочарано тврди како је сада „оповргнута слава и побијена величанственост гласа који се био пронео о теби [Сави]“. Узрок таквом стању он види у томе што је Саву „љубав према отаџбини заробила и уграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у Србији; претворила је испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвела га за посланика околним владарима, и тако је одбацио оно што је зидао као монах и одао се светској сујети“. Даље, прекоревајући га због нескромног начина живота, супротног монашким правилима, Хоматијан Саву означава као прекршиоца црквеног канонског права који је „проглашујући се величанствено архијерејем Србије“, славољубиво, по свом нахођењу постављао црквене великодостојнике, те га напослетку упозорава да ће га, не одустане ли од свог наума, искључити из „заједнице верних“ (нав. према Острогорски, 1939: 91–125).

Рекло би се да се у поменутом, непријатељски интонираном писму, поново јасно примећује Савина дипломатска и политичка умешност (али и способност самеравања односа између циљева и средстава за њихово остварење), назначена у претходним деловима излагања. Оно што је посебно занимљиво у контексту задате теме јесте управо Хоматијаново инсистирање на Савиној лојалности „отаџбини“, тј. љубави²² која га је заробила и скренула с монашког пута, гонећи га да се бави профаним стварима, повезаним са снажењем државе којом је у датом тренутку владао његов брат. На другој страни, те световне ствари биле су повезане с преуређењем црквене организације као важном идеолошког ослонаца власти²³, те управо у том кључу треба читати чињеницу да је Сава на челна места (ре)организованих епископија постављао своје ученике и следбенике, о чему ће подробније писати већ први Савини хагиографи.

Почеци обликовања култа Светог Саве у Доментијановом и Теодосијевом делу

Дело монаха Доментијана, Савиног „последњег ученика“, завршено је средином 13. столећа. Документарни значај овог списка истиче

- 21 Савина припадност владарској кући и овде долази до изражаја.
- 22 Питањем љубави, тј. бола за отачаство, позабавићемо се након излагања садржаја Доментијановог и Теодосијевог дела, у којима су ови термини разгранатије заступљени.
- 23 Седиште новформиране архиепископије смештено је у Жичу, задужбину Стефана Првовенчаног.

се по томе што је његов аутор био непосредни сведок једног периода Савиног живота, повезаног са светитељевим другим путовањем у Свету Земљу (Juhas-Georgievska, 1995: 143). Такође, изузетан утицај Доментијановог дела у каснијим тумачењима лика Светог Саве не може се преценити, будући да је реч о иницијалном подухвату уобличавања светачког култа првог српског архиепископа. Милош Благојевић добро примећује да је Доментијан, састављајући житије свог учитеља, до те мере идеализовао његов лик да је у њему остало мало шта од лика овоземаљског човека (Благојевић, 2004: 92).

И заиста, управо се у овом спису најављује она, у каснијим периодима тако саморазумевајућа, Савина предодређеност за велика дела. Карактер тих великих дела писац дочарава већ на уводним страницама, описом рођења светитеља, „који ће ваистину веома узрасти божавственим добрим делима, и то не само он, него ће и своје отачаство привести на велику побожност [...] и који ће просветити своје отачаство“ (Доментијан, 1938: 28–29). Властите судбине и животног пута свестан је био и сам Сава, који се пре одласка у монаштво обраћа Богу како би постао „узор отачаству моме [Савином] и свима који га љубе“, а Бог му молитву услишава јер Саву „[...] Христос изабра још из утробе матерње, и уведе га у своју Свету Гору, и у њој би докле га уздиже на просвећење отачаства свога“ (Доментијан, 1938: 31–32). Јунак житија је рођењем и божјом промишљу предодређен за велика дела – што свакако спада у уобичајен шаблон овог књижевног жанра – али су Савина велика дела овде конкретизована у виду представе о просвећивању, тј. ширењу вере у „отачаству“, којем светитељ има постати узор. Његова мисија биће коначно испуњена управо по повратку у очеву земљу, јер људима његовог „отачаства“ „устроји велик и простран пут ка Светој Гори [...] и све предаде деци свога отачаства, да пребивајући у њима савторе дела Божја, и да претрпевши добро до конца буду Господу Богу народ савршен“ (Доментијан, 1938: 38).

У Доментијановом делу очито је присутна јаснија представа о изабраности „народа“ него што је то случај у Савиним написима. Паралела са старозаветним сликама Јакова (Немања) и Јосифа (Сава) поново се јавља, али у раскошнијем стилу и разрађенијем виду, при чему Сава позива оца да постане „други нови Израил“ – „[...] и паства твоја Богом узраставши назваће се изабрање Божје [...]“ (Доментијан, 1938: 54). Ова изразитија представа о „изабраности“ (која и даље има превасходно верски карактер) могла би се повезати и с поодмаклим развојем процеса идеолошког утемељења власти династије Немањића (као што је речено, Доментијан своје дело пише средином 13. века, готово читаво столеће од Немањиног доласка на престо). Светозар

Радојчић истиче да се управо дивинизација чланова породице Немањића упорно подвлачи у овој хагиографији, па каже да тројицу првих Немањића (Немању, Првовенчаног и Светог Саву) Доментијан упоређује с тријадом свете Тројице и сасвим одређено се упушта у паралелу да је Сава био „прво рођен светим Духом“, што наводи на даље закључивање да су Немања и Стефан „уподобљени Оцу и Сину“ (Радојчић, 1979: 218). Савина лојалност династији и политичка улога, увијена у патос верског језика, уочљива је и у Доментијановој причи о светитељевом останку у „отачаству“ – „А овај опет, богоизабрано семе, сапрестолник отачаству својему, имајући неугасиму љубав ка његовој светињи, и не могавши сатрпети његова разлучења, не даваше да се са њима растане“ (Доментијан, 1938: 103). Поред тога, несумњива тежња за прожимањем црквене и државне управе („сапрестолник“) очитује се у речима којима Сава цара Теодора Ласкара моли за архиепископски положај: „[...] јер моја земља нема свога архиепископа; а још и многе земље су около отачаства ми у области државе наше, но нису напредне божаственим исправљењем [...]“, при чему цар инсистира да на овај положај дође управо Сава, јер „нико други не може осећати за твоје стадо као ти истинити пастир“ (Доментијан, 1938: 114). Доментијан такође помиње епизоду о постављању нових епископа након задобијања архиепископског чина, о којој је негативно писао Хоматијан. Он каже да Сава „[...] изабра ту од својих ученика богоразумне и богобојажљиве и часне мужеве [...] и осветивши их сатвори их епископима [...]“ (Доментијан, 1938: 126). Одмах потом он хвали Савину борбу против „јеретика“, јер је архиепископ „истинити пастир послан од саме истине и богоподобни наставник стада свога, прогонитељ јавних и видљивих вукова“ који обраћа све „да верују у једно божество“ (Доментијан, 1938: 134). Ово истицање борбе против „јереси“, као и у Савином и Стефановом делу, сведочи о доминантном значају верских наспрам претпостављених етничких садржаја.

И у делу Теодосија Хиландарца, састављеном на основу Доментијановог казивања, јављају се сродни мотиви и паралеле. Једну од кључних идејних разлика у односу на Доментијанов спис чиниће, како Димитрије Богдановић наводи, својеврсна замисао о непрестаној сакралној симетрији „свештене двојице“, Симеона и Саве (Теодосије, 1984: XXIII), који се у пару појављују као чувари свога „отачаства“, као оснивачи цркве и државе израсли из исте „лозе“, тј. династије. Осим тога, у Теодосијевом делу јавиће се снажнији отклон од католичанства и тежња ка историјски условљеном гласовитијем потврђивању православног опредељења, те је Теодосије, како Ђирковић добро примећује, потиснуо сва она места на којима се говорило о Савиним везама с Римом (Ђирковић, 1979: 11).

Божји план Савиног предодређења и овде је јасно исказан, те је Сава од рођења био „чудесно дете“, а то дете је изазивало дивљење своје околине, „тако да су сви говорили: Ово ће дете бити неко ново знамење!“ (Теодосије, 1984: 6). Ипак, Савино „предодређење“ код Теодосија добија нешто другачији смисао од оног исказаног код Доментијана, па у овом делу наилазимо на више трагова који би нас могли навести на заговарање става о постепеном обликовању једне етничке (или прецизније, етноконфесионалне) заједнице, што је могло бити резултат дугог процеса развоја династичке идеологије и култа светељског владарско-црквеног пара, Симеона и Саве, при чему се тај процес историјски заснивао на снажењу феудалне државе Немањића. Употреба израза „народ“ код Теодосија је јаснија и нешто одређенија, а такође почива на старозаветним мотивима изабраности. Тако Сава, позивајући оца на Атос, говори како је овај „земљу свога народа просветио православљем, прогнавши вукове јереси“ (Теодосије, 1984: 34). Немања на самрти заветује сина да његово тело пренесе у „земљу његовог народа“ (Теодосије, 1984: 57). Теодосијев Сава затим над Симеоновим одром јасно обележава тај народ као „нови Израил“ – „[...] и на славу народа твојега, новог Израиља“ (Теодосије, 1984: 75).

Док Доментијан приликом описа Савине молбе цару за одобрење црквене аутокефалности говори о „земљи“ и „држави“, Теодосије помиње „земљу народа нашега“ (Савиног и Симеоновог) из које су отац и син одагнали „јерес зловерја“ и у којој „православна вера расте“ (Теодосије, 1984: 122), те, по остварењу свог наума, новоустоличени архиепископ „оде у земљу народа свога“ (Теодосије, 1984: 131). Ваљало би на овом месту поставити питање – ко је могао сачињавати тај „народ“? По Савином повратку у Стефанову земљу, према Теодосијевом казивању, краљ је сазвао сабор – „И одмах овај посла заповести свима властима своје државе, сазивајући ипате и војводе, тисућнике и сатнике, и мале заједно са великима. А свети архиепископ опет сазва све своје епископе, игумане и све црквене служитеље, и сви се сабираху у Жичу [...]“. Сабору се потом обраћа Сава, сада са звањем архиепископа, и објашњава разлоге свог напуштања Свете Горе – „[...] Али вас ради, саплеменика ми, свету и слатку ми пустињу оставих, и не дођох да тражим ништа више, до ли душе ваше. Тако рећи, ради ваших душа и душу своју омрзнух, сећајући се старих светих, који су у болу срца за своје саплеменике Богу говорили: ‘Ако спасавајући спасеш народ овај, ако ли не, онда и мене испиши из књига које написа.’ И опет: ‘Желео бих сам да будем анатема од Христа, за браћу своју по телу, Израиљце’“ (Теодосије, 1984: 137). Имајући у виду наведене редове, рекло би се да се „народ“ у овом случају може

поистоветити с учесницима сабора, тј. с крупном и ситном властелом и црквеним лицима, сасвим у складу са Смитовом концепцијом аристократске етничке заједнице, али ипак неразлучене од конфесионалне припадности, која је морала имати приоритет²⁴. Притом је посебно занимљиво што се Сави приписује љубав према том народу, која постаје основни покретач његовог делања. Теодосије своје излагање закључује управо на овом трагу, јасно именујући народ коме светачки двојац припада, истовремено потврђујући неповредиви сакрални карактер династије Немањића: „[...] и отачаство своје обојица заједно – то јест Симеон преподобни и свеосвећени Сава – молитвама Богу српску земљу утврђују и од нападаја противника бранећи је чувају. И нико се други од другoгa колeна не огоспoди међу Србима, само од племена њихова, отац сину и син сину краљевство предајући. Јављају се и пред пуковима српских скиптара, Божји анђели у виду лика њихова, молитвама њиховим од Бога послани на помоћ у биткама [...]“ (Теодосије, 1984: 205).

„Бол за отачаство“

Напослетку, потребно је написати неколико речи о изразу „отачаство“, који се доиста неретко појављује у наведеним изворима, а који је у модерном добу могао у националистичким круговима бити инструментализован и поистовећен с појмом „отачбине“, схваћене као националне државе. Тако Сава у *Служби Свeйшoм Симeoну* говори како „у отачаству ти [Симeoнoвoм] пут пoкaзa царeвима“ и ако је „отачаству ти [Симeoнoвoм] трeбaлo прoпoвeдaти, ти ниси прeстao гoвoрити“ (Св. Сава, 2005: 191), те, називајући га *oтaчacтiвoљyицeм*, призива светачки лик свога оца да просвећује вером – „отачаство твоје просветли, свети Симeoнe“ (Св. Сава, 2005: 202–203). Првовенчани пише како је Немања као младић добио на управу делове свог „отачаства“ (Првовенчани, 1997: 35). Описујући очеве освајачке походе, он казује да велики жупан „[...] земље њихове и богатства њихова и славу њихову преложи у богатство и славу отачаства својега, и у славу велмoжa својих и људи својих [...]“ (Првовенчани, 1997: 41–42). Доментијанов Сава, молећи игумана Ватопeдa за дoзвoлу пoдизaњa мaнaстирa у Свeтoј Гoри, гoвoри дa му је тo трeбнo „[...] дa кoји дoђу oд зeмљe oтaчacтвa мoгa, дa имaју свoј си дoм [...]“ (Дoмeнтијaн, 1938: 65–66). И краљ Владислав тражи стричево тело од бугарског

24 Управо овде је могуће препознати корене будуће стопљености конфесионалног и етничког поистовећивања у српском случају.

цара, како би га пренео „у своје отачаство“ (Теодосије, 1984: 194), а већ је поменуто и да је Хоматијан оптуживао Саву јер га је заробила „љубав према отаџбини“.

Милош Благојевић, говорећи о синтагми „бол за отачаство“, сматра да је недвосмислено реч о једној врсти патриотизма јер, како житија говоре, Сава све чини, пре свега, „за спас душа повереног му христоименитог стада, за своје отачаство, за српску земљу“ (Благојевић, 2004: 93). Како би афирмисао свој став, Благојевић између осталог истиче Савино учешће у Стефановом сукобу са Стрезом, наводећи Теодосијеве речи, према којима је Сава „у скрби брата срцем саосећао. Састрадаше и душом за отачаство, и био је у скрби за народ свог племена, јер помишљаше како је у сукобу многога оружја немогуће да прође без смрти многих, а нарочито оних који се с топлом вером и усрдно боре“, додајући и наведени Теодосијев опис Савиног обраћања сабору по успостављању архиепископије (Благојевић, 2004: 96–97). Ипак, морамо се запитати да ли се у побројаним случајевима може говорити о патриотизму? Из Савиног и Стефановог казивања је очито да се употреба израза „отачаство“ користи у контексту земље схваћене као територије коју владар (од оца) наслеђује, како би је потом, у складу с могућностима и војно-дипломатском снагом, губио или проширивао. Да појам отачаство треба схватити као владарски домен произлази и из тога што се он по правилу у изворима јавља као посед владара („своје“, „његово“), док су они који га настањују једноставно „људи“ или „стадо“ владарског отачаства. Благојевић наводи да се синтагма „бол за отачаство“, као посебно осећање и дужност, од прве половине 14. века у изворима више не приписује српским архиепископима, већ прелази на краљеве, првенствено на краља Милутина (Благојевић, 2004: 99). Али није ли овде реч управо о једној верски интонираној форми, тј. посебно намењеном осећању и дужности према верницима, а не о истинском патриотском осећају? Доносити закључке о Савином недвосмисленим патриотизму на основу Теодосијевог казивања је анахроно. Сасвим је јасно да Теодосије крајем 13. века има другачији однос према овим питањима него Сава и Стефан почетком истог столећа. Ни Хоматијаново писмо које говори о Савиној љубави према отаџбини не смемо олако тумачити као патриотизам у модерном смислу. Хоматијан своје становиште детаљно образлаже, за њега је Савина љубав према отаџбини негативна појава која означава склоност првог српског архиепископа да се бави световним, политичким питањима, имајући у виду његове сродничке односе са Стефаном. Рекло би се да је лојалност владарској кући била одлучујућа у овом случају, па и сâм Теодосије на првом месту наводи да је Сава „саосећао у скрби

брата“. У ширем контексту посматрано, Слободан Антонић добро примећује да је у средњем веку неосновано говорити о патриотизму, јер лојалност племства краљевини долази као израз личне оданости суверену, то је више питање сталешке части него оданости земљи, народу и друштвеним установама (Антонић, 2008: 717), па ни динамика успона и пада династије Немањића не одступа од овог правила.

Закључна разматрања

Као што је у уводним речима овог излагања назначено, различите и многобројне модерне тврдње (како научне тако и ваннаучне природе) о изузетном, или пак пресудном историјском утицају Светог Саве на процес обликовања српске нације, навеле су нас да се овим питањем детаљније позабавимо у светлу једног дела доступних историјских извора о овој теми. У том циљу, најпре смо скренули пажњу на неке важне методолошке и епистемолошке тешкоће и ограничења у овој врсти истраживања, као и на основна начела критике и тумачења извора. Наиме, будући да тумачење улоге „великих“ личности у историјским променама неретко доводи до опасности западања у детерминистичку крајност, сводећи актере на пуке извршиоце тобоже неминовних историјских процеса, покушали смо да проникнемо у истинске „намере“ Саве Немањића како бисмо утврдили да ли је у тим „намерама“ доиста било икаквих стремљења ка претпостављеном циљу заснивања српске нације. Другим речима, покушали смо да најпре разумемо шта је историјски Сава у свом делу говорио, потом како је то дело перципирано и преобликовано међу његовим савременицима и првим тумачима (претварајући Савину историјску *личност* у идеолошки симбол и *лик*), као и да истовремено делимично објаснимо које су друштвено-историјске околности утицале на овакав след догађаја.

Водећи рачуна о историчној употреби појмова приликом тумачења извора, на првом месту покушали смо да реконструирамо *изворни* смисао и значење Савиних написа. Рекло би се да у његовом делу на идејно-политичком плану приоритет има династичка лојалност (сталешка лојалност је у том смислу подразумевана, с обзиром на то да је Сава припадао највишем ешалону феудалног staleжа, тј. владарској породици), која се очитује у раду на успостављању светачког култа Светог Симеона, при чему се и његова верска делатност у Стефановој држави веома рано може повезати с тежњама ка црквеном осамостаљењу, које је у том периоду било најтешње скопчано са снажењем политичке независности, о чему сведоче делови

Синуденичкој тийиика који предвиђају пресудан утицај владара на постављање „првог игумана“ у држави. Да је остварење црквене аутокефалности имало наречени смисао сведоче и подаци из извора наклоњених Савином делу, али и писмо Димитрија Хоматијана, Савиног противника на путу до архијерејског звања. Исту функцију имала је и Савина дипломатска активност и интензивна сарадња с братом, забележена у свим изворима о његовом животу. Етничке одреднице и садржаји, као што смо показали, од сасвим су споредног значаја у Савином делу и готово су занемарљиви, те као главну одлику његовог списатељског подухвата можемо препознати тесну скопчаност и испреплетеност династичких и конфесионалних садржаја.

Савина харизма вероватно је делимично успостављена још за његовог живота, будући да Стефан Првовенчани о свом брату говори с највећим уважавањем и пијететом, па је у Стефановом делу могуће пронаћи заметке Савине „изузетности“ од најмлађих дана, при чему чак и Хоматијан у уводном делу свог писма наводи Савин углед међу монасима. Процес култизације Савиног лика и стварања *накнадној* смисла његовог дела започет је рано, већ у спису његовог „последњег ученика“ Доментијана. У овом житију, Савина предоређеност за велика дела јасно је истакнута, а Сава је означен као главни духовни заштитник немањићке државе, при чему разгранате старозаветне метафоре о „изабраности“ отачаства почињу да, сасвим условно говорећи, добијају етничке обресе, док његова верска улога има пресудни карактер. Међутим, крајем 13. столећа, у делу Теодосија Хиландарца, Савин светачки лик, у пару са Симеоновим, поред верско-династичке идеолошке функције почиње да поприма релативно јасну етничку конотацију, у смислу означавања Срба као „изабраног“ народа над којим бди свети двојац оснивача цркве и државе. Ипак, ово етничко поистовећивање не само што је у друштвеном погледу сталешки одређено (у контексту Смитове дефиниције аристократских етнија), него му се свакако не сме приписати већи значај, с обзиром на знатно разуђеније и интензивније заступљене династичке и верске идеолошке садржаје у Теодосијевом спису, који су морали имати приоритет. Напоследку, рекло би се да тврдње о национализму Светог Саве (као и тврдње о његовој израженој етничкој свести и привржености) нипошто немају историјско утемељење, при чему ни заговарање става о постојању Савиног патриотизма не стоји на чврстим ногама. На другој страни, чини се да иза модерног националистичког свесног „избора“ Светог Саве за значајног представника националног пантеона стоји извесна рационална основа, с обзиром на историјски релативно рано и постојано утемељење Савиног култа, који је за мање од једног века развоја задобио етничке обресе, али би ово питање свакако изискивало посебно истраживање.

Извори

- Црњански, Милош (2011), *Свети Сава*, Политика, Београд.
- Доментијан (1938), *Животи св. Саве и св. Симеона*, СКЗ, Београд.
- Ђорђевић, Мирко (прир.) (2003), *Српска конзервативна мисао*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Грујић, Никанор (1861), *Свети Сава. Књига I*, Митрополитско-Гимназијална Типографија, Карловци.
- Милетић, Светозар (1869), *Свети Сава, наш клир, и наш народ*, Застава, 12. јануар. Доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=729&m=2#page/1/mode/2up>, приступљено 21. 12. 2020.
- Острогорски, Георгије (1939), Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак писма патријарху Герману о Савином посвећењу, *Светосавски зборник*, књ. 2, СКА, Београд.
- Сава, Свети (2005), *Сабрана дела*, Политика, Београд.
- Сава, Св., Првовенчани, Стефан (1997), *Житије светој Симеона*, Кантакунтин, Крагујевац.
- Теодосије (1984), *Житије Светој Саве*, СКЗ, Београд.

Литература

- Антонић, Слободан (2008), „Патриотизам данас“, *Теме*, вол. XXXII, бр. 4, стр. 713–729.
- Бакић, Јово (2006), „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији“, *Социологија*, вол. XLVIII, бр. 3, стр. 231–264.
- Благојевић, Милош (2004), *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Богдановић, Димитрије (1979), „Крмчија светога Саве“, у: Ђурић, Војислав (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, САНУ, Београд.
- Ђирковић, Сима (1968), *Увод у историјске студије*, Филозофски факултет, Београд.
- Ђирковић, Сима (1979), „Проблеми биографије светога Саве“, у: Ђурић, Војислав (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, САНУ, Београд.
- Ђоровић, Владимир (1927), *Свети Сава у народном предању*, Задужбина Радојице Ј. Ђурића, Београд.
- Ђоровић, Владимир (2005), *Историја Срба*, Алнари, Београд.
- Ђурић, Војислав (1979), „Лик светога Саве у књижевности“, у: Ђурић, Војислав (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, САНУ, Београд.
- Ферјанчић, Божидар (1979), „Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија“, у: Ђурић, Војислав (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава: историја и предање*, САНУ, Београд.
- Гавриловић, Андра (1900), *Свети Сава: уређен животи и рада*, Издање Књижевне задужбине Д. Н. Беље, Београд.

- Gross, Mirjana (2001), *Suvremena historiografija – korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Guibernau, Montserrat (2004), „Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment“, *Nations and Nationalism*, vol. X, br. 1–2, str. 125–141.
- Jakšić, Božidar (1976), *Historija i sociologija*, Liber, Zagreb.
- Juhas-Georgievska, Ljiljana (1995), „Dokumentarno i fiksijsko u Domentijanovom delu *Život Svetog Save*“, u: Ćirković, Sima (ur.), *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, SANU, Beograd.
- Костић, Немања (2014), *Улога Српске православне цркве у образовању српске етничке заједнице током немањинкој и османлијској периода: примена етносимболичкој историји*, Завршни рад, Филозофски факултет – Универзитет у Београду.
- Костић, Немања (2017), „Употреба Светог Саве у постављању етнорелигијских граница: социолошко-историјски приступ“, *Социологија*, вол. LIX, бр. 3, стр. 314–338.
- Макуљевић, Ненад (2006), *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Манхајм, Карл (1968), *Идеологија и уједињење*, Нолит, Београд.
- McDonough, Frank (1996), „The Role of the Individual in History“, *History Today*, вол. 24, стр. 41–43.
- Милић, Војин (1986), *Социологија сазнања*, Веселин Маслеша, Сарајево.
- Милић, Војин (1996), *Социолошки метод*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Радић, Радивој (1995), „Свети Сава и смрт обласног господара Стреза“, у: Ђирковић, Сима (ур.), *Свети Сава у српској историји и традицији*, САНУ, Београд.
- Радојчић, Светозар (1979), „Лик светог Саве у Доментијановом Животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног наставника Саве“, у: Ђурић, Војислав (ур.), *Сава Немањин – Свети Сава: историја и предање*, САНУ, Београд.
- Слијепчевић, Ђоко (2002), *Историја Српске православне цркве*, ЈРП, Београд.
- Смит, Антони (1998), *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд.
- Smith, Anthony David (1986), *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishing, New York.
- Smith, Anthony David (1999), *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press, New York.
- Smith, Anthony David (2003), *Chosen peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press, New York.
- Станојевић, Станоје (1935), *Свети Сава*, Државна штампарије Краљевине Југославије, Београд.
- Суботић, Милан (2004), „Имају ли нације пупак? – Гелнер и Смит о настанку нација“, *Филозофија и друштво*, бр. 25, стр. 177–210.
- Von Wright, G. H. (1975), *Објашњење и разумевање*, Нолит, Београд.
- Жунић, Драган (2002), *Национализам и књижевност: српска књижевност 1985–1995*, Просвета, Ниш.

НАСТАНАК МАКЕДОНСКЕ НАЦИЈЕ – ЈЕЗИЧКО ПИТАЊЕ

Милош Секулић*

Увод

Навршило се више од сто година од балканских ратова, који су за циљ имали да окончају присуство Османске империје на Балкану и затворе македонско питање као елемент Источног питања. Ипак, сведоци смо да је македонско питање, у међувремену мењајући облике, показало изузетну „витаљност“.

Шта је то што питање Македоније чини толико истрајним? Уколико је Балкан заиста пример етничке измешаности, етничких конфликата, нестабилности државних граница и иредентизма, Македонија у том случају представља Балкан у малом. Каква је онда судбина Македонаца, а какво њихово порекло? Да ли је у питању вештачка нација коју су конструисали комунисти, као што тврде националисти из редова околних нација? Да ли је при том конструисању нације македонски језик тенденциозно бугаризован како би се разликовао од српског или је пак посрбљаван како би се што више удаљио од бугарског?

Сликовита сложеност друштвено-политичких односа која македонско питање чини привлачним за друштвене науке, с друге стране, представља највеће епистемолошко искушење. Није лако избећи опасност да из те палете противречних историјских чињеница не бирамо само оне које би служиле илустрацији већ унапред постојеће верзије догађаја, које су по правилу једнодимензионалне и национално субјективне. И ту нам македонско питање поново може послужити да увидимо до којих размера могу бити сукобљене ривалске интерпретације историјских догађаја које су промовисали националисти из суседних нација.

* milos_sekulic87@yahoo.com

У раду ће акценат бити стављен на културну политику и језичко питање. Варијабла преко које ћемо примарно пратити питање националног идентитета у Македонији јесте језик, тј. питање његове стандардизације, форме и употребе. Циљ нам је да покажемо како до тежњи за стварањем засебног македонског језика, као темеља засебне нације, долази у контексту интензивног етничког такмичења Бугара, Срба и Грка, које својим карактером доводи до идентитетског развоја македонских Словена.

Теоријски оквир за објашњење значења и значаја стандардизације македонског језика за настанак македонске нације

Како бисмо боље разумели социолингвистичку позицију македонског језика послужимо се утицајном теоријом коју је 1967. изнео немачки лингвиста и признати стручњак на пољу социолингвистике и дијалектологије, Хајнц Клос (Heinz Kloss). У његовом раду извршена је основна подела језика на две групе.

Прву групу чине језици названи *abstandsprache* или абштанд језици. Овај термин бисмо могли превести као „језици удаљености“. Један такав језик је до те мере „удаљен“ од свог језичког окружења, не у географском смислу већ по унутрашњим карактеристикама, да се не може поставити питање да ли представља засебан језик или је заправо дијалект суседног језика (Kloss, 1967: 28). Као пример може нам послужити мађарски. Без обзира на то да ли тај језик постоји у одређеној писаној варијанти и без обзира на то на каквој основи је стандардизован, између мађарске говорне заједнице и њеног словенског, германског и романског окружења може се повући јасна граница и у предмодерном периоду, то јест у периоду пре формирања језичког стандарда и систематског, масовног описмењавања. Такав језик је по својим унутрашњим карактеристикама недвосмислено различит од свог језичког окружења.

Другу групу, која је флуиднија, политички осетљивија и која нас више занима, чине аусбау језици (*ausbausprache*). Овај термин ћемо превести као „језици развоја“. Њихово постојање је последица развијања, обликовања и планирања како би постали стандардизовани инструмент књижевног изражавања и националне унификације. Овде је управо реч о намерном и планском делању, понекад од стране појединаца али чешће од стране група стручњака и државе.

Занимљиво је да Клос у самом раду, аусбау језике илуструје, између осталог, управо примером односа бугарског и македонског језика, наглашавајући значај језичке стандардизације (Kloss, 1967: 31).

Иако би у прелитерарној фази говорници низа дијалеката с простора Македоније и Бугарске могли бити, и бивали су, идентификовани као припадници јединствене лингвистичке заједнице, они су, услед специфичних историјских околности, за основу стандардних језика изабрали два различита дијалекта, што обезбеђује опстајање трајних иманентних разлика, мада нужно не имплицира међусобно неразумевање.

Поређења ради, треба навести Клосову класификацију језика по степену међусобне сличности. Већи степен међусобне сличности од македонског и бугарског показују српски и хрватски, који заправо представљају један полицентричан језик развијен на бази истог штокавског дијалекта. Степен међусобне сличности који налазимо између бугарског и македонског можемо запазити између чешког и словачког, као и данског и шведског, који су такође стварани на бази различитих дијалеката, док мањи степен сличности показују немачки и холандски, који нису развијени на бази два различита дијалекта већ је стандардизација сваког од њих вршена независним уједначавањем две одвојене групе дијалеката. Ако би Македонци требало да прихвате бугарски стандардни језик или пак Бугари македонски, морали би да праве мање уступке него што су их направили Баварци и Хамбуржани у Немачкој или Наполитанци и Пијамонтези у Италији (Kloss, 1967: 31). Клосова теорија се не ограничава на чисто лингвистичко питање језичких сличности и разлика, већ је отворена за прихватање друштвено-историјских узрока који доводе до формирања засебних нација и језичких стандарда.

Македонски говори свакако не представљају основу за стварање једног „језика удаљености“, самог по себи јасно разграниченог од окружења. Напротив, они су део јединственог јужнословенског дијалекатског континуума који се протеже од Словеније до Северне Грчке и од обала Јадранског до Црног мора. Такав континуум подразумева да у свакој датој тачки дуж њега говорници могу разумети оне који непосредно настављају континуум, тј. говорнике дијалекта који се „наслања“ на њихов. Како се међусобна географска удаљеност говорника повећава тако и њихови дијалекти постају мање међусобно разумљиви, додуше, не увек подједнаком динамиком. Не постоје, дакле, два дијалекта који се међусобно граниче, а који су притом довољно међусобно различити и неразумљиви тако да се између њих може повући линија језичког разграничења на чисто лингвистичкој

основи. Да ли ће одређени прелазни дијалект припадати једном или другом језику пре свега је социополитички проблем (Friedman, 1985: 36). Абштанд–аусбау теоријски оквир омогућује већу сензитивност при опажању изванлингвистичких фактора заслужних за развијање стандардног језика у оквиру дијалекатског континуума. То нас доводи до комплементарности коју овај теоријски оквир има с интеракционистичким приступом нацији и теоријама етничког такмичења. Управо интеракционистички приступ указује на то да се етничка везаност (*ethnicity*) не темељи на ванвременом и непроменљивом збиру културних црта, већ да проистиче из сложене интеракције друштвених група у одређеном времену и простору (Путиња, Стреф-Фенар, 1997). Кроз интеракцију друштвених група наглашавају се одређене дистинктивне културне особености велике симболичке вредности, које би групи обезбедиле основу колективне идентификације спрам другог. То може бити језик, територија, религија, али они сами не представљају универзално применљиве критеријуме за дефинисања етничких група већ их можемо посматрати као ресурсе које је могуће мобилисати да би се одржао или створио мит о заједничком пореклу.

Македонија као оквир етничког такмичења

У оквиру македонског званичног наратива, Други балкански рат и Букурештански мировни уговор представљају нулту тачку новог поробљавања и страдања. Македонија као етничка и географска целина бива подељена на три дела од стране три суседне експанзивне нације, а македонски народ потпада под ново ропство које је утолико горе јер има денационализаторски карактер. Можемо увидети да се македонски национални идентитет жели ретроспективно приписати готово свим актерима историјских догађаја рођеним у различитим периодима на простору Македоније. Таквим транспоновањем савременог македонског националног идентитета на ближу, а каткад и врло далеку прошлост, жели се конституисати континуитет постојања нације кроз различите историјске епохе, с циљем легитимисања постојања данашње, често оспораване македонске нације и државе (Roudometof, 2002).

Свакако да су овакве исконске тенденције у интерпретирању настанка македонске нације у најмању руку проблематичне. Оне, међутим, истовремено указују на неопходност једног умеренијег интеракционистичког и историчног приступа, осетљивог на специфичности како региона тако и различитих историјских периода. У том смислу, покушаћемо да опишемо динамику развоја етничких идентитета и

исцртамо линије разграничења верско-политичких групација формираних у Македонији у оквиру Османског царства. Такође, указаћемо на специфичности каналисања етничког сентимента у једном царству које је своје поданике делило пре свега по верској основи. Те верско-политичке групације представљале су језгра грчке, српске и бугарске националне агитације и бориле су се за позиције на терену које би претензијама њихових националних држава на територију Македоније дале национално-ослободилачки легитимитет.

Сукоб конкурентских националних програма и развој идентитетских односа

Османско царство је као мултиетничка и мултиконфесионална империја имало специфичан начин организовања поданика у оквиру *милетског система*. Милет је термин који је означавао верску заједницу којој је султан гарантовао одређени степен самосталности у решавању правних питања између чланова заједнице тј. милета. Основна верска подела у Османском царству била је на четири милета: муслимане, православце, јевреје и јерменске монофизите (Стојановић, 1995: 118).

Немуслимански поданици царства третирани су као грађани другог реда и били су у обавези да своју друштвену депривилегованост исказују низом понижавајућих пракси. Морали су да плаћају више дажбине од муслимана, сусрећући се с променљивим степеном репресије и несигурности. Милети су могли имати правну аутономију само у случајевима који нису укључивали муслимане. Уколико би пак неки хришћанин био у спору с муслиманом, његова би реч пред кадијом вредела знатно мање од речи овог другог (Бакић, 2004: 58). Цркве, школе и задужбине заједнице биле су у колективном поседу милета, што је још чвршће везивало његове припаднике (Шешум, 2011: 11).

Муслиман/хришћанин: Етничка измешаност царства, нарочито видљива на Балкану, није ексклузивна „заслуга“ Османлија. Такође, она није последица само спонтаних миграторних кретања у оквиру широког простора обједињеног централном влашћу, већ и вид државног резона. „Како би спречила истицање једног доминантног народа или победу националног принципа, Византија је у Македонију и Тракију населила Јермене, Турке и Сиријце монофизите. Османлије и Хабзбурговци водили су сличну политику, јер нема царства без стварања и одржавања енклава насељених разним народима, чиме се спречава уобличавање нација“ (Стојановић, 1995: 104). Једна грчка

хроника сликовито илуструје етничку и идентитетску конфузију предосманског Балкана: „[...] извесни Вонко који је 1400. освојио Арту [је] *Servalvanitovoulgarovlachos*, Србо-Албано-Бугаро-Влах“ (Стојановић, 1995: 104). Овај пример говори о стању које затичу Османлије и које својим милетским системом конзервирају до 19. века, када оно постаје ноћна мора ствараоцима националних држава, тако жељних етничке хомогености у оквиру својих (будућих) граница.

За нас је овде значајно да нагласимо да је припадност одређеном милету представљала знак религијске а не етничке припадности. Православни верници различитог етничког порекла у оквиру Османског царства сачињавали су Рум (ромејски) милет, на чијем је челу био Цариградски патријарх. Верске заједнице су постале основне форме организовања друштвеног живота, те је, сходно томе, већина православаца почела себе да сагледава просто као *хришћане* (Roudometof, 2001).

О таквом, превасходно хришћанском, идентитету становништва Македоније у првој половини 19. века говори и Јован Цвијић: „Са истим моралним схватањем и истим ступњем материјалне културе, сви су варошки хришћани били везани православном вером и под општим именом *рисјани* чинили су врло једноставну целину *ѝроѝиву Турака*. Имали су исте црквене општине, исте еснафе, често и исте интересе.“ Овде видимо да је хришћанство постало кључна црта идентитета јер је представљало линију раздвајања муслимана као привилегованог слоја и раје. Оно је омогућавало формирање групног идентитета у супротстављању идентитету муслимана. „Овакво је стање трајало још око 1860. године, и стари људи говоре данас о времену када су сви били везани једном вером (‘наша една вера, рисјани људи’)“ (Цвијић, 1966: други том: 92). Цвијић је изнео извесне оградe о становништву настањеном северно од града Прилепа, сматрајући да се на том простору идентитет *рисјанина* мешао с народним предањем које је чувало успомену на српску средњовековну државу. Такозване *кралске ѝесме* чувале су успомену на Косовски бој или зидање Дечана, а често помињани ликови су: Крал Марко, Силен Душан и Цар Лазар. Оваква етноисторија (Смит, 2010) северних делова Вардарске Македоније уливала је наду српској страни да би модерна српска национална свест могла бити ефикасно ширена у овим крајевима.

С националним револуцијама на Балкану, српском (1804–1835) и грчком (1821–1830), полако али сигурно међу хришћанским становништвом Османског царства почињу да дувају нови идејни ветрови. Из истих разлога, Порта све подозривије почиње да гледа на хришћане као све изгледније експоненте ширења новостворених балканских држава.

Грк/Словен: Иако је ромејски, или рум-милет, обједињавао све православне вернике, без обзира на њихову етничку припадност, у стварности је представљао оквир којим је доминирала Цариградска патријаршија и њена грекофона фанариотска елита. Тај ће ресурс послужити као драгоцено оружје при ширењу грчке националне пропаганде на потчињене вернике различитог етничког порекла (Jaber, 1967: 212–223). До нарочитог увећања моћи Цариградске патријаршије долази након укидања Пећке патријаршије 1766. године¹, и годину дана касније Охридске архиепископије, која је, иако нижег ранга и мањег утицаја, представљала препреку потпуној доминацији Фанара.

Грчки црквени великодостојници намећу богослужење на грчком језику, па и општинска училишта при црквама такође постају инструмент наметања грчког језика онима који су били у могућности да се описмењавају. Током 19. века оснивана су друштва грађана звана *силојоси*, чији је циљ било ширење грчког језика и духа у Османској империји. У Цариграду је 1861. године основано „Централно филолошко друштво“, а за њим и многа друга (Доклестик, 1973: 41). Циљ грчке политике био је да се словенском становништву наметне теза како оно представља славофони или бугарофони део грчког народа, који је стицајем околности заборавио грчки језик. Оваква политика хеленизације имала је двоструки ефекат. Прво, она је имала одређеног успеха у асимилацији словенског становништва. Ипак, тај утицај је био умногоме ограничен предмодерним стањем у којем се регион налазио. Неписменост, слаба хоризонтална покретљивост и релативна економска аутаркичност становништва по правилу не представљају друштвени оквир у коме би се национална свест могла ширити на ефикасан начин (Гелнер, 1997). Хеленизација је, с друге стране, произвела јак антипатријаршијски покрет, а у идентитетском смислу створен је лик Грка као другог. Балкански Словени су свој идентитет могли градити управо кроз супротстављање Грцима, који су, поред тога што су говорили неразумљивим језиком, често заузимали виши друштвени положај у односу на словенске истовернике (Бакић, 2004: 59).

1 С уништењем српске средњовековне државе, Османлије укидају независну Српску православну цркву (1459), подређујући је патријаршији у Константинопољу, која на рачун српске и бугарске цркве знатно проширује своје ингеренције. Управо је амбициозност грчког клира, који је науштрб словенског свештенства акумулирао знатну моћ, била негативан подстрек за обнављање самосталности Пећке патријаршије 1557. године, за шта је заслужан високопозиционирани исламизовани Србин Мехмед-паша Соколовић. У двовековном периоду до њеног поновног укидања 1766. године, ова институција је имала немерљив значај за одржавање и учвршћивање јаке етничке свести Срба (Бакић, 2004: 59).

Сукоб између локалног становништва и фанариотског свештенства је 1860. године у Скопљу добио и физичке размере. Исте године у Охриду народ је с 12.000 потписа тражио да се спречи долазак грчког епископа након смрти дотадашњег епископа Дионизија (Доклестиќ, 1973: 37). Овакав вид бунтовништва није могао проћи неопажено. Фанариоти су желели да се по сваку цену обрачунају с бунтовницима, те су у том циљу османским властима денунцирали вођу бунта, Димитра Миладинова. Он је оптужен као руски шпијун² и 1861. године утамничен.

Недуго затим затворен је и његов брат Константин Миладинов. Годину дана касније, обојица умиру од тифуса у цариградском затвору (Доклестиќ, 1973: 37). Овај конфликт и његов епилог сликовито представљају трансформацију до које долази у културном и политичком животу Македоније. Браћа Миладинови рођени су у Струги на Охридском језеру. Образовање су стицали на грчком језику у родној вароши и Јањини. Кључну улогу у њиховој идеолошкој трансформацији од прогрчке ка општесловенској пробугарској позицији имао је сусрет с руским лингвистом Виктором Григоровичем 1845.³ Након сусрета с њим, Константин Миладинов завршава Атински универзитет и одлази у Москву где студира словенску филологију. Трансформацију од грчког учењака ка бугарском националисти можемо илустровати и променама његовог потписа – 1840. године потписује се као Миланидис, 1846. Миладин, Миладинос 1855. и, напoкон, Миладинов 1857. године (Roudometof, 2002: 91). Године 1861. у Загребу, уз помоћ Јосипа Јураја Штрoсмајера, браћа издају „Бугарске народне песме, сакупљене од браће Миладиновци“⁴

Збирку је сачињавало 600 песама с простора данашње Македоније и 67 с простора Бугарске. У Македонији су поштовани као родоначелници борбе за македонски језик а многе институције носе њихова имена, па и градска библиотека у Скопљу.⁵ Разлог томе лежи у чињеници што су се залагали за стварање једног општег или македоно-бугарског језика, који би био синтеза дијалеката како данашње Бугарске тако и њихове родне Македоније (Friedman, 1986: 282).

2 Рудометоф, за разлику од Доклестића, тврди да је Миладинов оптужен за сарадњу с католичком црквом (Roudometof, 2002: 91)

3 У наредним деценијама управо ће руски славенофили бити пропагатори стварања велике Бугарске, којој је била намењена улога руске продужене руке која би, по могућству, досезала све до Босфора и Дарданела (Вулићевић, 2012: 8).

4 „Български Народни Пѣсни Собрани одъ Братъя Миладиновци, Димитрија и Константина и издадени отъ Константина. Въ Загребъ Въ книгопечатница-та на А. Якича, 1861.“

5 Интернет адреса градске библиотеке у Скопљу, <http://www.gbiblsk.edu.mk>, (приступљено 28. 10. 2012).

Отпор хеленизацији коју је спроводила Цариградска патријаршија кулминирао је формирањем Бугарске егзархије у Цариграду ферманом султана Абдулазиза 1870. године. Порта је тим чином играла на карту продубљивања међусобних разлика балканских хришћана с циљем спречавања њихове заједничке акције која би за њу могла бити погубна. У српској јавности је ова борба посматрана са симпатијама, као вид шире борбе за „словенску ствар“. Словенско становништво Македоније је престанак грчког притиска дочекало с ентузијазмом, а вест о успостављању Бугарске егзархије у Београду је прослављена уз весеље и ватромет (Доклестик, 1973: 134). Ипак, ствари ће се драматично закомпликовати у блиској будућности.

Србин/Бугарин: Бугарска егзархија је званично осуђена као шизматичка од стране Васељенске патријаршије због јереси етнофилетизма 1872. године. С друге стране, имала је истрајну подршку руске спољне политике, која се званично држала неутрално, али је њен посланик у Цариграду, Николај Игњатијев, активно радио у смислу гарантовања права добијених ферманом из 1870. године (Radosavljević, 2020: 166). Непосредно након оснивања, Егзархија постаје главно оружје бугаризације локалног становништва. Додатни подстрек Егзархија добија након стварања Бугарске 1878. године, и то у виду финансијске и дипломатске помоћи (Станојевић, 1928: 704–706).

„Словенска установа, како се чинило Србима који су јој приступили, почела је већ од 1872. да забрањује обичај крсне славе и поштовање светих Срба. У бугаризаторским напорима Егзархија није презала ни од скрнављења светих места. Њени свештеници су уништавали фреске српских краљева и царева по манастирима и црквама као и предмете који су од њихове стране даровани црквама“ (Шешум, 2011: 21). Егзархисти су очигледно као главну препреку за ширење бугарске свести видели српску црквену традицију, која је путем канонизације етничких српских светаца-владара у себе интегрисала историју српске средњовековне државе, укључујући и Косовски мит. „Ова црквена традиција је, пак, српске етничке митове учинила садржајем свести православног живља на територији која је била под надлежношћу Српске православне цркве у времену од 1557. до 1776. године“ (Бакић, 2004: 60–61).

Пошто није могла добити своју црквену организацију у оквиру царства нити је српске епархије у Османском царству могла потчинити аутономној цркви у Кнежевини, Србија је своју просветну и културну политику, за разлику од својих такмаца, морала ширити само путем мреже школа, у којима је, поред описмењавања, рађено и на ширењу српске националне свести (Доклестик, 1973: 135). Године

1868. оснива се „Одбор за школе и учитеље у Старој Србији“. Оснивање овог одбора представља корак ка институционализованом утицају Србије, јер су његове акције биле у надлежности Министарства просвете и црквених дела и других институција Кнежевине Србије (Вулићевић, 2012: 43). Ипак, тек након Берлинског конгреса и незадовољених аспирација ка Босни и Херцеговини, те аустроугарског усмеравања акција Србије ка југу уместо ка западу и северу, долази до систематског окретања српске спољне политике у том смеру. Тада је Србија већ значајно каснила у развијању пропаганде у односу на Бугарску и Грчку. Ту незавидну позицију додатно погоршавају османске власти, када након Српско-турског рата 1876–1878. затварају све српске школе у Македонији.

Поновно отварање школа дозвољено је тек 1885. године, након чега, по узору на грчке и бугарске организације, долази до оснивања „Друштва Светог Саве“ (Доклестик, 1973; Anastasovski, 2005). Друштво се старало о развоју српске просвете у Старој Србији и Македонији, и по циљевима и финансијској зависности представљало је продужену руку Министарства иностраних дела на националном раду у Турској. Српски културно-просветни утицај свој врхунац достиже средином 1890-их (Anastasovski, 2005: 388), што јасно коинцидира с временом отпочињања бугарске оружане акције.

Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) основана је у Солуну 1893. године, а две године касније бугарске власти у Софији формирају Врховни македонско-једренски комитет (ВМОК), такозване Врховисте, који такође почињу с теренском организацијом. Исте године грчка револуционарна организација „Филики Хетериа“ шаље своју прву чету у Македонију (Anastasovski, 2005: 321). Процес етничког такмичења добијаће све бруталније одлике након Илинденског устанка 1903. године, када српска влада организује „Српски четнички комитет“, а грчка „Македонски комитет“.⁶ Борба је била изражена у међусобним сукобима четничких јединица, ликвидацији народних првака, дипломата, професора, свештеника и уцењивању становништва од стране оружаних чета како би се обезбедило изјашњавање за жељену нацију.⁷

6 До сукоба српских и грчких јединица није долазило јер је постојала подела интересних сфера. Српске јединице нису ишле јужно од Битоља (Илић, 2006).

7 Овако је изгледало једно писмо српског војводе Штипљанца житељима села Градец у Паланачкој кази у којем им се прети репресалијама уколико турским властима не предају писану изјаву да су Срби: „Оно што је се десило на Малиновску малу то вам је последња опомена. За то ве опет братски учим предајте арзовал у Паланку нај доље до Свети тројице ако нисте до ск предали. Јер ви како по обичаји има тако и по свему осталом припадате да сте Срби а не

Православно становништво се нашло у ситуацији да се опредељује за припадност бугарској, српској или грчкој нацији. Подела на „Бугараше“, „Србомане“ и „Гркомане“, међутим, није била непроменљива категорија, већ је показивала изузетну флуидност и више је одговарала избору политичке странке него чврсто утемељеном националном идентитету. Опредељивање за одређену нацију/странку често је добијало апсурдне димензије.

Под утицајем егзархије и комитета, Срби су улазили у бугарску странку, губећи тиме своје име и заборављајући прошлост. Појам народности и странке био је помешан. Породице су се цепале, а од два брата дешавало се, да се један звао Србин а други Бугарин. У Тетову је Момир Мартиновић био председник српске, а његов брат, прота Миса Мартинов, био је председник бугарске црквено-школске општине. У Водену, од три рођена брата Хаџи-Ташковића, најстарији, Глигорије, био је директор српске гимназије, други вођа Бугара, а трећи брат, грчки војвода (Краков, 1990: 58).

Бугарин/Македонац: Стандардизација бугарског језика од изузетног је значаја за каснији развој македонске националне свести и језичке посебности. Исход тог процеса, као што данас можемо чути и видети, био је одабир источнобугарских говора за основу бугарског књижевног језика. Та чињеница је учинила бугарски језик македонским Словенима, ако не потпуно неразумљивим, оно свакако недовољно блиским.⁸

Бугари, јер само Срби имају тија обичаји који имате и ви, а Бугари немају. За то немојте да квачите србско име и обичаји, па да се викате бугари кад нисте бугари, јер сте ви срби... Ск смо само Малинску малу запалили зато што мислимо да ће те предате арзовал у Паланку да сте срби и ни смо иедног србина из ваше село убили. Ако арзовал не предате до свете тројице да сте срби попалићемо вам све куће (ограда), убијаћемо све што нађемо у село, и жена е деца, мушко и женско, неће вам нико помоћи, ни аскер да је пуном у село и у Паланку нити пак ма који други.“ Документ је преузет с бугарског сајта (Macedonia-history.blogspot.com), на којем се може наћи обиље историјског материјала који се најчешће уклапа у теорију о бугарском пореклу Македонаца. За конкретно писмо, као и низ сличних, уредници сајта као извор наводе следећу публикацију: „Ст. Трифонов, В. Георгиев. Документи за сърбцката и грцка пропаганди в Македония, края на XIX началото на XX век“, <http://macedonia-history.blogspot.com/2006/11/1904-1908.html> (приступљено, 29. 10. 2012).

8 Чињеница је да су и Срби и Бугари за основе својих књижевних језика узели дијалекте који су територијално, па и језички удаљени од македонских дијалеката. У случају Срба то је источнохерцеговачки дијалект, а у случају Бугара североисточни или дијалект доњодунавске плоче. И поред тога, треба нагласити да овакве језичке разлике не би биле непремостиве у ситуацији у којој би држава уз помоћ медија и система обавезног образовања у дужем времену могла наметати стандардни језик. Доказ томе јесте и чињеница да су након Берлинског

Током прве половине 19. века још увек није био дат одговор на питање који ће дијалект бити основа будућег бугарског књижевног језика (Friedman, 1986: 281). Постојао је снажан „унитаристички“ блок чија је тежња била стварање јединственог македоно-бугарског језика на трагу дела Димитра Миладинова (Friedman, 1986: 283). Како је прва половина 19. века, тј. период до оснивања Бугарске егзархије, било време снажног притиска Цариградске патријаршије, постојала је тенденција једне опште словенске борбе против хеленизације. У том периоду пуристичке источнобугарске језичке тенденције нису биле видљиве као након 1870. године. Када је бугарска страна успела да код Порте издејствује побољшање сопствене позиције, оличено пре свега у Бугарској егзархији, тада су и офанзивно-асимилаторске тенденције све више почеле долазити до изражаја, а тежња се са словенског отпора хеленизацији премештала на „унутарбугарску интеграцију“.

Пошто је преовладало источно наречје, ставови бугарске интелигенције о питању интеграције македонских форми у бугарски књижевни језик постајали су све ригиднији. „Унитаристи“ су у чланцима који су излазили у бугарском „Цариградском веснику“ све чешће оптуживани да се „залажу за србизме, и да је њихов језик чудна смеша српског и бугарског“ (Friedman, 1986: 283). Такав ригидни језички ексклузивизам који је, мотивисан жељом за стварањем што јасније етничке границе према Србима, бескомпромисно инсистирао да Македонци прихвате источнобугарску варијанту, почео је убрзо да убира своје плодове. Након „унитариста“, који су тежили једном дијалекатском амалгаму у коме би македонски говори били мање или више заступљени, долази и до појаве „сепаратиста“. Они су сматрали да је стандардни бугарски превише различит од македонског и залагали су се за стварање посебног књижевног језика (Friedman, 1986).

Тенденције „сепаратистичке“ школе мишљења су најзначајније артикулисане и исказане у књизи коју је написао Крсте Петков Мисирков⁹ под насловом „За Македонцките работи“. Књига је издата у

конгреса (1878) Шопови, који су потпали под српску власт, временом постали Срби, док су они с бугарске стране границе постали Бугари. Корисну и врло садржајну анализу догађаја у троуглу Пирот–Трн–Цариброд даје бугарски аутор Петко Христов (Христов, 2002).

9 Мисирков се у младости школовао у Србији користећи стипендију друштва „Свети Сава“. Пошто је третман доживљавао више као агресивно припремање српских пропагандиста за рад у Македонији него као школовање, заједно с групом студената из Македоније незадовољан напушта Србију и наставља образовање у Бугарској. Увидевши да је слична ситуација и у Бугарској, поново се вратио у Србију. Године 1897. одлази у Русију и наставља образовање у Петрограду и Одеси, где постаје доктор лингвистике и историје (Доклестик, 1973: 323–328).

Софији 1903. године, а аутор се у њој категорично залагао за Македонију као посебну политичку јединицу, а за македонски народ као посебну етнографску целину¹⁰ чији би књижевни језик требало да буде темељ посебног националног идентитета. Као основу за тај књижевни језик, иако родом из Егејске Македоније, Мисирков је видео централно, „Велешко-Прилепско-Битољско-Охридско наречје“ (Ристески, 1988: 71). Одабиром централног наречја био би предупређен потенцијални проблем до кога је дошло при описаној стандардизацији бугарског језика. Наиме, у условима дијалекатског континуума, одабир „периферног“ дијалекта за основу књижевног језика може говоре, с другог краја простора који се жели интегрисати у јединствену говорну заједницу, до те мере „одаљити“ од новог стандарда да они почну гравитирати ка суседном језику или пак сами постану окосница новог језика. Простије речено, као што је одабир источнобугарског одаљило Македонце, тако би избор неког јужног или источног говора за основу македонског стандарда могао окренути говорнике северних дијалеката српском језику.

Мисирков је сматрао да централни дијалект чува највише типичних карактеристика и представља „језгро македонског језика“. Овакво становиште илустровано је изговором речи „рака“, што значи рука. Западно од централног је дебарски дијалект, ту се говори „рока“, на југу је костурски „ронка“, на истоку је „рџка“, док је на северу скопски или северни дијалект, на којем се каже „рука“. Радио је на реформи и модернизацији правописа. Избацио је из употребе осам архаичних слова, а за специфичне македонске гласове почео је употребљавати квачице с горње десне стране: К', Г', Л', Н'. Иако су се касније комисије за стандардизацију македонског језика, које је организовала КПЈ крајем Другог светског рата, определиле за употребу централног наречја, те увођење квачица изнад К и Г, дело „За Македонците работи“ није било директни узрок томе. Македонски лингвисти су поново открили књигу у библиотеци у Софији тек након завршетка процеса стандардизације македонског језика (Андрејевски, 1991).

Након затварања језичког питања, југословенска власт је све отвореније радила на стварању посебне републичке македонске цркве

10 У познијем делу живота Мисирков је значајно ревидирао сопствене ставове те се почео изјашњавати као Бугарин или македонски Бугарин. У Бугарској се његови македонистички ставови схватају као последица српске пропаганде под чијим је утицајем наводно био школујући се код Стојана Новаковића у Београду и сарађујући с њим када је Новаковић био амбасадор Србије у Петрограду (Трајков, 2000). У Републици Македонији Мисирков се сматра једним од најзначајнијих Македонаца 20. века, а „Институт за Македонски језик“ у Скопљу носи његово име. Интернет адреса Института: <http://imj.ukim.edu.mk/>.

која би била интегрисана у „Југословенску православну цркву“ (Пузовић, 1999: 156). Уследио је дуг период преговарања и притисака на СПЦ који су подразумевали и хапшење митрополита скопског Јосифа 1950. године (Пузовић, 1999: 155–171). Читав процес кулминирао је проглашењем аутокефалне МПЦ на црквено-народном сабору у Охриду 1967. године на двестагодишњицу од укидања Охридске архиепископије. Након овог неканонског чина, Јосип Броз Тито је митрополита Доситеја Стојковића (Стојковског), првог архиепископа „обновљене“ Охридске архиепископије, наградио „Орденом југословенске заставе са лентом“ (Пузовић, 1999: 155–171).

На тај начин су југословенски комунисти, одељујући језички и црквено Македонце од суседних нација и користећи распрострањено незадовољство македонских Словена националистичким сукобљавањима Србије, Бугарске и Грчке око Македоније, конструисали засебну македонску нацију. У наредном одељку видеће се да су они то урадили на већ постојећој основи македонизма, којем су националисти суседних земаља прибегавали у различитим раздобљима.

Политичка употреба македонизма заинтересованих балканских држава и језичко ишњање

Културно-историјске основе на којима се темељи данашњи македонски национални идентитет предмет су жестоког и упорног оспоравања како званичника суседних држава тако и њихове културне елите. Овде нећемо просуђивати о историјској утемељености наведених оптужби већ желимо да укажемо на доминантан дискурс о Македонији припадника културне и политичке елите суседних земаља. У том оспоравању македонског националног наратива предњаче Грчка и Бугарска.

Иако је Бугарска прва признала независну македонску државу, она одбија да призна македонски језик као посебан и третира га као дијалект бугарског. Од македонске стране се захтева прекидање антибугарске пропаганде и „крађе бугарске историје“. По овој верзији, термин Македонац у 19. веку представљао је регионалну одредницу у оквиру бугарског националног корпуса, а не термин који би именовao припадника посебне нације. У бугарској литератури се може наићи на чудан амалгам често контрадикторних оптужби о настанку македонске нације. Примера ради, македонска нација конструисана је као „коминтерновски пројекат“, „србокомунистички пројекат Удбе“ и „нација“ настала акцијом Титових агената „велико-србизма“ (Драгнев, 1998). Од 2017. године учињен је низ корака ка

приближавању позиција две стране. Власт у Скопљу, на челу са Зораном Заевим, показала је велику спремност ка ревидирању званичних позиција спрема древне и савремене историје Македоније. С премијером Бугарске Бојком Борисовим потписан је споразум о „пријатељству, добросуседству и сарадњи“, којим су се потписници, између осталог, обавезали да формирају мешовиту експертску комисију која би се на објективан начин бавила усаглашавањем отворених питања из заједничке историје.¹¹ Како ће у пракси изгледати то приближавања ставова, македонска и међународна јавност су могле да наслуте након интервјуа Зорана Заева бугарској новинској агенцији БГНЕС, у којем у снисходљивом духу износи тврдње које су изазвале лавину реакција у македонској јавности. Између осталог релативизовао је улогу Бугарске као окупатора у Другом светском рату те окривио Југославију за садашње стање раздвојености Бугара и Македонаца.¹² Упркос помирљивим тоновима из Скопља, питање македонског језика је и даље непремостив проблем. Бугарска инсистира на томе да македонски заправо представља „писану регионалну форму бугарског језика“, те користи позицију чланице ЕУ и наставља да блокира отпочињање преговора о пуноправном чланству Републике Северне Македоније с ЕУ.¹³

Грчка страна је још од почетка деведесетих година прошлог века упорно блокирала међународне напоре Републике Македоније оспоравајући јој, пре свега, право на коришћење термина Македонија, јер је у том називу видела територијалне претензије на грчку покрајину Македонију. Термин Скопљани (Skopjans) употребљаван је како би се означило становништво Републике Македоније називане Република Скопље (Republic of Skopje). Након отцепљења из СФРЈ новонастала република је водила дуготрајне преговоре с грчком страном како би обезбедила пријем у УН. То јој је и пошло за руком, али тек под именом FYROM. Као услов за успостављање билатералних односа Атина је захтевала промену заставе како не би садржала звезду из Вергине, симбол древних Македонаца и симболичку копчу која је требало да повеже новонасталу републику с краљевством Александра Великог.

11 Treaty of Friendship, Good-neighbourliness, and Cooperation between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria, <https://mfa.gov.mk/en/document/1712> (приступљено 25. 1. 2021).

12 Зоран Заев: Договорът с България ще бъде закон, „Дълбоката држава“ е във ВМРО-ДПМНЕ, <https://www.mediapool.bg/zoran-zaev-dogovorat-s-bulgaria-shtebade-zakon-dalbokata-darzhava-e-vav-vmro-dpmne-news314961.html> (приступљено 20. 1. 2021).

13 Bugarska mina na evropskom putu Severne Makedonije, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/4151285/makedonija-bugarska-istorija-spor-goce-delcev.html> (приступљено 25. 1. 2021).

До прихватања тог услова и потписивања привременог споразума долази 1995. године, при чему се обе стране обавезују да ће наставити дијалог до проналаска трајног решења о питању имена (Roudometof, 2002: 30–38).

До постизања трајног договора о питању имена долази тек 23 године касније, потписивањем Преспанског договора 2018. године. Македонска страна се обавезује на уставну промену имена државе, која се има звати Република Северна Македонија. Договор је изазвао незадовољство јавности како у Грчкој тако и у Македонији. С друге стране, изазвао је позитивне реакције западних политичара, који су активно заговарали да се споразум подржи на предстојећем референдуму, што ће Северној Македонији омогућити приступ НАТО-у.¹⁴ На референдуму је учествовало тек нешто мање од 37% уписаних бирача, од којих је 94% гласало за прихватање договора с Грчком. Излазност мања од 50% није спречила представнике ЕУ, НАТО и САД да честитају на успеху, те појеле Северној Македонији брзо учлањење у евро-атлантске организације.¹⁵ Република Северна Македонија постала је пуноправна чланица НАТО-а 6. 2. 2019. године.¹⁶

Напоследку, са српске стране најчешће се наилази на оспоравање црквене организације у Македонији. Српска православна црква и све остале православне цркве третирају тзв. Македонску православну цркву као шизматичку, а у српској широј јавности могу се чути тврдње како су данашњи Македонци заправо Срби. У тим тврдњама, које имају једну архаичну и инертну црту, кључна улога поново је поверена Титу, али овога пута то није улога „дебугаризатора“ већ „десрбизатора“ (Трифуноски, 1995). Ипак, треба нагласити да је ова тема у Србији знатно мање актуелна него у Бугарској и Грчкој.

Из наведеног можемо формулисати тезу која каже да, према немакедонским суседима националистима, Македонци представљају „измишљену“ нацију. Конструкција те нације извршена је након Другог светског рата, а у том пројекту кључну улогу је имала Комунистичка партија Југославије. Засад ћемо кључну улогу КПЈ оставити по страни. Овде ћемо покушати да представимо какву је улогу у прошлости имао, данас тако бескомпромисно оспоравани па и

14 West in Diplomatic Push to Boost Macedonia Referendum, <https://balkaninsight.com/2018/09/05/west-in-diplomatic-push-in-macedonia-ahead-of-referendum-09-04-2018/> (приступљено 22. 1. 2021).

15 EU and NATO hail Macedonia's referendum result despite low turnout, <https://www.euractiv.com/section/all/news/eu-and-nato-welcome-macedonias-referendum-result-despite-low-turnout/> (приступљено 28. 1. 2021).

16 NATO Allies sign Accession Protocol for the future Republic of North Macedonia, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_163078.htm (приступљено 25. 1. 2021).

исмејавани, македонизам, односно каква је била улога македонизма¹⁷ као инструмента спољне политике Бугарске, Грчке и Србије.

У оквиру своје борбе за Македонију, заинтересоване државе имале су дугорочни стратешки циљ који би се најопштије могао формулисати као тежња ка увећању сопственог утицаја комбинована с тежњом ка неутрализацији утицаја такмаца, све с дугорочним циљем асимилације македонског становништва и заузимања мањег или већег дела територије Македоније. Тако широко дефинисана стратегија имала је спектар различитих облика политичког манифестовања кроз проток времена. Колико агресивна политика ће бити примењивана зависило је од њене сврсисходности у датом друштвено-историјском контексту. Дакле, избор је зависио од тога да ли се у датом тренутку може радити на увећању сопственог утицаја или пак на неутралисању супарничког утицаја. Опструирање супарничког утицаја није било сврха само себи већ је служило стварању простора за потоње ширење сопственог утицаја.

За полазну тачку спектра могућих политичких приступа узећемо политику коју смо назвали *офанзивно-асимилајорска*. Идеално типски гледано, таква политика је одлика ригидног националистичког и великодржавног становишта. Овај приступ се одликује тежњом ка негирању или минимизирању културних посебности македонског становништва које се жели асимилovati. Употребљавају се крути и често брутални поступци с циљем да македонско становништво поприми културне одлике народа у који се, далекосежно гледано, треба утопити. Оваква политика постаје актуелна када страна која је спроводи процењује да је акумулирала довољно реалне моћи којом би тако амбициозну политику могла спроводити у дужем временском периоду. Та моћ се у оквиру Османског царства огледала у монопољу на организовање црквеног живота, доминацији у просветној мрежи школа или премоћи наоружаних чета. Ипак, успостављање сопственог државног апарата оличеног у монопољу на легитимну употребу силе, обавезном школству и обавезном служењу војног рока представља оквир у коме се *офанзивно-асимилајорска* политика може најефикасније спроводити.

Када би једна од заинтересованих страна губила своје позиције на терену, губила би тиме и могућност да спроводи своју *офанзивно-асимилајорску* политику. Њен примарни интерес у новонасталим неповољним околностима био би ометање асимилаторских

17 Под македонизмом подразумевамо сваки мање или више уобличени скуп идеја који за циљ има промовисање одређеног степена македонске посебности на пољу културе и политике.

аспирација конкурентске стране, која је у новонасталим околности-ма у бољој позицији. Ту долазимо до другог краја спектра, на коме се налази *дефанзивно-конзервативорска* политика. Циљ овакве политике је пре свега саботирање *офанзивно-асимилаиворске* политике супарничке стране путем наглашавања посебности македонског становништва и разлика између њега и нације која у датом тренутку тежи да га асимилије.

Као што смо нагласили, *офанзивно-асимилаиворска* политика често може попримати круте и бруталне димензије и тиме произвести природан отпор становништва над којим се спроводи асимилација. Та чињеница *дефанзивно-конзервативорску* политику чини још уверљивијом, јер она пада на плодно тле народног незадовољства изазваног агресивним мерама асимилације. У складу с тим, *дефанзивно-конзервативорска* политика може имати и еманципаторски вид, а њени промотери могу деловати као национално незаинтересовани и хуманистички настројени заштитници једног народа коме се оспорава право на сопствени језик и постојање. Ипак, таква политика може имати своју функцију у виду спречавања неповратног губљења утицаја на терену до кога би дошло уколико би конкурентска страна неометано спроводила своју асимилаторску политику у довољно дугом временском периоду.

Синтагма којом означавамо *дефанзивно-конзервативорску* политику има два елемента. Дефанзивни елемент проистиче из дефанзивне позиције нације која спроводи овакву политику. Конзервативорски елемент проистиче из тежње за очувањем и наглашавањем посебности становништва које супарник жели асимиловати. Треба нагласити да је оваква политика изнуђена и резервна, те да у апсолутном смислу не доприноси асимиловању становништва у нацију која спроводи конзервативорску политику, већ да само пролонгира такмичење покушавајући да ублажи негативне ефекте које тренутно доноси неповољна позиција. Такву политику конзервације има смисла спроводити све док се друштвено-политичке околности које су до ње довеле поново не промене, овога пута у „нашу“ корист.

Српска верзија македонизма

Српске позиције у Македонији у другој половини 19. века су, услед низа разлога, међу којима је закаснило укључивање Србије у пропагандну борбу, биле знатно слабије у односу на позиције које су заузеле грчка и бугарска страна. Срби у Османском царству нису

имали организовану цркву, њихова просветна активност била је сузбијана како од егзархије тако и од османских власти, Цариградска патријаршија није била рада давању уступака ради заједничке борбе против бугарског утицаја, а притом Срби нису могли рачунати ни на доследну спољнополитичку подршку Русије. Такве друштвене околности нису дозвољавале Србији вођење ефикасне офанзивно-асимилаторске политике. Да би имала шанси да успе, таква политика захтева спровођење у континуитету који се може обезбедити само институционализацијом деловања у датом друштвено-политичком оквиру. У наведеној констелацији снага, српска страна је пре свега морала обезбедити институционализацију сопственог деловања како би могла ефикасније спроводити своје асимилаторске планове. Притом је ваљало спречавати асимилаторске пројекте конкурената. Треба нагласити да се то готово искључиво односи на спречавање тежњи бугарске стране.¹⁸ Управо ту српска дефанзивно-конзерваторска политика долази до изражаја. Да би дугорочно могло доћи до србизације, мора се примарно радити на опструирању бугаризације путем форсирања специфичне српске верзије македонизма. Илустративан пример залагања за дефанзивно-конзерваторску политику Србије видимо у писму тадашњег амбасадора у Истанбулу Стојана Новаковића министру образовања у влади Србије 1887. године.

Будући да је бугарска идеја, као што је свима познато, ухватила дубоког корена у Македонији, сматрам да је готово немогуће да буде уништена ако јој се супротстави само српска идеја. Та идеја, плашим се, не би била у стању да као чиста и гола супротност истинске бугарску идеју. Зарад тога српској идеји би помогао некакав савезник који би оштро био против бугаризма, а који би у себи имао елементе који могу да привуку народ и народна осећања, одцепљујући га од бугаризма. Тог савезника видим у македонизму или у неговању македонског дијалекта и македонске засебности, у извесним мудро обележеним границама (Доклестик, 1973: 305).

18 Разлоге за то можемо наћи у преклапању територијалних амбиција српске и бугарске државе и, што је још важније, у етничкој сличности српског и бугарског народа. Таква сличност чини да македонском становништву понуђени српски и бугарски „културни пакети“ буду подједнако прихватљиви и тиме међусобно конкурентнији. Прелазак из једне у другу нацију у таквом случају није отежан или онемогућен нити бојом коже или неком другом непроменљивом физичком карактеристиком, нити различитом религијом, нити знатно различитим језиком. С друге стране, грчки „културни пакет“ подразумева и неразумљивост језика, што га чини теже прихватљивим за словенофоно становништво. Можда управо ту и лежи разлог нарочито бруталних метода које је грчка страна примењивала ради обезбеђивања лојалности словенског становништва Патријаршији.

У циљу спровођења овакве политике остварена је сарадња с антибугарски расположеним члановима „Македонског комитета“. Поред планова за обнову Охридске архиепископије у оквиру Цариградске патријаршије, чиме би била истиснута Бугарска егзархија, чланови комитета су тежили да међу незадовољним егзархијским професорима и ученицима шире „македонистичке“ идеје. Као плод овакве сарадње српска влада потпомаже издавање календара на македонском наречју, а у Истанбулу је припремано издавање новина „Македонски глас“. У језичкој политици полазило се од претпоставке да у настави треба примењивати македонски дијалект који би био прочишћен од бугарских а обогаћен српским елементима. Такав приступ би тадашњим ученицима олакшао прихватање стандардног српског језика у каснијем периоду. Издавањем буквара и читанки на локалном дијалекту, српска пропаганда је учитеље стављала пред примамљив избор. С једне стране, имали су српске читанке које деца разумеју јер су на локалном дијалекту,¹⁹ а, с друге, бугарске које не разумеју. „Македонски буквар“ је штампан у 7.000 примерака и био је добро прихваћен, па је из Цариграда за Битољ послато више додатних пошиљака (Доклестик, 1973: 350–355).

Овакав приступ трајао је релативно кратко (1886–1893). Постоје различита, мада комплементарна, објашњења зашто је оваква конзерваторска политика напуштена. По једној интерпретацији, српска влада је проценила да је оваква политика отишла предалеко у учвршћивању македонске националне културе и свести, те да би процес могао добити иреверзибилни карактер (Ристески, 1988). По другој, вероватнијој варијанти, одустајање од дефанзивно-конзерваторске политике узроковано је „легализацијом“ српске пропаганде код османских власти, то јест видом њене институционализације²⁰, који је дао наду да се може прећи на агресивнији и захтевнији офанзивно-асимилаторски приступ.

19 Вернакулар коришћен у тим уџбеницима разликује се од српског, али и од данашњег стандардног македонског језика. Међутим, у датом тренутку је било најважније да се ученици удаљавају од учења бугарског језика у егзархијским школама. Као пример језика којим су уџбеници писани дајемо дефиницију куће коју налазимо у „Читанци за народне школе у Отоманској царевини“: „Кућа је наша во која сме се родиле, каде сме ползале и ћинисале, каде сме зборвале... В’ ода се спијут туа се столоји, постели и друзи пљачки... туа се варит манца, туа стојит ноћви. Олцици, набодна, черепна...“ (Ристески, 1988: 56).

20 Порта је 1893. године одобрила рад српских школа у Скопској епархији, а 1894. Србин је изабран за скопског владуку у оквиру Цариградске патријаршије.

Грчка верзија македонизма

Оно што данас представља македонски национални идентитет, са својим симболима, језиком и националним наративом, предмет је доследне критике грчке стране. Између осталог, жестоко се оспорава тенденција савремених македонских политичара и државних историчара да исконске корене свог народа нађу у повезивању древних Македонаца с данашњим македонским Словенима. Имајући то у виду, делује парадоксално да је у прошлости управо таква теза била темељ грчке пропаганде у Македонији. У другачијим историјским околностима, међутим, македонизам је грчкој страни представљао погодан конзерваторски инструмент. Таква грчка верзија македонизма је истовремено била браник ширењу бугарске националне свести и међукорак ка интеграцији становништва Македоније у ширу хеленску етничку и културну заједницу чији је, „по природи ствари“, неодвојив део управо због античких македонских корена. Током 80-их и 90-их година 19. века грчка друштва или „силогоси“ су, као носиоци грчке пропаганде, били активни промотери грчке варијанте македонизма.

Пошто је Македонија била етнички врло мешовито подручје, постојала је бојазан да би је као такву било тешко интегрисати с грчким територијама, које су претходно већ стекле независност. Пре саме интеграције требало је радити на припремању етнички мешовитог становништва како би оно показало извесне склоности ка прихватању грчке идеје. С тим циљем, силогоси су промовисали идеју да су савремени становници Македоније потомци античких Македонаца, без обзира на то да ли говоре турски, грчки, бугарски, српски, влашки или ладино. У том духу, грчки силогос симптоматичног назива „Македонија Македонцима“ 1890. године издаје проглас у којем на грчком језику, између осталог, позива „нераздељиви македонски народ“ да из „своје прадедовске земље“ протера све „интриганте који га цепају на разне туђе народности“. У грчкој верзији македонизма, идеја „нераздељивог македонског народа“ представљала је предворје при уласку у оквир велике „хеленске нације“, чија би отворена промоција имала мање изгледа за успех (Доклестик, 1973: 43).

Можемо закључити да сама идеја македонске посебности није априори усмерена против одређеног националног програма и не одговара нужно увек само експанзивним циљевима једне државе. Она представља инструмент за којим се посеже у одређеним ситуацијама и који бива испуњен различитим културним садржајима зависно од тога која га држава употребљава.

Територија Грчке била је готово удвостручена након балканских ратова (Клог, 2000: 85), али су нове територије донеле и нове проблеме, између осталог, проблем релативно компактне словенске заједнице на северу земље²¹. Будући да је постојала опасност од бугарског реваншизма и поновног покушаја освајања територије Егејске Македоније²², те тежњи Краљевине Југославије за ширењем сопственог утицаја у том региону, грчка влада је између два светска рата посегла за специфично формулисаном „македонистичком“ политиком. Грчка влада је 1925. године одбацила протокол којим су била регулисана права бугарске мањине у Грчкој и грчке мањине у Бугарској. Ипак, по уговору из Севра, Грчка је била обавезна да поштује мањинска права, укључујући право на употребу матерњег језика националних мањина, те да омогући школовање на њему. Пошто је под притиском Друштва народа Грчка била приморана да крене у правцу обезбеђивања наведених права, нађено је солomonско решење. Славофони грађани Грчке третирани су као славо-македонска национална мањина.

Први конкретан корак ка отварању славо-македонских школа било је формирање комисије при Министарству просвете Грчке. Комисија је затим израдила буквар који је носио назив „Абецедар“ за „Славо-Македонце“. Као што само име абецедар говори, буквар је био на латиничном писму, а темељио се на леринском²³ наречју. Оваквим оригиналним потезом Грчка је истакла да њени грађани славо-македонског језика нису ни Срби ни Бугари, па стога те две суседне државе немају права да се мешају у унутрашње питање Грчке (Roudometof, 2002: 102). Ризик од спољашњег мешања је био већи од ризика који је са собом носило промовисање славо-македонске посебности у строго контролисаним условима. Избор латинице имао је за циљ додатно удаљавање словенског становништва Егејске Македоније од српског и бугарског језичког утицаја који је традиционално преношен ћириличним писмом.

Након ове краткотрајне конзерваторске фазе, или боље рећи маневра, убрзо долази до све већих притисака и све нескривеније дискриминације славофоних грађана Грчке с циљем њихове присилне асимилације. Ђаци су у школама физички кажњавани, а регрути осуђивани на 15 дана затвора само због употребе матерњег језика. Ситуација постаје посебно тешка по успостављању војне диктатуре

21 Грчка демографска позиција значајно је поправљена насељавањем избеглица из Мале Азије 1923. године.

22 До којег и долази у току Другог светског рата.

23 Лерински говори (Лерин/Флорина је град на северу Грчке) представљају најужњи крак централно-македонских говора и показују знатну сличност с данашњим македонским стандардним језиком.

генерала Метаксаса 1936. године. Говорење македонског језика било је стављено ван закона, а над децом је у школама спровођен брутални систем кажњавања (Ристески, 1988: 103).

Бугарска верзија македонизма

Политика стварања „Санстефанске Бугарске“ је у ратовима 1912–1918. доживела катастрофу. Вардарска и Егејска Македонија сада постају делови Краљевине СХС и Грчке. Васељенска патријаршија је своје епископије на простору Повардарја препустила обновљеној Српској патријаршији. Бугарска егзархија је тиме потиснута, а њен асимилаторски рад је у потпуности онемогућен. ВМРО тада у Бугарској и на међународној сцени почиње борбу за идеју независне Македоније.

Политичка пропаганда ‘македонствујушких’ била је изузетно агресивна, њено присуство у свакодневном политичком животу Бугарске било је снажно и манифестовало се на различите начине. У Бугарској су постојале бројне македонске организације културно-просветног или фолклорног обележја, од којих је најснажнија била ‘Македонски национални комитет’, иза кога се у ствари крила ВМРО. Издавани су дневни и недељни листови ‘Независна Македонија’, ‘Аутономна Македонија’, ‘Македонија’, ‘Орган извршног одбора македонских братстава’, ‘Илинден’... (Тасић, 2002: 99).

Из ових гласила су се могли чути позиви Македонцима да сачувају свој језик (Ристески, 1988: 104), дакле, да ураде управо оно на шта је с осудом гледано када је постојала процена да се под окриљем Егзархије може наметнути источнобугарско наречје. Како Бугарска није војно успела да интегрише жељене територије у оквиру јединствене „Санстефанске Бугарске“, примарни циљ у новим околностима био је спречавање асимилације „македонских Бугара“ и њиховог претапања у Србе. Тадашњи вођа ВМРО, Тодор Александров, смисао слогана „Независна Македонија“ образлагао је следећим аргументима: као прво, то је средство за очување јединствености и недељивости Македоније, као друго, тиме би биле одбијане српске и грчке претензије. Бугарска би била у обавези да „врати Пирински део“ како би била оформљена јединствена Македонија под протекторатом великих сила (Тјолеков, 2001: 221). Оваквом дефанзивном тактиком Бугарска би била у прилици да се краткорочно одрекне малог дела своје територије како би поништила ефекте војног пораза, спречила интеграцију осталих делова Македоније у суседне државе и, дугорочно

гледано, оформила једну територијалну јединицу која би „природно“ гравитирала ка Бугарској. У повољним спољно-политичким условима та јединица би могла бити присаједињена Бугарској по рецепту Источне Румелије из 1885. године. С бугарске стране се инсистирало на дефанзивно-конзерваторској политици и у другим историјским приликама, када би офанзивно-асимилаторска политика доживела фијаско.²⁴

* * *

Постављањем хипотезе о постојању спектра политичких приступа²⁵ нисмо желели да докажемо постојање некаквог трансисторијског макрозакона који неминовно делује и детерминише историјски ток независно од одлука људи, то јест друштвених актера у датом тренутку. Не желимо да докажемо ни како је губљење реалних инструмената моћи на терену аутоматски и неминовно водило ка преласку на дефанзивно-конзерваторску политику. Инсистирањем на прилагођавању реалних историјских догађаја једном теоријском моделу занемарили бисмо сложеност друштвених односа, плурализам актера и непостојање ефикасног система координације њиховог деловања. Ипак, циљ нам је био да укажемо на то како је свака од заинтересованих држава у одређеном периоду видела сопствени интерес у, мање или више активном, наглашавању посебности македонског становништва и промовисању македонског имена.

Сама динамика етничког такмичења кроз своју дефанзивно-конзерваторску димензију, мимо воље својих пропагатора, водила је ка стварању регионалног македонског идентитета. Када су неуспели покушаји асимилације додатно удаљили македонско становништво од асимилатора, на историјској сцени се појавила политичка снага којој је одговарало да учврсти македонски национални идентитет – била је то Комунистичка партија Југославије. Политика федерализма КПЈ

24 Готово идентичну конзерваторску политику спроводила је и бугарска комунистичка власт након Другог светског рата, с тим да се отишло и корак даље. У Пиринској Македонији отворане су школе на македонском језику, а на попису 1946. године 70% становника се по директиви изјаснило као Македонци. Требао је спречити интеграцију Повардарја у Југославију и оформити засебну проширену македонску територијалну јединицу у којој би могао отпочети поновни процес такмичења за културни и политички утицај (Poulton, 2000: 107–110; Вукмановић-Темпо, 1981: 213–251).

25 На чијим се крајевима налазе *дефанзивно-конзерваторска* и *офанзивно-асимилаторска* политика којима су се служиле заинтересоване балканске државе.

била је неопходан али не и довољан услов за стварање македонске нације. Такав политички пројекат не би имао великих изгледа да се у историјском искуству македонског становништва није зачео корен регионалног, протонационалног идентитета „јер некакав основ морамо имати и када измишљамо нацију“ (Ериксен, 2004: 163).

Литература на српском језику

- Бакић, Јово [2004], *Идеологије јујословенства између српској и хрвајској национализма: 1918–1941*, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, Зрењанин.
- Вукмановић-Темпо, Светозар [1981], *Борба за Балкан*, Глобус, Загреб.
- Вулићевић, Небојша [2012], *Одбор за школе и учииеље у Сшарој Србији 1868–1876*, Необјављени мастер рад, Одељење за историју Филозофског Факултета Универзитета у Београду, Београд.
- Гелнер, Ернест [1997], *Нације и национализам*, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад.
- Ериксен, Томас Хилан [2004], *Ејницијетей и национализам*, Библиотека XX век, Београд.
- Илић, Владимир [2006], *Српска четничка акција 1903–1912*, ИП Ecolibri, Београд.
- Клог, Ричард [2000], *Историја Грчке новој доба*, Клио, Београд.
- Краков, Станислав [1990], *Пламен четничийва*, КИЗ Хипсос, Београд.
- Пузовић, Предраг [1999], „Раскол у Српској православној цркви– македонско црквено питање“, *Вардарски зборник*, бр. 1, стр. 155–171, САНУ, Београд.
- Путиња, Филип, Стреф-Фенар, Жослин [1997], *Теорије о ејницијетейу*, Библиотека XX век, Београд.
- Смит, Д. Антони [2010], *Национални иденйийетей*, Библиотека XX век, Београд.
- Станојевић, Станоје [1928], *Народна енциклопедија српско-хрвајско-словеначка 1*, Нови Сад.
- Стојановић, Трајан [1995], *Балканска цивилизација*, Центар за геопетику, Београд.
- Тасић, Дмитар [2002], „Војно-политичка акција ‘македонствујушчих’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив, Часопис Архива Јујославије*, бр. 3, 2002.
- Трифуноски, Јован [1995], *Македонизирање Јужне Србије*, Цицерио, Београд.
- Цвијић, Јован [1966], *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Књ. 1–2*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд.
- Шешум, Урош [2011], *Српска четничка орјанизација (1905–1908)*, Мастер рад, Одељење за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд.

Литература на македонском језику

- Андреевски, Цане [1991], *Разговори со Конески*, Култура, Скопје.
 Доклестик, Љубиша [1973], *Српско-македонски односи во XIX-ои век*, Нова Македонија, Скопје.
 Ристески, Стојан [1988], *Создавањето на современиот македонски литературен јазик*, Студентски збор, Скопје.

Литература на бугарском језику

- Драгнев, Драгни Љсков [1998], *Скопската икона Блаже Конески, македонски лингвист или српски поштароубојник?*, Македонски научен институт, Софија.
 Христов, Петко [2002], *За пројатанѓаната употреба на празника*, Първо издание, електронно, Текстът е част от Проект Растко – България, (<http://litenet.bg/publish7/phristov/praznika.htm>)
 Трайков, Веселин Николов [2000], *Крџије П. Мисирков и за бџларскије работи в Македония или дружијат Крџије Мисирков: Оијат за обективна оценка*, Знание, Ст. Загора.
 Тјолеков, Димитър [2001], *Обречено родољубие ВМРО в Пиринско 1919–1934*, Научно-информационен център на Македонскиот научен институт, Благоевград.

Литература на англиском језику

- Anastasovski, Nick [2005], *Contestations over Macedonian Identity, 1870–1912*, School of Social Sciences, Melbourne.
 Friedman, A. Victor [1985], „The sociolinguistics of literary Macedonian“, *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 1985, br. 52, str. 31–58.
 Friedman, A. Victor [1986], „Macedonian Language and Nationalism During the Nineteenth and Early Twentieth Centuries“, *Macedonian Review*, vol. 16, br. 3, str. 280–292.
 Jaber, Kamel S. Abu [1967], „The millet system in nineteenth century Ottoman Empire“, *The Muslim World*, vol. 57, br. 3, Hartford.
 Kloss, Heinz [1967], „Abstand Languages and Ausbau Languages“, *Anthropological Linguistics*, vol. 9, br. 7, okt., str. 29–41.
 Poulton, Hugh [2000], *Who are the Macedonians*, Hurst & Co, London.
 Radosavljević, Jelena [2020], „The Bulgarian Church Question and Nation-Building in the Balkan Peninsula 1870–1878“, *War, Peace and Nation-Building (1853–1918)*, The Institute of History Belgrade Collection of Works, vol. 43, Sapienza University of Rome.
 Roudometof, Victor [2002], *Collective memory, national identity, and ethnic conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian question*, Westport, Praeger.
 Roudometof, Victor [2001], *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport, Praeger.

НАЦИОНАЛИЗАМ УМЕСТО СОЦИЈАЛИЗМА: ПРОМЕНА НАЗИВА ШКОЛА У СРБИЈИ

Милена Трикић²⁶

Увод: симболички значај назива јавних објеката за формирање колективног сећања

Називи објеката јавног простора, уз друга места сећања, чине део великог симболичког апарата којим се једна држава, једно друштво представља. Именовање јавних објеката је начин да се памти, али и начин да се формирају и прикажу вредности једног друштва (Стојановић, 2009: 76). То је снажан процес посвећивања дела простора неком догађају, особи, идеалу или елементу историје. У тренутку када преименовањем јавног простора почну да се баве држава и њене комисије, називи почињу да губе локални карактер и престају да буду производ приватних иницијатива. „Од тренутка кад је именовање преузела држава, почиње процес монополизације сећања и национализације памћења, а тај јавни простор постаје простор политичке манипулације“ (Стојановић, 2009: 77).

Именовање јавног простора врло је јасан начин утискивања идеологије у свакодневни живот грађана. Тиме што припадају сфери свакодневног живота, нечему скоро неприметном, а опет свеприсутном, важност јавних објеката као симбола лако је потценити. Управо због тога што се њихови називи не истичу као остали симболи владајућих идеологија, већ се примају здраво за готово, представљају савршено средство изградње идентитета и стварања национализма баналним односно саморазумљивим (Билиг, 2009). Свакодневно подсећање на одабране догађаје, места или особе, које се врши посредством имена јавних објеката као симбола, представља елементарни део конструкција националног идентитета.

* trikicmilena@gmail.com

У процесу формирања колективног идентитета, јавни простор се трансформише из средства свакодневне комуникације и интеракције у урбаној средини у симболичке конструкције владајућих политичких елита, којима се покушава манипулисати и усмеравати колективно доживљавање историје и утицати на колективно сећање и формирање колективног идентитета (Marjanović, 2007: 109). Називи јавних објеката, заједно са заставама и грбовима, представљају не само националне симболе, већ и симболе баналног национализма, чија је суштина у прихватању националних обележја и ритуала као свакодневних, саморазумљивих и „баналних“. Банализацијом симбола, њихова улога у творби и очувању националног идентитета грађана постаје још значајнија (Билиг, 2009: 170). Управо та свакодневна присутност даје предност заставама, грбовима и називима јавних објеката над осталим симболима који се, у случају неслагања с идејама које представљају, лако могу игнорисати – „повијест која се учи из књига врло се лако оспори другом књигом, једна изјава супротстави другој, али ако се главни градски трг зове једним именом немогуће је супротставити неко друго име“ (Марјановић, 2007: 110). Именовање јавног простора јединствена је прилика за „писање историје“. Простор се тако често види „као полигон за уписивање представа о прошлости и јавну манифестацију различитих (колективних) сећања“ (Радовић, 2013: 30). Та физичка места представљају сегмент такозваног институционалног памћења које креирају политичке елите кроз конструисање значења прошлости и њихово широко наметање и пропагирање осталим члановима друштва.

При именовању, односно преименовању простора, присутан је двосмеран процес: комеморација – означавање одређеним симболима и појмовима; и декомеморација – уклањање одређених појмова и симбола из простора. „Ова два процеса су комплементарна и сведоче о идентитетским политикама одређене епохе“ (Радовић, 2013: 43). Меморијализација појмова упросторује идеологије, историју и политику, а исти поступци просторног именовања спроводе се и када су у питању знамените личности. Комеморисање особа именовањем јавних простора не служи само пригодном одржавању сећања на те појединце, већ и конструкцији идентитета становништва на тако означеном простору (Радовић, 2013: 62). Комеморативни називи топонима, односно имена која улице, путеви, школе и др. носе по значајним особама или општим географским појмовима, уписују идеологију у простор чинећи те називе саставним делом људске свакодневице. Тиме они постају активни чиниоци у конструкцији и перцепцији друштвене стварности (Радовић, 2013: 43).

Трансформација јавног простора на територији бивше Југославије у постсоцијализму обележена је трима уочљивим карактеристикама: декомеморацијом назива који асоцирају на социјализам и НОБ, декомеморацијом назива који асоцирају на југословенску прошлост и декомеморацијом назива који асоцирају на друге, често конкурентске етничке групе (Трикић, 2016: 42).

Резултати истраживања спроведеног 2016. године за потребе дипломског рада о промени назива улица у Београду, Сарајеву и Загребу (Трикић, 2016) показују минималан до никакав траг постојања социјализма у називима улица главних градова нових држава (некадашњих социјалистичких република), који се огледа у понекој улици на ободу града која подсећа на то да је некада постојала једна земља, СФРЈ, којом је владао Тито, чији је водећи идеал био „јединство међу браћом“.

Подстакнуто резултатима поменутог истраживања, ово истраживање има циљ да испита да ли сличан тренд постоји и у преименовању школа на територији Србије; ако постоји тренд преименовања, које су вредности симболизовали стари, а које симболишу нови називи; да ли су преименовања масовнија у већим или мањим градовима; постоји ли разлика у масовности промена у урбаној и руралној средини; и који фактори у највећој мери условљавају промену назива школа.

Покушаћу да доведем у везу преименовања школа с политичким опредељењима локалних власти, те да на тај начин, кроз промену јавних симбола, покажем како су се мењале политичке и идеолошке вредности у Србији у постсоцијализму. Тиме би требало показати која је идеологија заменила социјалистичку и постала хегемона и ко су „нови“¹ хероји постсоцијалистичког и постјугословенског периода. Шта је то што су досадашње власти у Србији након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије биле спремне да „избришу“ из колективног сећања и чиме су спремне да га замене?

Појмовно-теоријски оквир анализе

Давање имена одређеним просторима показује однос владајућих група према особама, догађајима, групама чија имена добијају, односно вредностима које они представљају. На основу

1 Нови стављам под знаке навода, јер се у истраживању о називу улица које сам претходно спровела испоставило да су то углавном стари, предјугословенски и предсоцијалистички хероји, односно писци, интелектуалци, владари.

владајућих вредности у једном друштву формира се колективно памћење, а масовна промена назива објеката у јавном простору, на симболичком нивоу, представља механизам пласирања службене верзије вредности, норми, идентитета, пожељне слике прошлости и визије будућности.

„У целини узев, употреба прошлости јесте огледало политичке културе“ (Куљић, 2006: 7). Владајуће групе и различите елите имају моћ да селективним одабиром чињеница и искустава из прошлих периода формирају пожељну слику прошлости и тиме директно утичу на колективно памћење. У социолошком смислу, памћење није само складиштење и чување информација, већ и „структурирање резултата активности општења којима група одређује властити особен однос према свету и себи“ (Куљић, 2006: 8). Колективно памћење чине виђења и елементи прошлих збивања који су значајни за појединце када се идентификују као чланови одређене друштвене групе. Оно представља интеграцију различитих личних прошлости у једну заједничку прошлост, а конституише се у напетости између службене политике сећања и приватних сећања. У свакодневици је присутан велики број различитих слика прошлости, међу којима доминира „хегемона слика прошлости коју намећу владајуће групе“ (Богдановић, Мимица, 2007: 243). Владајуће групе селектују и деформишу садржаје прошлости и хијерархизују их по значају и тиме формирају културу сећања.

Колективно памћење је појам који уводи Морис Албвакс и дефинише га као „дуготрајно памћење корпорације или групе (нација, држава, црква, удружење), које се ствара и одржава симболичким знацима и праксом“ (Куљић, 2006: 81). Управо је ово одржавање колективног памћења симболичким знацима важно за ово истраживање. Колективно памћење је у савременим друштвима скоро увек условљено механизмима моћи и, за разлику од индивидуалног, најчешће је регулисано и идеолошки формирано (Радовић, 2013: 30).

Колективно сећање битно је за изградњу колективног идентитета. Оно је интегративни фактор на основу кога се међусобно препознају и повезују чланови исте друштвене групе. „У техничком смислу, идентитет чине вредности, категорије, симболи, ознаке и погледи на свет које људи стварају да би осмислили своје место у свету и одговорили на питање ‘ко сам ја/ко смо ми’ преко личног и групног идентитета. Људи нису рођени са свешћу о идентитету већ га стичу социјализацијом“ (Куљић, 2002: 15).

У конституисању колективног идентитета важну улогу има ауторитет (Богдановић, Мимица, 2007: 181). Већ је поменут утицај

владајућих група на формирање „пожељне слике прошлости“ селективним забором или промоцијом одређених делова историје. С обзиром на то да се темељи идентитета проналазе у заједничкој прошлости свих чланова групе, јасно је на који начин политичке елите утичу на формирање „пожељног“ колективног идентитета. Проблем идентитета постаје нарочито актуелан у кризним периодима, при наглим променама, када појединац или група нису сигурни где припадају, па у бекству од несигурности прибегавају трагању за новим идентитетом (Богдановић, Мимица, 2007: 181). То је био случај и с народима СФРЈ после распада земље. Тада се наметнуо проблем стварања нових, односно реконструкције старих националних идентитета.

Колективно памћење и заборав су нераскидиво повезани у процесу формирања званичне прошлости једне друштвене групе. При томе Рикер упозорава да је неопходно разликовати „(1) дубоки неопозиви заборав као брисање трага или заборав основа и изворног смисла и (2) селективни заборав, када се изостављају детаљи који омогућавају другачију причу“ (Куљић, 2006: 55). Испоставиће се да је овај други облик заборава моћно средство владајућих група за конструкцију и манипулацију колективним памћењем грађана, јер, како Тодор Куљић наводи, „разуме се да су лични чиниоци заборава активнији што је снажније институционално и идеолошко игнорисање или прекрајање прошлости“ (Куљић, 2006: 55). При изградњи идентитета, заборавање је једнако важно као и памћење, а „бит нације је у томе да њени припадници имају доста тога заједничког, али и да су истовремено доста тога заборавили“ (Радовић, 2013: 30). Тако и свако преименовање улице у исто време представља и сећање и заборав – нови назив стоји у функцији креирања пожељне слике прошлости и промоције неких нових вредности и идеала, док стари назив, који одлази у заборав, представља оно што у очима владајућих елита није вредно помена или га је чак потребно што пре заборавити.

На крају би ваљало дефинисати идеологију: „Идеологија је систематизовани скуп политичких идеја, принципа и друштвених идеала који репрезентују поглед на свет друштвене групације изражавајући њене интересе и потребе, створен у практичне сврхе подстицања те групације на политичко деловање, у форми идејне потпоре активностима на плану освајања или очувања политичке власти или, пак, утицаја на њу“ (Симеуновић, 2009: 116). Она обухвата навике, понашања и веровања чији удружен утицај делује тако да се сваки друштвени свет његовим житељима чини као природан свет (Билиг,

2009: 73). Идеологија је облик искривљене свести који се разликује од истинитог сазнања као сазнања које одговара стварности. „О идеологији, али и о критици идеологије, може се говорити када се неки став доведе у везу са положајем друштвеног слоја из којег долази, па се у тој вези нађе и разлог за његову неистинитост“ (Бакић, 2004: 9). Јово Бакић сматра да се ово основно виђење идеологије Карла Манхајма може проширити на све друштвене групе, а не само на друштвене слојеве, те наводи следећи пример: „Национализам јесте један облик идеолошке свести који, када је потпуно развијен, а посебно у доба надмоћи ове свести над другим облицима идеолошке свести, обухвата све друштвене слојеве (појединци који националистичкој идеологији измичу, особито у време када се нација осећа угроженом, спадају у изузетке), иако захтеви не морају бити правични, док националистичке тврдње којима се правдају ти захтеви често нису истините“ (Бакић, 2004: 9). Бакић додаје како је и сâм Манхајм сматрао мишљење свих друштвених група и свих епоха идеолошким, односно сматрао је да је неистинитост одређених мисли друштвено условљена (Бакић, 2004: 9).

Кључна одлика идеологије јесте да представи посебан интерес неке друштвене групе као општи. Тако и владајуће елите уписивањем одређених личности и појмова у јавни простор своје вредности и идеале намећу као опште.

Закон о основном образовању и васпитању прописује основно образовање и васпитање као делатност од непосредног интереса која се остварује као јавна служба. Делатност основног образовања и васпитања обавља основна школа, и то: 1) основна школа; 2) основна школа за образовање одраслих; 3) основна музичка школа; 4) основна балетска школа; 5) основна школа за ученике са сметњама у развоју.²

Влада ФНРЈ маја 1952. године доноси Општа упутства о школовању у школама за опште образовање којима се заводи основно образовање у трајању од осам година.³

Закон о средњем образовању и васпитању види делатност средњег образовања и васпитања као делатност од непосредног друштвеног интереса, које се остварује као јавна служба. Делатност средњег образовања и васпитања обавља средња школа, и то: 1) гимназија; 2) стручна школа; 3) уметничка школа; 4) мешовита школа

2 Закон о основном образовању и васпитању, www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovnom_obrazovanju_i_vaspiranju.html, члан 3 (приступљено 3. 2. 2021).

3 Кратка историја школа у Зајечару, <https://upoznajzajecar.rs/zajecarske-price/kratka-istorija-skola-u-zajecaru-7> (приступљено 3. 2. 2021).

(гимназија и стручна или уметничка); 5) школа за образовање одраслих; 6) школа за ученике са сметњама у развоју.⁴

Све основне и средње школе које испуњавају законске услове за обављање образовне и васпитне делатности обухваћене су овим истраживањем. У обзир нису узете приватне основне и средње школе, већ само државне, јер рад испитује утицај промена идеологија владајућих елита на симболичке трансформације (у овом случају називе школа), а сматрам да држава не утиче на (пре)именовање приватних школа. Други разлог је што су приватне школе релативно нова појава, која се јавља у постсоцијализму, те немају „социјалистички“ период у свом постојању с којим би се данашње стање могло упоредити.

Истраживање је спроведено у лето 2017. године и анализа обухвата укупно 1.805⁵ школа (о чијем сам постојању и именима пронашла податке), од чега 1.293 основне и 512 средњих. Међутим, не могу са сигурношћу да тврдим да је ово тачан број школа које се налазе на територији Републике Србије, јер је, према подацима Републичког завода за статистику, у школској 2016/2017. години постојало 3.370 основних (1.132 матичне и 2.238 издвојених одељења⁶) и 508 средњих школа, што се у случају основних школа знатно разликује од бројки које сам успела да пронађем. Ту се такође јавио проблем непотпуних података за Косовски, Пећки, Призренски, Косовско-поморавски и Косовско-митровачки округ. За велики број градова ових округа нисам успела да пронађем податке о постојању основних и средњих школа. Већина информација о именима које су представљене у табели која следи добијене су претраживањем званичних

4 Закон о средњем образовању и васпитању, www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_srednjem_obrazovanju_i_vaspitanju.html, члан 4 (приступљено 3. 2. 2021).

5 Податак сам добила пребројавањем свих основних и средњих школа наведених по окрузима, односно градовима на сајту www.edukacija.rs. Иако га узимам као главни извор података, нисам пронашла информације о томе ко стоји иза наведеног сајта, али важно је цитирати следеће: „Едукација.рс не гарантује за тачност информација или података преузетих од трећих лица. Подаци су простекли из најбоље намере аутора да подели информације са широм заједницом. Постоји могућност да су одређене информације измењене после наше објаве, а да након тога нису ажуриране на нашем сајту. Уколико приметите нетачност информација, можете нас обавестити о томе путем контакт-форме на сајту како бисмо те чињенице што пре изменили“ (<https://edukacija.rs/uslovikorisicnja>, приступљено 8. 2. 2021). Покушала сам да добијем информацију о творцима сајта слањем упита кроз контакт форму и директним слањем мејла на адресу office@edukacija.rs, али до тренутка објаве текста нисам добила повратну информацију о пореклу ове платформе.

6 То су одељења с по неколико ђака по малим местима широм Србије, али њих Министарство не рачуна као посебне установе, већ региструје само матичну школу којој припадају.

веб-страница (наведених на сајту edukacija.rs) у секцијама о школи и историјату школе. На појединим историјатима нису наведена стара имена, већ само информација од које године школе носе актуелно име, те сам се у тим случајевим обраћала директно представницима школе (мејлом или телефоном) у потрази за пређашњим називима.

Закон о основном и средњем образовању и васпитању каже да установа (школа) може да врши статусне промене, промену назива или седишта. „Одлуку о статусној промени установе доноси орган управљања уз сагласност оснивача. Одлуку о промени назива или седишта установе доноси орган управљања, уз сагласност оснивача, а када је оснивач република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе, уз сагласност министарства. Школа не може вршити статусне промене, промену назива или седиште у току наставне године.“⁷

Ради лакшег разумевања неких преименовања која се огледају у промени структуре образовне установе, неопходно је осврнути се на две реформе образовања, ону из 1977/1978. и ону из 1990/1991. године.

„Историја образовних политика није ништа мање занимљива од ‘осталих’ политика – ратних, спољних, унутрашњих, економских и др.“ (Баћевић, 2006: 106). Шездесетих година 20. века у Југославији долази до низа радикалних промена. Социјалистички режим формулисао је низ реформи којима је изграђен специфичан систем – југословенски самоуправни социјализам. Поред свеобухватне привредне реформе, било је неопходно реформисати и школски систем, тако да се он усклади с потребама развоја привреде, културе и самоуправних односа.

Идејни творац нове концепције – усмереног образовања – која је осмишљена 1977, а активно била спровођена на територији целе СФРЈ од школске 1979/1980. године, био је Стипе Шувар (Баћевић, 2006: 113), те су школе након спровођења ове реформе називане „шуварицама“. Основна идеја реформе била је да се обезбеди функционалнији однос између стеченог образовања и запошљавања, односно између образовне делатности и удруженог рада. За разлику од тада преовлађујућих гимназија „класичног типа“ и средњих стручних тј. занатских школа, уведен је јединствен концепт средњег образовања диверсификованог према степенима стручне спреме. Усмерено образовање заснива се на размени између образовног и производног сектора, односно између школе и фабрике. Шувар је своју замисао

7 Закон о основама система образовања и васпитања, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_osnovama_sistema_obrazovanja_i_vaspitanja, члан 95 (приступљено 3. 2. 2021).

образложио у књизи „Школа и творница: у сусрет реформи одгоја и образовања“ (Баћевић, 2006: 113).

Падом социјализма и напуштањем командно-планске привреде, било је неопходно поново реформисати школство тако да испрати потребе новог, тржишног економског система. „У склопу отклона од наслеђа ‘реал-социјализма’ нове социјалистичке власти у Србији, усмерено образовање је 1991. год. отишло на ‘сметлиште’ историје, заједно са самоуправљањем, несврстаношћу и другим реторичким конструктима некадашње Југославије“ (Баћевић, 2006: 124). Период од почетка деведесетих карактерише укидање средњег усмереног образовања. Од 1992. постојале су три врсте средњих школа: гимназије, средње стручне и уметничке. Постаје дозвољено и оснивање приватних школа.⁸

Историјски оквир анализе

За испитивања утицаја идеолошких и вредносних трансформација на симболичке промене (посебно њихов радикални заокрет у постсоцијализму) битно је нагласити да је у читавом периоду постојања Југославије неколико пута долазило до идеолошког, политичког и вредносног дисконтинуитета, што се одразило на мењање имена самој држави, односно на промену њеног друштвеног и државног уређења. Кроз комплетну историју Југославије смењивала су се различита идеолошка становишта и вредносни обрасци. Уопштено говорећи, у Краљевини СХС (Југославији) промовисани су монархизам, религија и капитализам, а у социјалистичкој Југославији социјализам, самоуправљање и несврстаност. Слом Југославије и социјализма обележио је повратак капитализма, религије и национализма.

Треба напоменути и да се није свака вредносна промена која се дешавала унутар земље одражавала на симболичке промене. Наиме, периоди постојања свих Југославија нису били идеолошки хомогени, јављала су се неслагања с државном идеологијом и њеним вредностима (најбољи пример за то је јачање хрватског национализма и делатности МАСПОК-а односно Хрватског пролећа). Међутим, докле год је владајући апарат био довољно јак да се избори с неистомисљеницима и спречи урушавање владајућег режима, симболичке промене су изостајале. Тек с урушавањем друштвено-економског и политичког система долази до могућности наметања нових вредности, које ће се одразити и на симболичке промене.

8 Закон о средњем образовању и васпитању (Службени гласник СРС број 5/90).

С нестанком кључних интегративних вредности социјализма у Европи дошло је до експлозивног ширења потиснутих вредности, што се огледа у наглој измени идентитета, а што је криза била акутнија (грађански рат, осиромашење), то је драматичнији био сукоб између старих и нових идентитета (Куљић, 2002: 18). С распадом СФРЈ ишчезла је одозго наметана, али не одвећ снажна југословенска историјска свест као заједничка основа личног и колективног идентитета становника највеће балканске државе. Код кризом захваћених појединаца расла је несигурност идентитета, а код владајућих група празнина у друштвено-интегративним садржајима постала је експлозивна. (Куљић, 2002: 229).

Код постсоцијалистичког национализма најјасније се подударају идеологија и идентитет, јер нација задовољава потребу за „оквирним значењем“, апстрактна је, али је довољно конкретна понуда оквира за задовољавање свог интереса. Митовима и симболима култивира се свест о заједничкој прошлости, па се на назадан начин превазилази деперсонализација (Куљић, 2002: 17).

Стари и нови називи школа: нова имена – нове вредности

Један од најбржих и најјефтинијих метода за идеолошко обликовање јавног простора јесте (пре)именовање објеката који га чине или се у њему налазе – улица, тргова, мостова, фабрика, школа и сл. У модерној држави овај процес никада није спонтан и великим делом зависи од политичких идеологија и политичке моћи владајућих елита (Радовић, 2013: 68). Прво масовно, системско (пре)именовање улица спровели су комунисти доласком на власт по завршетку Другог светског рата у циљу учвршћивања своје власти и утискивања нових вредности како у свест грађана тако и у градски простор. На уличним таблама све јасније су се истицала имена хероја радничког покрета и НОБ-а, али и научника, политичара, уметника и осталих утицајних присталица и промотера социјализма, како домаћих тако и страних. Но, нису само улице добиле своја социјалистичка обележја. Нове власти новостворене државе трудиле су се да уткају своју идеологију у сваку сферу живота грађана и сваки делић јавног простора. Тако се именима народних хероја, истакнутих политичара, писаца, али и других симбола везаних на СФРЈ и НОБ, почињу називати школе, образовни центри, фабрике, мостови, одмаралишта и други друштвено важни објекти. Широм земље подижу се споменици

палим борцима, социјалистичкој револуцији, истакнутим херојима, а највише Титу.

Једно од најзаступљенијих имена, односно идеја коју је социјализам уписивао у јавни простор, свакодневни живот и свест грађана, свакако је било „братство и јединство“. Концепт братства међу јужнословенским народима старији је од 20. века, но сâм слоган „братство и јединство“ формулисала је Комунистичка партија Југославије почетком Другог светског рата, „као пандан политикама конкурентских војних и политичких опција тог времена, а које су листом заговарале сегрегацију и конфронтацију између народа Југославије захваћене ратом“ (Радовић, 2013: 45). Историја НОБ-а се често перципира као борба за остваривање „братства и јединства“. Отуда и његова заступљеност у одонимији као подсетника на остварење крајњег циља – уједињења и ослобођења од окупатора. Београдски Бранков мост педесетих година 20. века прозван је Мост братства и јединства, а истим именом означавао се и трг испред Главне железничке станице у Београду, као и ауто-пут Београд–Загреб. Сарајево је имало мост, основну школу и улицу братства и јединства, а у Загребу је некадашњи Трг Петра Прерадовића, познатији као Цвјетни трг, после рата прозван Трг братства и јединства, што Радовић сматра веома прикладним називом узевши у обзир да се на њему налази православна црква и седиште Српског културног друштва „Просвјета“ (Радовић, 2013: 51), а свако веће место у Србији⁹ имало је школу, ако не и више њих, названу овим именом.

На исти начин на који је идеологија социјализма уписивана у јавни простор – масовно и интензивно – тако је и нестајала из јавног простора. Нове владајуће елите Србије у постсоцијалистичком периоду улагале су велики напор да се дистанцирају од социјалистичке прошлости,¹⁰ а један од најлакших и најефектних начина сводио се на брисање социјалистички обојених назива улица, тргова, школа и других објеката и уписивање нових идеја и вредности.

У наставку су приказане промене назива основних и средњих школа по окрузима¹¹ у Србији.

9 Вероватно је случај био сличан и у осталим републикама бивше Југославије, али је истраживање ограничено на територију Републике Србије, те о школама осталих бивших република неће бити речи.

10 У почетку, док је Србија била у саставу Савезне Републике Југославије, историјске (а донекле и политичке) следбенице СФРЈ, те док је на власти био СПС, ове промене нису биле тако нагле и свеобухватне. Нова влада покушавала је да балансира између одбацивања старог система и очувања континуитета с бившом државом. Тек ће након 2000. године, сменом СПС-а с власти, доћи до очигледнијих симболичких промена.

11 Република Србија подељена је на 30 управних округа.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Борски округ			
ОШ „IX српска ударна бригада“	2005.	ОШ „Душан Радовић“	Бор
ОШ „29. новембар“	1991.	ОШ „Свети Сава“	Бор
ОШ „Јосип Броз Тито“	1993.	ОШ „Бранко Радичевић“	Неготин
ОШ „25. мај“	1997.	ОШ „Јован Јовановић Змај“	Неготин
Школа за основно и средње образовање „25. мај“	1992.	Школа за основно и средње образовање „Видовдан“	Бор
Гимназија „25. мај“	2005.	Средња школа „Свети Сава“	Кладово
Образовна организација удруженог рада „12. септембар“ ^{12, 13}	1990.	Пољопривредна школа „Рајко Боснић“	Неготин
		Техничка школа	Неготин
		Неготинска гимназија	Неготин
Браничевски округ			
ОШ „Моша Пијаде“	2002.	ОШ „Јован Цвијић“	Костолац
ОШ „Вељко Дугошевић“	2002.	ОШ „Краљ Александар I“	Пожаревац
Економско-трговинска школа „Жижа Лазаревић“ ¹⁴	1990.	Економско-трговинска школа	Пожаревац
Школски центар за усмерено образовање „Јован Шербановић“	1990.	Пожаревачка гимназија	Пожаревац
Град Београд			
ОШ „Миодраг Вуковић Сељак“ ¹⁵	2004.	ОШ „Кнез Сима Марковић“ ¹⁶	Барајево
ОШ „Владимир Назор“	2016.	ОШ „Стефан Дечански“	Чукарица

12 Дванаести септембар је дан ослобођења Неготина у Другом светском рату.

13 До 1990. године Образовна организација удруженог рада била је сачињена од Пољопривредне школе „Рајко Боснић“, Техничке школе „Иво Лола Рибар“ и Средње школе усмереног образовања (некадашње гимназије укинуте 1977. реформом о образовању). Након реформе образовања из 1990. године, Образовни центар „12. септембар“ престаје да постоји, ове три школе се осамостаљују, Техничка школа губи назив „Иво Лола Рибар“, а средњој школи се враћа статус гимназије.

14 Жижа Лазаревић – ученик пожаревачке школе, убијен од стране Немаца због борбе против окупације.

15 Миодраг Вуковић Сељак – студент и првоборац из Барајева.

16 Кнез Сима Марковић – кнез, обор-кнез и војвода Првог српског устанка, члан и председник Правитељствујушћег совјета сербског, кнез београдске нахије.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
ОШ „Милентије Поповић“	2004.	ОШ „Мирослав Антић“	Чукарица
ОШ „Мирослав Јовановић Церовић“	2004.	ОШ „Свети Сава“	Гроцка
ОШ „Моша Пијаде“	1993.	ОШ „Рудовци“	Гроцка
ОШ „Душан Ђурђевић“	2002.	ОШ „Свети Сава“ ¹⁷	Младеновац
ОШ „Владимир Илић Лењин“	2002.	ОШ „Борислав Пекић“	Нови Београд
ОШ „25. мај“	1992.	ОШ „Душко Радовић“	Нови Београд
ОШ „Јосип Броз Тито“	1992.	ОШ „Јован Дучић“	Нови Београд
ОШ „Ужичка република“	Нема података	ОШ „Кнегиња Милица“	Нови Београд
ОШ „Жарко Зрењанин“	2004.	ОШ „Краљ Александар I“	Нови Београд
ОШ „7 секретара СКОЈ-а“	2005.	ОШ „Лаза Костић“	Нови Београд
ОШ „Жикица Јовановић Шпанац“	2003.	ОШ „Надежда Петровић“	Нови Београд
ОШ „Стјепан Стева Филиповић“	2003.	ОШ „Арчибалд Рајс“	Палилула
ОШ „Народни херој Бранко Параћ“	1993.	ОШ „Стефан Немања“	Савски венац
ОШ „22. децембар“	1993.	ОШ „Војвода Радомир Путник“	Савски венац
ОШ „Браћа Рибар“	1993.	ОШ „Краљ Петар I“	Стари град
ОШ „Ђура Ђаковић“	1993.	ОШ „Скадарлија“	Стари град
ОШ „29. новембар“	1993.	ОШ „Војвода Путник“	Вождовац
ОШ „Сава Ковачевић“	2002.	ОШ „Јован Миодраговић“	Врачар
ОШ „Милица Павловић“	2003.	ОШ „Краљ Петар II Карађорђевић“	Врачар
ОШ „Гоце Делчев“	1993.	ОШ „Мајка Југовића“	Земун
ОШ „Братство-јединство“	1992.	ОШ „Десанка Максимовић“	Звездара
ОШ „Родољуб Чолаковић“	1993.	ОШ „Деспот Стефан Лазаревић“	Звездара
ОШ „Слободан Пенезић Крцун“	1993.	ОШ „Владислав Петковић Дис“	Звездара
Школа за основно и средње образовање „4. новембар“	1998.	Школа за основно и средње образовање „Свети Сава“	Чукарица
Школа за усмерено образовање и васпитање „Београдски батаљон“	1990.	XIII београдска гимназија	Чукарица

17 Податак добијен као одговор на упит од представника школе „Душан Ђурђевић“.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Образовни центар за усмерено образовање „Станислав Сремчевић Црни“ ¹⁸	1990.	Техничка школа „Колубара“	Лазаревац
Центар за усмерено образовање „Слободан Пенезић Крцун“	1990.	Гимназија	Младеновац
Образовно-васпитна организација „Др Душица Стефановић“	1991.	V београдска гимназија	Палилула
XV београдска гимназија	2016.	Гимназија „Патријарх Павле“	Раковица
Природно-математичка школа „Владимир Илић Лењин“ ¹⁹	1991.	III београдска гимназија	Савски венац
III београдска гимназија	1992.	Гимназија „Свети Сава“	Савски венац
Математичка школа „25. мај“	1990.	IV београдска гимназија	Савски венац
Језичка школа II београдска гимназија „Иво Лола Рибар“	1991.	Филолошка гимназија	Савски венац
Образовно-васпитна организација „Моша Пијаде“	1990.	I београдска гимназија	Стари град
Школа за дрвнопрерађивачку струку и пејзажну архитектуру „Момчило Поповић Озрен“	1993.	Техничка школа „Дрво Арт“	Стари град
Образовно-васпитна радна организација за струку и културу и информисање „Димитрије Туцовић“	1990.	XII београдска гимназија	Вождовац
Школа усмереног образовања „Београдски скојевци“	1990.	XIV београдска гимназија	Врачар
Аутособраћајни школски центар „Бранко Пешић“	1992.	Саобраћајно-техничка школа	Земун

18 До 1977. године, уместо Центра, постојала је гимназија „Димитрије Туцовић“. Према подацима из историјата школе, нејасно је да ли је и Центар носио то име.

19 Школа је у периоду од две године два пута мењала име, да би коначно постала гимназија „Свети Сава“.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Јабланички округ			
ОШ „Моша Пијаде“	1993.	ОШ „Ђура Јакшић“	Лесковац
Техничка школа „25. мај“	1993.	Средња школа „Вожд Карађорђе“	Лебане
Гимназија „Стојан Љубић“	1993.	Гимназија	Лебане
Јужнобачки округ			
ОШ „Клара Фејеш“	1995.	ОШ „Десанка Максимовић“	Бачка Паланка
ОШ „Веселин Маслеша“	1997.	ОШ „Свети Сава“	Бачка Паланка
ОШ „Браћа Рибар“	1994.	ОШ „Вељко Петровић“	Нови Сад
ОШ „Владимир Назор“	1993.	ОШ „Јован Дучић“	Нови Сад
Педагошка академија и ОШ „Вежбаоница“	1994.	ОШ „Милош Црњански“	Жабља
Машинска школа „Момчило Шарановић“ ²⁰	1990.	Техничка школа	Бечеј
Техничка школа „Јован Вукановић“	1993.	Техничка школа „Милева Ајнштајн-Марић“	Нови Сад
Средња машинска школа „Ђорђе Бешлин“ ²¹	1995.	Средња школа „Милева Марић“	Тител
Јужнобанатски округ			
ОШ „Жива Јовановић“ ²²	1992.	ОШ „Доситеј Обрадовић“	Бела Црква
ОШ „Борисав Петров Браца“	1991.	ОШ „Мирослав Мика Антић“	Панчево
ОШ „Жарко Зрењанин“	1993.	ОШ „Јован Стерија Поповић“	Вршац
Колубарски округ			
ОШ „Драгојло Дудић“	2002.	ОШ „Милан Ракић“	Мионица
ОШ „Чеда Милосављевић“ ²³	2005.	ОШ „Војвода Мишић“	Осечина
ОШ „Тамнавски партизани“	2004.	ОШ „Свети Сава“	Уб
ОШ „Ваљевски НОП одред“	2000.	ОШ „Десанка Максимовић“	Ваљево
ОШ „Миша Дудић“	2002.	ОШ „Владика Николај Велимировић“	Ваљево

20 Момчило Шарановић – један од 12 бечејских скојеваца стрељаних 11. новембра 1941. године.

21 Ђорђе Бешлин – учесник борбе против фашизма.

22 Жива Јовановић – комунистички активиста из Вршца.

23 Чеда Милосављевић (1898–1941) – учитељ и учесник НОБ-а. Политички комесар Рађевачке партизанске чете.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Косовски округ – нема информација ²⁴			
Косовско-митровачки округ – нема информација ²⁵			
Косовско-поморавски округ			
Осмогодишња школа „16. новембар“ ²⁶	1994.	ОШ „Десанка Максимовић“	Косовска Каменица
ОШ „Моша Пијаде“	1991.	ОШ „Доситеј Обрадовић“	Ново Брдо
Мачвански округ			
ОШ „Вера Благојевић“	2004.	ОШ „Никола Тесла“	Богатић
ОШ „Мачвански партизански одред“	1993.	ОШ „Вук Караџић“	Богатић
ОШ „25. мај“	1993.	ОШ „Боривоје Ж. Милојевић“	Крупањ
ОШ „Владислав Броњевски“ ²⁷	1994.	ОШ „Свети Сава“	Лозница

- 24 На основу података на српском језику који постоје за наведене градове, у Косовском округу постоји 16 основних школа (две у Грачаници, четири у Липљану, четири у Обилићу и по три у Приштини и Штрпцу); и 11 средњих школа (две у Липљану, осам у Приштини и једна у Штрпцу). Већина школа Косовског округа или нема своје званичне веб-сајтове или нема података о њиховим адресама. Стога за Косовски округ нисам успела да пронађем податке о потенцијалним преименовањима, али не могу са сигурношћу да тврдим да их није било, јер нека од имена које школе носе не делују као да су могла постојати и опстајати у социјализму (нпр. Свети Сава и кнез Лазар). Као што ћу детаљније образложити у анализи, скоро све школе назване по Светом Сави то име добијају након 1990. године, било да су преименоване или тек основане након овог периода. Отуда сумња да су и ове школе доживеле сличну судбину, с обзиром на то да носе имена две веома важне личности како за српску историју тако и за српски национализам – Свети Сава, као симбол православља које иде руку под руку са српством, и кнез Лазар, српски владар и учесник Косовског боја, омиљеног и главног мита српског национализма. Појединачни национални симболи у СФРЈ нису истицани у први план, јер је била реч о наднационалној федерацији и неговању наднационалног идентитета.
- 25 Проблем са школама Косовско-митровачког округа сличан је као и с Косовским округом. Иако за Косовско-митровачки округ постоји регистар школа за све општине округа, немају све школе веб-сајтове, а они који постоје или не садрже довољно информација или су ван функције (веб-адреса постоји, али јој није могуће приступити). Ни у овом округу нисам нашла информације о преименовањима основних и средњих школа у постсоцијалистичком периоду, али ни у овом случају не могу са сигурношћу да тврдим да их није било јер постоје чак три школе с називом „Свети Сава“ (општине Косовска Митровица, Вучитрн, Звечан).
- 26 Шеснаести новембар – дан ослобођења Косовске Каменице у Другом светском рату.
- 27 Информацију сам добила од представника школа путем мејла.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
ОШ „Мика Митровић“	2003.	ОШ „Краљ Александар I Карађорђевић“	Лозница
ОШ „Селе Јовановић“	2008.	ОШ „Јеврем Обреновић“	Шабац
ОШ „Милева Косовац“ ²⁸	2004.	ОШ „Николај Велимировић“	Шабац
Образовна организација удруженог рада „Жикица Јовановић Шпанац“	1990.	Средња школа „Свети Сава“	Лозница
Техничка школа „Коста Абрашевић“	1993.	Техничка школа „Шабац“	Шабац
Моравички округ			
ОШ „7. октобар“ ²⁹	2003.	ОШ „Свети Сава“	Чачак
ОШ „Десимир Капларевић“ ³⁰	2004.	ОШ „Бранислав Петровић“	Чачак
ОШ „Милан Милошевић Ђопо“ ³¹	2005.	ОШ „Татомир Анђелић“ ³²	Чачак
ОШ „Хероји таковског краја“ ³³	1993.	ОШ „Свети Сава“	Горњи Милановац
ОШ „Богдан Капелан“	2004.	ОШ „Академик Миленко Шушић“	Лучани
ОШ „Иво Лола Рибар“	2000.	ОШ „Котража“	Лучани
Образовни центар „Света Поповић“	1990.	Гимназија „Таковски устанак“	Горњи Милановац
Нишавски округ			
ОШ „Аца Милојевић“ ³⁴	2003.	ОШ „Вожд Карађорђе“	Алексинач
ОШ „Иван Горан Ковачић“	2001.	ОШ „Др Зоран Ђинђић“	Ниш
ОШ „Моша Пијаде“	2002.	ОШ „Краљ Петар I“	Ниш
ОШ „29. новембар“	2002.	ОШ „Десанка Максимовић“	Ниш
ОШ „25. мај“	Нема података ³⁵	ОШ „Цар Константин“	Ниш

28 Милева Косовац – учитељица, учесница НОБ-а.

29 Седми октобар – прва граната бачена на немачки бункер (извор: Историјат ОШ „Свети Сава“ у Чачку – <https://ossvetisavacak.edu.rs/istorijat/>).

30 Десимир Капларевић – учесник НОБ-а.

31 Први члан КПЈ из Мрчајеваца, стрељан у Јајинцима 1941.

32 Татомир Анђелић – српски математичар и стручњак за механику.

33 Информацију о старом називу добила сам путем мејла од представника школе.

34 Аца Милојевић – борац из Алексинца, погинуо у Другом светском рату.

35 Нема података о години преименовања ОШ „25. мај“, ОШ „Маршал Тито“, ОШ „Едвард Кардељ“, ОШ „Родољуб Чолаковић“ јер сам те информације добила

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
ОШ „Маршал Тито“	Нема података	ОШ „Радоје Домановић“	Ниш
ОШ „Едвард Кардељ“	Нема података	ОШ „Свети Сава“	Ниш
ОШ „Родољуб Чолаковић“	Нема података	ОШ „Мирослав Антић“	Ниш
ОШ „Добросав Јовановић Станко“	2002.	ОШ „Стефан Немања“	Ниш
Машински школски центар „Вељко Влаховић“	1991.	Техничка школа „12. фебруар“	Ниш
Прехрамбено-хемијска школа „Ратко Павловић“	2002.	Прехрамбено-хемијска школа	Ниш
Стручна школа „Филип Кљајић“	2007.	Школа моде и лепоте	Ниш
Пчињски округ			
ОШ „Иво Лола Рибар“	1992.	ОШ „Радомир Путник“	Владичин Хан
Економска школа „Александар Станковић“	1991.	Средња школа „Свети Сава“	Бујановац
Машинска техничка школа „Василије Смајевић“			
Медицинска школа	2011.	Медицинска школа „Др Изабел Емсли Хатон“ ³⁶	Врање
Пећки округ – нема података ³⁷			
Пиротски округ			
ОШ „Иво Лола Рибар“	2002.	ОШ „Деспот Стефан“	Бабушница
Образовно-васпитна организација „Јосип Броз Тито“	1990.	Гимназија „Свети Ђирило и Методије“	Димитровград

од представника школе ОШ „Добросав Јовановић Станко“, који се самоиницијативно понудио да са мном подели информације о свим, њему познатим преименовањима у граду Нишу. Но, извор ми је рекао да су се сва горе поменута преименовања догодила након 1990, стога их (иако нисам успела да пронађем прецизне године њиховог спровођења) узимам као релевантне за анализу.

36 Др Изабел Емсли Хатон – шкотска лекарка из доба Првог светског рата, награђена Орденом белог орла.

37 Осим за Исток и Пећ, за остале градове Пећког округа не постоје информације (или их нисам могла пронаћи) ни о броју ни о називима основних и средњих школа. Према подацима који су ми били доступни, у ова два града укупно постоје три основне и исто толико средњих школа (Исток има две основне и једну средњу школу, док се у Пећи налази једна основна и две средње школе). Не могу са сигурношћу да тврдим да су ово прецизни подаци, односно да не постоји више основних школа у наведеним градовима, али, према подацима који су ми били на располагању, нисам наишла на доказе о преименовању ниједне школе која се налази на овој територији.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Подунавски округ			
ОШ „Божидар Радовић Уча“ ³⁸	Нема података	ОШ „Вожд Карађорђе“	Смедерево
ОШ „Партизанских бораца“	2007.	ОШ „Светитељ Сава“	Смедерево
ОШ „Моша Пијаде“	1990.	ОШ „Свети Сава“	Велика Плана
ОШ „Милош Митровић“ ³⁹	2005.	ОШ „Карађорђе“	Велика Плана
Образовни центар „Милентије Поповић“	1991.	Техничка школа	Смедерево
Гимназија „Јован Јанићевић“	1990.	Гимназија	Смедерево
Гимназија „Света Ђорђевић“ ⁴⁰	2005.	Паланачка гимназија	Смедеревска Паланка
Образовни центар „25. мај“	1991.	Текстилно-технолошка и пољопривредна школа „Деспот Ђурађ Бранковић“	Смедерево
Подунавски округ			
ОШ „25. мај“	1993.	ОШ „Бранко Радичевић“	Параћин
Центар за усмерено образовање „Иво Лола Рибар“	1990.	Машинско-електротехничка школа	Параћин
Центар за усмерено образовање „13. октобар“ ⁴¹	1990.	Гимназија	Параћин
Призренски округ – нема података ⁴²			

38 Божидар Радовић Уча – учитељ школа у Водњу (Смедерево) по коме је школа носила назив. У историјату школе пише да је Уча био народни херој Југославије, али га на списку народних хероја нисам пронашла.

39 Милош Митровић – учесник НОБ-а, локални херој из Велике Планае.

40 Света Ђорђевић – бивши ученик Паланачке гимназије, која је једно време носила његово име, пали борац, учесник Другог светског рата.

41 Тринаести октобар – дан ослобођења Параћина у Другом светском рату.

42 Већ поменути проблематика недостатка информација везана за поједине округе јавља се и у случају Призренског округа. Њему припадају градови, односно општине: Гора-Драгаш, Ораховац, Призрен и Сува Река. На сајту edukacija.rs, који користим као примарни извор података, подаци постоје само за Гору-Драгаш и Ораховац. По њима, Гора-Драгаш има шест основних и једну средњу школу (не постоје подаци о веб-сајтовима ниједне од њих), а Ораховац има две основне и једну средњу школу. За преостале две општине нема никаквих информација о постојању школа. Једино друго место на којем сам успела да

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Расински округ			
ОШ „Моша Пијаде“	1993.	ОШ „Доситеј Обрадовић“	Ђићевац
ОШ „Мирко Томић“	2005.	ОШ „Војвода Пријезда“ ⁴³	Ђићевац
ОШ „Радивоје Стојиловић – Кића“ ⁴⁴	2008.	ОШ „Деспот Стефан“	Крушевац
Специјална винодељско-воћарска школа	2012.	Средња школа „Свети Трифун“	Александровац
Нема података ⁴⁵	1990.	ОШ „Свети Сава“	Трстеник
Нема података	2002.	ОШ „Кнегиња Милица“	Трстеник
Рашки округ			
ОШ „29. новембар“	1997.	ОШ „Свети Сава“	Краљево
ОШ „Станика Радовановић Цана“	1993.	ОШ „Десанка Максимовић“	Нови Пазар

пронађем информације о школама је сајт Централне изборне комисије Републике Косово. Ту су побројане школе у смислу гласачких места, те нема информација о томе да ли су школе у функцији, да ли имају веб-сајтове и слично, те нисам могла пронаћи податке о потенцијалним преименовањима, али ћу свакако навести бројно стање школа. По овом извору, у Призрену се налази укупно 58 школа, од којих само шест има називе „на српском“, Сува река има укупно 32 школе, све носе албанска имена. Нека од албанских имена по којима су школе назване су: Ремзи Адемај, генерал ОВК; Ибрахим Фехмиу, антикомуниста и албански националиста; Абдил Фрашери, идеолог националног буђења Албанаца; Екрем Реша, генерал ОВК, Zenel Haidini (Зејнел Ајдини), први Албанац који се придружио партизанским одредима, проглашен је народним херојем Југославије. Занимљив је случај школе Zenel Haidini – иако на први поглед школа носи албанско име, симболика која се иза њега крије разликује се од осталих назива албанских школа. У већини случајева (овде претходно наведених и имена поменутих при анализи назива у Пчињском округу), реч је о албанским националистима и неретко антикомунистима, док се у овом случају школа зове по народном хероју Југославије.

Албанске школе нису укључене у укупан број школа у Србији обухваћен анализом овог рада, а више речи о специфичном статусу Аутономне покрајине, односно „Независне државе Косово“ биће у наставку текста.

- 43 Војвода Пријезда – лик из епске песме „Смрт војводе Пријезде“ која описује смрт Тодора од Сталаћа и његове љубе Јелице.
- 44 Радивоје Стојиловић – Кића – борац из овог краја (Крушевац).
- 45 За последње две школе Расинског округа нисам успела да пронађем податке о претходним именима, али у историјатима обе пише да тренутно актуелна имена носе од година наведених у табели. С обзиром на то да се године именована могу сврстати у постсоцијалистички период, узимамо ове две школе као релевантне за анализу у смислу приказивања нових вредности постсоцијализма које се манифестују кроз симболичке промене, иако у овом случају немам конкретан податак које су то старе вредности замениле.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
ОШ „Растко Немањић Сава“	2016.	ОШ „Халифа бин Заид Ал Нахјан“ ⁴⁶	Нови Пазар
ОШ „Александар Сојановић Лесо“	2016.	ОШ „Свети Сава“	Нови Пазар
ОШ „Иво Лола Рибар“	1994.	ОШ „Рашка“	Рашка
Организација удруженог рада „Миодраг Јовановић“	1993.	Техничка школа	Нови Пазар
Севернобачки округ			
ОШ „Борис Кидрич“	1990.	ОШ „Милош Црњански“	Мали Иђош
Вежбаоница	1994.	ОШ „Милош Црњански“	Суботица
ОШ „Иво Лола Рибар“	2001.	ОШ „Сечењи Иштван“	Суботица
Средња техничка школа „Петефи бригада“	1990.	Средња техничка школа „Шинковић Јожеф“	Бачка Топола
Хемијско-технолошка школа „Лазар Нешић“	2002.	Хемијско-технолошка школа	Суботица
Техничка школа	1999.	Техничка школа „Иван Сарић“	Суботица
Севернобанатски округ			
Нема података ⁴⁷	1994.	ОШ „Др Тихомир Остојић“ ⁴⁸	Чока
ОШ „Моша Пијаде“	1994.	ОШ „Свети Сава“	Кикинда
ОШ „25. мај“	1994.	ОШ „Стеван Сремац“	Сента
Школа за образовање и васпитање „25. мај“	1993.	Средња школа „Доситеј Обрадовић“	Нови Кнежевац
Средњебанатски округ			
ОШ „Милош Попов“ ⁴⁹	2004.	ОШ „Др Ђорђе Јоановић“	Нови Бечej
ОШ „Владимир Назор“	1992.	ОШ „Др Јован Цвијић“	Зрењанин

46 Халифа бин Заид Ал Нахјан – председник Уједињених Арапских Емирата, емир Абу Дабија, филантроп. Једно од најнеобичнијих преименовања десило се на територији града Нови Пазар, када је након донације Уједињених Арапских Емирата школи „Растко Немањић Сава“, школа у име захвалности одлучила да промени назив и понесе име по председнику УАЕ Халифи бин Заиду Ал Нахјану. Именом Светог Саве тада је названа друга школа у истој општини, која је до тада носила име народног хероја Александра Стојановића Лесе.

47 На сајту школе стоји податак да школа садашњи назив носи од 1994. године, али нема података о претходном називу (нисам добила ни одговор од представника школе коме сам послала упит). Иако овим преименовањем не могу да утврдим које то старе вредности бивају замењене, узимам податак као релевантан за анализу јер садржи информацију о новом имену односно вредностима.

48 Др Тихомир Остојић – српски историчар.

49 Податак о претходном називу сам добила од представника школа путем мејла.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
ОШ „Драгица Правица“	2001.	ОШ „Јован Дучић“	Зрењанин
ОШ „Братство“	1993.	ОШ „Свети Сава“	Житиште
Хемијско-прехранбена школа „25. мај“	1993.	Хемијско-прехранбена школа „Урош Предић“	Зрењанин
Сремски округ			
ОШ „Владимир Назор“	1993.	ОШ „Свети Сава“	Сремска Митровица
Гимназија „Иво Лола Рибар“	2007.	Митровачка гимназија	Сремска Митровица
Образовни центар „25. мај“	1990.	Гимназија „Бранко Радичевић“	Стара Пазова
ОШ „Младост“	1996.	ОШ „Растко Немањић – Свети Сава“	Стара Пазова
Шумадијски округ			
ОШ „14. октобар“ ⁵⁰	1992.	ОШ „Свети Сава“	Баточина
ОШ „7 партизана“ ⁵¹	2003.	ОШ „Вук Караџић“	Кнић
ОШ „Наталија Кока Петровић“	1990.	ОШ „Свети Сава“	Крагујевац
ОШ „Иво Лола Рибар“	1992.	ОШ „Вук Стефановић Караџић“	Крагујевац
Школа за средње и основно образовање „Драгољуб Божовић Жућа“ ⁵²	2003.	Школа за средње и основно образовање „Вукашин Марковић“	Крагујевац
Средња школа „Милић Радовановић“	2004.	Средња школа „Краљ Петар I“	Топола
Топлички округ			
ОШ „Славољуб Вукасовић Јајко“ ⁵³	2003.	ОШ „Стојан Новаковић“	Блаце
Техничка школа „Младост“	2003.	Средња школа ⁵⁴	Блаце

50 Четрнаести октобар – дан ослобођења Баточине у Другом светском рату.

51 Податак о претходном називу добила сам од представника школе путем мејла.

52 Податак о претходном називу добила сам од представника школе путем мејла.

53 На сајту школе „Стојан Новаковић“ из Блаца стоји податак да је претходни назив школа носила по народном хероју Славољубу Вукасовићу Јајку, међутим, Јајка нема на списку народних хероја Југославије

54 Школа је у периоду између 1990. и 2003. радила под патронатом гимназије „Радош Јовановић Сеља“, да би 2003. године званично постала независна установа.

Стари назив школе	Година преименовања	Нови назив школе	Град/ општина
Зајечарски округ			
ОШ „Димитрије Драговић“ ⁵⁵	2003.	ОШ „Митрополит Михаило“ ⁵⁶	Сокобања
ОШ „Миленко Брковић Црни“	1993.	ОШ „Десанка Максимовић“	Зајечар
Нема података	1993.	ОШ „Јован Јовановић Змај“	Зајечар
ОШ „22. децембар“	1992.	ОШ „Вук Караџић“	Зајечар
Западнобачки округ			
ОШ „Братство–јединство“	1993.	ОШ „Мирослав Антић“	Сомбор
Средња текстилно-кожарска школа	1990.	Средња школа „Свети Сава“	Сомбор
Златиборски округ			
Део ОШ „Вук Караџић“ ⁵⁷	1993.	ОШ „Десанка Максимовић“	Прибој
Основна музичка школа „Петар Коњовић“	2002.	Основна музичка школа „Војислав – Лале Стефановић“	Ужице
Техничка школа	2005.	Средња школа „Свети Ахилије“ ⁵⁸	Ариље
Образовни центар за усмерено образовање	1991.	Гимназија „Свети Сава“	Пожега
Образовни центар „Радоје Марић“ ⁵⁹	1991.	Техничка школа „Радоје Љубичић“	Ужице

Анализа

Погледом на претходно изложене податке у табели, односно приказе старих и нових имена, можемо с лакоћом да закључимо да се у првој групи већином налазе имена везана за социјализам, НОБ

-
- 55 Димитрије Драговић – учесник НОБ-а, командант Озренског партизанског одреда.
- 56 Митрополит Михаило (1826–1898) – митрополит београдски, први председник Црвеног крста Србије.
- 57 Школа „Вук Караџић“ из Прибоја је, због повећаног броја ђака, донела одлуку да се подели на две школе. Део који се осамосталио и који наводим у Табели 1 као пример преименовања назван је по Десанки Максимовић.
- 58 Свети Ахилије – хришћански епископ у Лариси.
- 59 Радоје Марић (1990–1941) – члан СКОЈ-а, страдао у сукобу с жандармима приликом демонстрација 1941. у Ужицу.

и СФРЈ, док се у другој групи углавном налазе појмови и личности везани за Србију, српство и историју српског народа, с понеким изузетком у обе групе.

У првом таласу преименовања⁶⁰ из школског називља уклоњени су братство–јединство, 25. мај, Борис Кидрич, Владимир Назор, Лењин, 29. новембар. Примећује се да су прво уклоњени несрпски социјалисти, писци, страни државници, али и датум формирања СФРЈ, као и Дан младости, односно рођендан друга Тита. Братство–јединство – идеја на којој се темељило друштво и политика бивше Југославије, мотив који је продирао у све сфере друштвеног живота југословенског становништва, уписиван у разне објекте јавног простора, такође је морао нестати, јер јединства међу браћом више није било.

Сагледавши податке изложене у табели, може се уочити тренд брисања имена народних хероја и учесника НОБ-а попут Ива Лоле Рибара, Бориса Кидрича, Жарка Зрењанина и др; брисања југословенских и несрпских писаца, политичара, заступника социјалистичких идеја попут Едварда Кардеља, Лењина, Ивана Горана Ковачића, Владимира Назора и др.; и брисања датума везаних за битне догађаје антифашистичке борбе у историји Југославије. С друге стране, личности и догађаји којима бивају замењени уско су повезани с историјом Срба и Србије – српски писци и песници попут Ђуре Јакшића, Мике Антића, Душка Радовића, Јована Дучића, Десанке Максимовић; средњовековни владари попут Стефана Немање, деспота Стефана, кнеза Лазара, царице Милице; православни свеци попут Светог Саве и Светог Симеона; али и академици, професори, новинари, речју интелектуалци српског порекла.

Урушавањем социјализма у Источној Европи, чији је легитимитет почивао на заједничкој борби радничке класе против капиталистичке експлоатације, нестаје и један општи повезујући фактор колективног (класног) идентитета „радног народа“. Будуће владајуће елите виде овај моменат кризе и слома система као прилику за уздицање нових (односно старих, уснулих) појединачних национализма. Сагледавши нове (односно старе)⁶¹ називе школа, види се јасна жеља нових владајућих елита за промоцијом нове (односно старе)

60 Односи се на период од оснивања СРЈ (1992) до 2000, односно период у којем је Социјалистичка партија Србије била на власти. Новонастала Савезна Република Југославија, у чијем се склопу Србија налазила, иако номинално раскида са социјалистичком прошлoшћу, у стварности покушава да одржи историјски (а показале се и политичко-идеолошки) континуитет са СФРЈ, што се одражава и у преименовањима која (не) спроводи.

61 Мисли се на називе школа пре социјализма, а који су враћени у постсоцијализму (нпр. школе „Краљ Петар I“ и „Радомир Путник“ у Београду).

националистичке идеологије, њеним уписивањем на школске зграде, а тиме и у свакодневицу грађана. Именовањем школа по „домаћим“, „нашим“ владарима, свецима, аристократији, теоретичарима, писцима, али и историјски битним датумима, владајућа елита у први план ставља националне великане и догађаје из различитих сфера и историјских периода. Тиме утиче на формирање, учвршћивање и одржање колективног идентитета подсећањем на „светлу прошлост“ и дугу традицију народа. „Новом симболиком требало је показати да је властита нација аутохтона и најстарија“ (Куљић, 2006: 181).

Због случаја само две школе не можемо говорити о масовнијем тренду, али је свакако приметан покушај уписивања либерално-демократских вредности на рачун социјалистичке идеологије. Узмимо у обзир да је школи „Владимир Иљич Лењин“ у Београду (која је названа по предводнику Октобарске револуције, оснивачу прве Комунистичке партије и Коминтерне, утемељитељу Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Републике и Совјетског Савеза), промењен назив, те сада носи име Борислава Пекића, српског интелектуалца заслужног за обнову Демократске странке. Један од најјачих симбола европског социјализма бива замењен конзервативним писцем. Сличан образац може се видети и на примеру преименовања школе „Иван Горан Ковачић“ у Нишу. Један веома значајан југословенски писац бива замењен још једним српским интелектуалцем, либералним заговорником капитализма и парламентарно-демократских идеја, учесником обнове рада Демократске странке, Зораном Ђинђићем. Иако на основу само два преименовања не можемо извести генерализацију, сматрам ова два случаја промене назива битним, јер је реч о школама централних општина два велика (једног главног) града у Србији.

У анализи школског називља једна чињеница „искаче“ у први план. Наиме, међу преименованим школама, најпопуларније ново име је „Свети Сава“. Од 167 преименованих школа, чак 27 носи име овог православног свеца и просветитеља, што је скоро шестина свих преименованих школа. Поред Светог Саве, неретки су случајеви да школа понесе име по неком свецу или функционеру Српске православне цркве. Тиме се може уочити тренд именовања школа по религијским појмовима и личностима, што сведочи о жељи владајућих слојева за уписивањем православних, религијских вредности уско везаних за национални идентитет. Верска обележја, скрајнута у социјализму, проналазе свој пут како до уличних табли (Трикић, 2016: 40) тако и до школских назива. Ово је разумљиво с обзиром на то да су религија и верска симболика служили као оруђе „појачавања“

националног идентитета, посебно у кризним периодима (као што је био период распада СФРЈ), те је дошло до процеса контрасекуларизације. Поред 27 школа названих по Светом Сави, још 8 школа преименовано је по религијским симболима, што би значило да 21 проценат преименованих школа носи називе с религијском конотацијом.

Иако на први поглед долази до недвосмисленог идеолошког преименовања школа у Србији у постсоцијализму, не смео изгубити из вида чињеницу да велики број школа и данас носи имена народних хероја Југославије. Од укупно 1.805 школа обухваћених анализом у овом раду, број преименованих у постсоцијалистичком периоду износи 167, што је око 9 процената укупног броја школа у Србији. Број школа које и данас носе имена народних хероја или других симбола социјализма и антифашистичке борбе је преко 469,⁶² што је мало преко 25 процената. Дакле, четвртина школа и данас⁶³ носи називе везане за социјалистичку историју земље, што сведочи о томе да антифашистичка и социјалистичка баштина у Србији одолева ударима конзервативних и либералних идеолошких струјања, још увек постоји, препозната је и призната.

Говорећи о броју преименованих школа и школа које и даље носе називе везане за личности и симболе социјализма, ваљало би анализирати који су „најпопуларнији“, а који „најомраженији“ ликови и симболи социјализма. Међу најомраженијим, односно називима који су најчешће мењани, на првом месту је 25. мај, омиљени празник Југословена, Титов рођендан, Дан младости, празник праћен великом прославом, чувеним слетом на којем је председнику предавана штафета. Са чак 14 школа на територији Србије овај назив бива уклоњен. Други најчешће уклањан назив је име Ива Лоле Рибара, правника и студента филозофије, једног од организатора и предводника омладинског и студентског револуционарног покрета у Југославији; секретара Централног комитета СКОЈ-а, члана Врховног штаба НОБ-а и ПОЈ-а; личног изасланика Врховног команданта НОП одреда Југославије, Јосипа Броза Тита; народног хероја Југославије. Са чак 10 школа у Србији скинуто је његово име. За њим следи Моша Пијаде, сликар, новинар, револуционар; преводилац Марксовог „Капитала“; учесник НОБ-а, председник скупштине ФНРЈ, учесник стварања Устава ФНРЈ; након Другог светског рата био је високи државни и

62 За неке личности чија имена школе носе нисам успела да пронађем податке. Стога није јасно да ли је реч о локалним херојима, учесницима НОБ-а, некадашњим учитељима и сл., па постоји шанса да је број школа именованих по учесницима антифашистичке борбе већи од наведеног.

63 Истраживање је спроведено у лето 2017. године. Постоји могућност да се број преименовања до објаве текста повећао.

партијски функционер. Његово име склоњено је с девет школа. Међутим, када анализирамо називе школа који су и данас актуелни, а имају везе са социјалистичком историјом, Иво Лола Рибар (са 12 школа које носе име по њему) и Моша Пијаде (с осам школа), налазе се и међу најпопуларнијим личностима из ове групе. Једине две личности популарније од њих су Жарко Зрењанин (учитељ, оснивао библиотеке и читаонице по војвођанским селима; члан КПЈ, секретар Среског комитета КПЈ за Вршац; у својој кући у Избишту организовао илегалну партијску штампарију где је штампан први број „Лењиниста“ [1933]; секретар Покрета комуниста и делегат за Пету земаљску конференцију КПЈ; члан Централног комитета КПЈ; организатор припрема ослободилачке борбе у Војводини; народни херој Југославије), по коме се и дан данас зове 16 школа у Србији, и Светозар Марковић (утицајни српски социјалистички мислилац, политичар и публициста; живео у периоду 1846–1875; издавао први социјалистички лист у Србији под називом *Рагеник*; био жесток критичар великосрпске политике; утемељио федерализам као константу српске левице, као алтернативу великодржавној идеологији заснованој на „историјском праву“; одбацивао је клерикалну традицију као основу за јединство српског народа), по коме 18 школа и данас носи име. Занимљиво је да ниједна школа с именом Светозара Марковића није преименована у постсоцијализму, иако би се могло рећи да не симболизује вредности које актуелна владајућа елита покушава да прокламује. Можда га је од брисања из школског називља „спасило“ то што је сматран једним од идејних родоначелника Народне радикалне странке.⁶⁴

Анализирајући називе основних и средњих школа у Србији, уочила сам да је пре Другог светског рата постојао велики број школа без назива (али с дугом традицијом). Такве школе су посебно биле заступљене по мањим местима широм Србије, где су биле једине у месту, те није било потребе за именовањем у циљу дистинкције. Углавном су називане по месту у којем су се налазиле (нпр. Школа у Жичи⁶⁵). Ретке школе које су имале имена, добиле су их у периоду између два рата и углавном су (наравно, с изузецима) називане по члановима династије Карађорђевић и истакнутим војсковођама, војводи Путнику и војводи Мишићу, учесницима Првог светског рата. Тим школама је у постсоцијализму, уклањањем социјалистичких имена, углавном враћан назив. Примери се могу пронаћи у случајевима

64 Мирослав Свирчевић, „Светозар Марковић – идеолошки портрет и поглед на српско национално питање“, <http://www.nspm.rs/prikazi/svetozar-markovic-%E2%80%93-ideoloski-portret-i-pogled-na-srpsko-nacionalno-pitanje.html> (приступљено 15. јуна 2021).

65 Данашњи назив ОШ „Живан Маричић“, општина Краљево.

школа „Краљ Александар I“ у Лозници, „Живојин Мишић“ у Осечини, школама „Војвода Путник“, „Краљ Петар I“, „Краљ Александар I“, „Стефан Немања“, „Мајка Југовића“ у Београду. Предсоцијалистичка имена су враћана у случајевима где је старо име симболички „одговарало“ новим (односно старим) вредностима које је владајућа елита неговала. У случају неодговарајућих или вредносно неутралних имена, уписивана су нова, идеолошки подобнија.³⁷

Узевши у обзир све наведено, закључила бих да идеолошко преименовање јесте спроведено, јер у скоро сто посто случајева преименовања школа неки симбол социјализма и антифашистичке борбе бива замењен симболом који представља српске националне, верске или либерално-демократске вредности (некада се више вредности преклапа у једном симболу). Имајући пак у виду број школа (горе поменути четвртину укупног броја) које и даље носе „социјалистичке“ називе, не можемо рећи да је реч о идеолошком „чишћењу“ школског називља.

Истраживање везано за промену назива улица у Београду (и Загребу и Сарајеву) показује да се већи број преименовања одиграва у центру него на периферији. „Историјска и политичка важност центра града узрокује да он први доживи симболичку трансформацију, јер не само да се у њему налазе најважније и најпрометније саобраћајнице којима циркулише велики број људи (непосредних упијача идеолошке слике наметнуте одозго кроз симболичке представе), већ га посећују и стране делегације и туристи, па се посредством њега шаље и пожељна слика у свет“ (Трикић, 2016: 37). Код промене назива школа широм Србије ово није био случај. Преименовања су спровођена како у великим градовима попут Београда, Ниша, Новог Сада и Суботице, тако и у мањим местима попут Блаца, Малог Иђоша, Крупња и других. На примеру Београда⁶⁶ можемо увидети да су преименовања једнако спровођена како у централним градским општинама попут Савског венца, Старог града и Врачара, тако и на Чукарици, у Барајеву, Гроцкој. Треба запазити да се преко 40 београдских школа и даље зове именима народних хероја и бораца НОБ-а и да су и оне једнако распоређене по свим градским општинама – као што Врачар има Душана Дугалића, Стари град Дринку Павловић, Нови Београд Ратка Митровића, тако и Сурчин има Душана Вукасовића Диогена, Гроцка Мићу Стојковића, а Обреновац посавске партизане. Добијене резултате донекле може да искриви недостатак података о називима школа округа који се налазе на територији Косова и Метохије.

66 Узимам Београд као пример због повлачења паралела с резултатима из претходно поменутог истраживања, као и због тога што величина града и довољан број школа по општинама омогућава уочавање (не)правилности у преименовањима у односу центар–периферија.

Бавећи се именима основних и средњих школа у Србији, дошла сам до неколико узгредних открића. Учила сам да је најпопуларније име међу школским називљем свакако Вук (Стефановић) Караџић. Реформатор српског језика има чак 71 школу названу својим именом, по мом мишљењу, сасвим оправдано, због немерљивог значаја и доприноса српском језику, правопису и књижевности. Још једна уочљива чињеница је да је однос „мушких“ и „женских“ имена у великој несразмери. Наиме, само 88 школа од укупно 1.805 обухваћених овим истраживањем носе имена по женама, што је мање од пет процената (мала је разлика између укупног броја школа које носе имена по женама и броја школа названих само по Вуку Караџићу). Чак 1.103 школе назване су по мушкарцима, што чини преко 61 проценат укупног броја школа. Остали називи везани су за географске одреднице, датуме и друге појмове (нпр. Таковски устанак, Раковица, Јастребачки партизани, Први мај, Топлички хероји, Младост и слично).

Закључак

Школе су васпитно-образовне установе у којима се спроводи секундарна социјализација деце. То је, поред породице, други најважнији агенс социјализације. Школа се појављује као друштвена заједница у којој се дете налази у једној обезличеној ситуацији, нормираној правилима, па се оно појављује као једно од многих. Социјализација у школама се одвија путем васпитања и образовања. Посредством школовања човек развија критичко мишљење, учи како да пронађе и пренесе информације, репродукује знања, али и усваја вредности и норме које важе у једном друштву. Школа има важну улогу у процесу изградње самосвести, личне компетентности и аутономности личности (Ивковић, 2003: 97). Поред образовања и васпитања, школа има кључну улогу у репродукцији једног друштва, једне нације, као и њених вредности.

Због значаја које школе имају у животима појединаца, не смемо занемарити значај њихових назива. Школска имена, заједно с називима других јавних објеката, представљају део једног симболичког апарата и средство општења, којим политичке елите утискују идеје у колективно сећање грађана, односно народа. А где је лакше утиснути идеологију него у ум малог детета које попут сунђера „упија“ информације из своје околине.

Падом социјализма у Источној Европи започиње тренд масовног преименовања јавног простора и објеката бивших социјалистичких република широм Европе. Овај тренд није заобишао ни простор

бивше Југославије. С обзиром на то да је социјалистичка владавина утиснула свој печат дубоко у градски простор, први логичан потез нових владајућих елита било је уклањање свих подсетника на претходни владајући режим, јер, као што је већ поменуто, преименовање јавних објеката спада у најјефтинији, али и најефикаснији метод идеолошког обликовања јавног простора.

Променама градског текста настојала се симболички анулирати послератна историја враћањем државног система симбола на пређашње стање, с тим што се „пресоцијалистичке“ вредности које се изнова уводе (односно период којем се „враћа“) разликују у различитим земљама. Именовањем школа на простору Републике Србије у постсоцијалистичком периоду по средњовековним владарима јавља се парадокс у којем се пориче блискост с догађајима и фигурама из домаће (додуше, југословенске) историје од пре 50 година, а инсистира се на историјској блискости с личностима и догађајима старим и по неколико векова. Судећи по томе, актуелни национални дискурси не виде искуство социјализма као релевантно за сутрашњицу.

Деведесетих читав низ социјалистичких симбола нестаје из јавног простора република бивше Југославије. Они у главама млађих нараштаја никада неће ни постојати, док ће деспот Стефан Лазаревић, краљеви Милан, Петар и Александар, Пекић и Ђинђић (односно Јосип Јелачић и кнез Звонимир, те Мула Мустафа Басешкија и Змај од Босне) (Трикић, 2016: 42) представљати нове идеале и идеје које треба следити. Елите које су преузеле власт деведесетих у потпуности су искористиле своју моћ у формирању простора у којем живимо и (зло)употребиле га за промовисање својих идеја и циљева.

Супротно очекиваном, резултати истраживања о промени назива школа у Србији показују другачије резултате. Иако до преименовања школа названих по симболима социјализма евидентно долази, њихово уклањање није тако масовно и радикално као у случају улица. Четвртина школа у Србији и данас носи социјалистички обојене називе, а имена народних хероја красе чак и неколико школа централних општина главног града Републике Србије.

Могуће је да владајућа елита сматра уличне називе „популарнијим“ носиоцима симбола због чињенице да се њима свакодневно креће велики број људи, те долази у контакт с њиховим именима и прихвата их у (под)свести као свакодневне и „баналне“⁶⁷. Друго

67 Износећи теорију баналног национализма, Мајкл Билиг говори управо о томе да „свест о нацији није дубоко испод површине свакодневног живота“ (Билиг, 2009: 167), већ се налази у свакодневном говору и понашању. Суштина баналног национализма је у прихватању националних симбола и ритуала као

потенцијално објашњење недоследности у преименовању јавног простора може се потражити у чињеници да стране делегације и туристи приликом посета долазе у контакт с уличним називљем, те се посредством њега шаље пожељна слика у свет. Школе пак немају ту улогу, мада, по мом мишљењу, за формирање колективног, националног идентитета имају већи значај јер учествују у образовно-идеолошком обликовању младих нараштаја. То је, наравно, дуготрајнији процес (периодично, генерацијско упознавање деце с личношћу која стоји иза назива школе), мањег је обима (дете иде у исту школу годинама, док у току једног дана може обићи више десетина улица) и не функционише ретроактивно (има слаб или никакав утицај на оне који су одавно завршили школовање). Све наведено вероватно умногоме утиче на посвећивање веће пажње преименовању улица, као и доследнијем и свеобухватнијем мењању њихових назива у постсоцијализму.

Време ће показати да ли ће се у будућности наставити тренд преименовања школа називаних по симболима социјализма и антифашистичке борбе или ће сећање на хероје Другог светског рата наставити да живи макар у школском називљу. Несумњиво ће јавни простор бити коришћен за уписивање владајућих идеологија, остаје само да видимо да ли ће се идеолошки пут владајућих елита мењати.

Извори

osnovneskole.edukacija.rs

Параграф – онлајн база прописа

Републички завод за статистику

srednjeskole.edukacija.rs

Управа за заједничке послове републичких органа

Војна енциклопедија, Редакција војне енциклопедије, Београд, 1967.

Литература

Баћевић, Јана. „Поглед уназад: анализа увођења усмереног образовања у СФРЈ“. *Антропологија: часопис Центра за етнологику и антропологику истраживања*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2006.

Бакић, Јово. *Идеологије југословенства између српској и хрватској национализма 1918–1941*, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, Зрењанин, 2004.

свакодневних, саморазумљивих и „баналних“. Банализацијом симбола, њихова улога у творби и очувању националног идентитета грађана постаје још значајнија (Билиг, 2009: 170).

- Билиг, Мајкл. *Банални национализам*, Библиотека XX век, Београд, 2009.
- Богдановић, Марија и Мимица, Аљоша. *Социолошки речник*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Ђирић Дарко, Станић Биљана, Томић Владимир. *Време улица – њолиџика на јавним њросџорима Беоџрада у XX веку*, Музеј Града Београда, Београд, 2008.
- Дуловић, Владимир. „Називи београдских тргова и улица као огледало идеологија владајућих система (1848–2003)“. *Зборник беоџрадске оџворене школе – Радови стџуденаџа џенераџа 2002/2003*, уредник Владимир Павићевић, 63–86. БОШ, Београд, 2004.
- Група аутора. *Народни хероји Јуџославије*, Младост, Београд, 1975.
- Хобсбом Ерик, Теренс Ренџер. *Измишљање џраџиџије*, Библиотека XX век, Београд, 2001.
- Ивковић, Миомир. *Соџолоџија образовања*, ДИП „Нота“, Књажевац, 2003.
- Karačić, Darko, Banjeglav, Tamara, Govedarica, Nataša. *Re:vizija prošlosti službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Асоџијаџа Alumni Centra за interdisciplinarne и postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012.
- Katz, Vera. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, Institut за istoriju, Sarajevo, 2007.
- Куљић, Тодор. *Куљиџура сећања*, Чигоја, Београд, 2006.
- Куљић, Тодор. *Превладавање џрошлосџи: узроџи џравџи џромене слике исџџорије крајем XX века*, Хелсиншки одбор за џудска права у Србији, Београд, 2002.
- Marjanović, Bojan. „Promjena vlasti, promjena ulica“, *Diskrepancija*, Siječanj, 2007, svezak 8, broj 12, 105–127.
- Милетић, Душан. *Беоџрадски баџаљон Прве џролетџерске бриџаде*, Просвета, Београд, 1981.
- Радовић, Срђан. *Град као џексџ*, Библиотека XX век, Београд, 2013.
- Радовић, Срђан. *Беоџрадски одоними*, Етнографски институт САНУ, Београд, 2014.
- Самарџић, Никола. *Друџи двадесетџи век*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Sekulić, Nada. „Rodni aspekti javnog gradskog prevoza (na primeru analize beogradskih ulica)“, *Sociologija*, 2014, vol. 56, broj 2, 125–144.
- Simeunović, Dragan. *Uvod u političku teoriju*, Institut за političke studije, Београд, 2009.
- Стојановић, Дубравка. *Асфалџи и калџрма*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009.
- Трикић, Милена. *Промене назива улица у џосџсоџијаџизму у Беоџраду, Сарајеву и Заџребу: симболичке џромене као одраз идеолоџких и вредносних џрансформаџија*, Филозофски Факултет у Београду, 2016. Дипломски рад.

КСЕНОФОБИЧНИ НАЦИОНАЛИЗАМ
У ПОЛИТИЦИ, ФУДБАЛУ
И МУЗИЦИ

ИДЕОЛОГИЈА СРПСКОГ ПОКРЕТА ДВЕРИ

Дамир Зејнулаховић*
Институт за филозофију и друштвену теорију
Београд

Увод

Четири деценије након рађања, па потом глобалне хегемоније, идеологије и праксе неолиберализма,¹ центар светског капиталистичког система је упао у кризу крајем прошле деценије. Иако културне теме и даље чине основу политичке борбе, економске теме поново постају важне. Ово не треба да чуди када узмемо у обзир последња истраживања о размери економске неједнакости како унутар држава тако и на међународном нивоу,² неједнакости која се приближава или је у неким аспектима већ достигла нивое неједнакости пре Првог светског рата. Јасно је да су ове неједнакости производ полувековне доминације неолибералне праксе и идеологије, као што је такође јасно да се идеолошка љуска неолиберализма круни, да је угрожен њен хегемонски положај, да израстају, или се поновно рађају, нови/стари идеолошки одговори на неминовну кризу капиталистичког система производње. У кризним моментима лакше се читава друштвено-економска реалност, док је простор за праксу увек отворенији. Из тог разлога важно је испитати савремене тенденције у идеологијама, јер, иако не можемо да се уздамо у испуњење прокламованих ставова, бар у њима можемо увидети могућности промене, али и нове легитимације и апологије друштвеног тоталитета.

* damir.zejnulahovic@instifdt.bg.ac.rs

- 1 Када је реч о неолибералном пројекту, наш став се већински поклапа с оним који износи Харви, наиме, да је неолиберализам „пројекат за обнову класне моћи“ (Харви, 2012: 32), односно, „враћање моћи економској елити или вишој класи у САД и другде у развијеним капиталистичким земљама умногоме се заснивало на вишковима из остатка света, кроз механизам међународних токова и политику структурног прилагођавања“ (Харви, 2012: 49). На тај начин је радничка класа платила, а и даље плаћа, основе репродукције империјалистичког светског капиталистичког система.
- 2 За преглед и анализу података погледати дела Томе Пикетија.

На тлу Европе, један од одговора на ову кризу је и изразит раст популарности радикално-десничарских странака, покрета и уопште идеја, које су до тада биле осуђене на таворење на политичкој периферији. Иако је ситуација на европској периферији значајно другачија, ни оквира српске политике није заобишла појава радикалне деснице.

Настанак онога што касније прераста у Двери налази се у неформалној групи студената српског језика и књижевности на Филолошком факултету у Београду, који су 1999. године покренули часопис *Двери српске*³ с циљем да створе „простор на Универзитету за своје ставове, ставове СПЦ и патриотских интелектуалаца“. У 2003. години оснива се невладина организација под називом Српски сабор Двери, која наставља активности некадашње неформалне групе студената, односно штампање часописа, одржавање трибина и организовање хуманитарних акција, али и протестних шетњи против независности Косова, као и Породичних шетњи, које су представљале „противтежу“ Паради поноса 2010. године. На изборе 2012. године Двери излазе у форми групе грађана под називом Покрет за живот Србије, а на парламентарним изборима освајају 4,37% гласова, то јест, замало остају испод цензуса и не улазе у Народну скупштину. Нису успели да пређу цензус ни на следећим, ванредним парламентарним изборима 2014, где освајају мање гласова, односно 3,54%. На Видовдан, односно 28. јуна 2015. године, Двери одржавају оснивачки Сабор, усвајају статут и програм и званично оснивају Српски покрет Двери, као јасно профилисану политичку организацију, која је под истим именом уписана у регистар политичких организација Републике Србије. Већ следеће године, на новим парламентарним изборима, Двери, у коалицији с Демократском странком Србије (ДСС), у такозваном Патриотском блоку улазе у сазив Народне скупштине, с освојених 5,07% гласова и 13 мандата, од којих је седам припало Дверима.

Од 2018. године Двери се, као опозициона странка веома активна у критици владајуће коалиције, прикључују Савезу за Србију (СзС), широкој коалицији опозиционих партија и покрета, у којој представљају један од најзначајнијих гласова. Савез за Србију је, како је то често случај са широким коалицијама које се противе снажној и доминантној владајућој партији, био сачињен од партија с изразито

3 Подаци о историјату Двери прикупљени су из каталога „Двери – првих двадесет година“, који се налази у пдф формату на њиховом сајту (<http://dveri.dveri.org.rs/uploads/katalozi/katalog-20-god-dveri-srb.pdf>, приступљено 9. 9. 2020).

различитим, скоро супротстављеним идеологијама. Сарадња с другим странкама указује на то да су Двери, иако идеолошки различите од партија с којима су твориле коалицију, битан фактор у политичком пољу Србије. Наравно, развој политичке ситуације како у Србији тако и свугде, суштински је непредвидив. Ипак, чини се да ће Двери у овом развоју играти значајну улогу, из чега и произлази релевантност испитивања њихових идеолошких поставки, као политичке организације која досад није имала прилику да буде на власти и своју идеологију преточи у значајно политичко делање, иако знамо да политичке одлуке не произлазе искључиво из идеолошких поставки партија, за шта примере видимо свакодневно.

Главни циљ овог рада је, свакако, одређење и приказ основних идеолошких поставки Двери. Из овако постављеног главног циља изведен је споредни циљ лоцирања Двери у спектру савремених десничарских странака, то јест, питање да ли се Двери могу сматрати делом „породице“ савремене радикалне деснице, као једног релативно новог и посебног феномена на политичком пољу Европе. Истраживачка питања укључују и питање дискурзивних и идеолошких тактика у критици власти, одређивању непријатеља, као и у конструисању пожељне будућности. До одговора на истраживачка питања, као и до самог циља истраживања, покушаћемо да дођемо употребом методе анализе дискурса, уз помоћ које ћемо анализирати како програм странке тако и јавне наступе у којима се Двери и њихови представници или појављују или које организују.

Очекујемо да ће анализа показати да је у основи идеологије Двери православљем надахнути ксенофобични национализам који претпоставља тежњу за што потпунијим подударањем политичких и етно-конфесионалних граница. Економски национализам, који се из њега изводи, подразумева оштро противљење неолиберализму, који се посматра као наметнут, као и идеализацију породице и сељака, која представља традиционалну црту српског национализма. Такође, очекујемо да Двери приказују оштар евроскептичан идеолошки став, као и антиимиграционо и исламофобично идеолошко уверење, типично за све савремене европске радикално-десничарске странке, а које се изводи из ксенофобије као језгрене вредности радикалне деснице. Поред набројаног, очекујемо да се Двери залажу и за повећање социјалних програма заштите, што би их, заједно с исламофобијом, евроскептицизмом и декларативним позивима на директну демократију, чврсто поставило у редове савремене радикалне деснице.

Кључна теоријска питања, дефинисање идеологије и радикалне деснице

Како бисмо стекли адекватан увид и одговорили на циљеве овог рада, потребно је да теоријски одредимо два кључна појма – идеологију и десницу, то јест радикалну десницу. Анализа идеологије представља проучавање не само политичке мисли и идеја које су уско везане за партије и покрете, већ конструкције самог категоријског апарата мишљења и погледа на друштво, који се доводе у везу с друштвеним положајем различитих група. Наш теоријски оквир ће се из тог разлога базирати на увидима два уско повезана мислиоца, Ђерђа Лукача и Карла Манхајма.

Манхајм разликује два значења појма идеологија. Тако, партикуларни појам идеологије дефинише као одређено, свесно или несвесно прикривање истинитог стања од стране супротстављеног, док, с друге стране, тотални појам идеологије Манхајм резервише за групе или епохе, превасходно мислећи на њихову тоталну структуру свести, једноставније речено, њихов поглед на свет (Манхајм, 1978: 58–59). Како бисмо потпуније разумели разлику између партикуларног и тоталног појма идеологије, морамо да схватимо да се они односе на различите равни мишљења. Тако, партикуларни појам идеологије функционише на психичкој равни. Под овим значењем појма постоји претпоставка да се свесне или несвесне лажи одвијају на заједничком теоријском нивоу, то јест, да је само део тврдње противника лажан, али да су поглед на свет и структура свести у својој најбазичнијој равни исти. С друге стране, тотални појам идеологије проблематизује ово становиште увиђањем да је целокупна структура свести противника, њена тоталност, различита, да се ради о једном другачијем систему мишљења, увиђања и тумачења, који се повезује с егзистенцијалним положајем којем се овај систем може приписати (Манхајм, 1978: 60–61).

Морамо, међутим, указати и на различите врсте самог тоталног појма идеологије. Манхајм разликује специјалну форму, према којој се анализа идеологије окреће искључиво према противничким ставовима, где се занемарује, апсолутизује, сопствено мишљење. „Насупрот овој специјалној, долазимо до опште форме тоталног појма идеологије онда кад имамо храбрости да као идеолошка посматрамо не само противничка становишта него принципијелно сва, па дакле и сопствено“ (Манхајм, 1978: 77). Јасно је да ова општа форма тоталног појма идеологије условљава истраживање повезаности егзистенцијалне условљености и мишљења, погледа на свет, те као таква за Манхајма означава поставку социологије сазнања (Манхајм, 1978: 78).

Манхајм каже да можемо поћи путем „слободног од вредновања“ и усредсредити се на истраживање повезаности између егзистенцијалног положаја и начина гледања. Иако у овом вредносно неутралном појму идеологије Манхајм види задовољавајући начин проучавања, он нас такође упућује и на могућност повезивања вредносно неутралног става с неким сазнајно-теоријским. Ово вредновање уочава да „постоје подручја мисли у којима се не може замислити знање независно од становишта и односа“, а и да се разумевање нужно одвија само у односу на постављени проблем, који такође зависи од нашег начина гледања (Манхајм, 1978: 79). Појам идеологије, који је вреднујући код Манхајма, отвара старе дилеме, које се Манхајм трудио да избегне својим тоталним појмом идеологије, односно поново отвара питање постојања погрешне, лажне свести. Манхајм покушава да реши проблем постојања лажне свести постављајући је као „погрешну и идеолошку свест која својим начином оријентације није достигла нову стварност и стога је заправо скрива превазиђеним категоријама“ (Манхајм, 1978: 79). На овај начин „решен“ проблем лажне свести за нас није најсрећнији, што ће се и показати када будемо говорили о Лукачевом решењу истог проблема. Како било, развој појма идеологије код Манхајма доводи нас до чињенице да је идеологија историјски утемељена, у динамичком, дијалектичком односу с „егзистенцијом“ из које извире, док је вреднујући тотални појам везује за суштински реакционарне, превазиђене и лажне идеје, мисли и представе о свету. Однос према „егзистенцији“⁴ за Манхајма представља кључну одлику идеологије, која ту „егзистенцију“ *не достижје*, док за ону мисао која је превазилази Манхајм одређује појам утопије.

Како бисмо разумели Лукачево решење проблема лажне свести, морамо да супротставимо његов поглед на „егзистенцију“ како је Манхајм дефинише. Појам друштвене целине, тоталитета, Лукач решава његовим постављењем у срж, средину друштва, односно у производне односе. Друштво треба разумети „као конкретан тоталитет; поредак производње на одређеној разини друштвеног развитака“, који изазива поделу на друштвене класе у његовој структури⁵

4 Манхајм посматра „егзистенцију“ као нужно историјски утемељен животни поредак, који се у основи дефинише привредним и политичким односима, али и свим облицима људске заједнице које „структурални облици омогућавају или захтевају“ (Манхајм, 1978: 158–159). Јасно је да се овај вид посматрања „егзистенције“ приближава односу базе и надградње, али Манхајм, бар у овом одређењу, сматра да нема потребе дефинисати њихов међуоднос.

5 Лукач наставља дајући Марксов цитат из *Беге филозофије*: „Ови односи нису односи појединца према појединцу, него односи радника према капиталисти, заступника према земљопоседнику итд. Збришете ли ове односе, укинули сте цело друштво, и ваш Прометеј остаје само фантом без руку и ногу [...]“ (Лукач, 1970: 110).

(Лукач, 1970: 110). Тако Лукач, кроз конкретан појам тоталитета, надилази Манхајмов вреднујући појам идеологије као круну Манхајмовог рада, јер идеологија, Манхајмовим одређењем, где је утопија нешто сасвим друго, није више само неадекватност према „егзистенцији“ него и њена апологија, односно маскирање друштвених, класних, односа који постоје у тренутном историјском моменту. Лукач на овај начин јача основни постулат историчности и њене динамичности, упозоравајући на тенденцију апологетских идеологија које се труде да је прикажу као нешто непроменљиво, аисторично и статично, унутар самог историјског тренутка, док би код Манхајма овај моменат често прошао неопажен, као мисао која је у „складу с егзистенцијом“. Одређивање појма тоталитета такође омогућава Лукачу да конкретније реши проблем спознаје саме „егзистенције“, што му даље омогућава да отвори поље борбе између идеологија, као и да тачније одреди „лажну свест“. По Лукачу, кроз дијалектички однос између свести и друштвеног тоталитета спознаје се тачност мисли.

Тиме што се свијест односи спрам цјелине друштва, спознају се оне мисли, осјећаји, итд. које би људи имали у одређеној животној ситуацији кад **би били способни да потпуно схвате** ту ситуацију и интересе који из ње произилазе како с обзиром на непосредно дјеловање, тако и на – овим интересима примјерену – изградњу цијелог друштва: дакле мисли итд. које су примјерене свом објективном положају (Лукач, 1970: 111).

На том месту, Лукач отвара поље класне борбе, тачно увиђајући да се у огољеној чистини економских односа у капитализму води идеолошка борба за свест о њему самом, односно откривању или сакривању класне реалности капитализма (Лукач, 1970: 121). На том пољу класне борбе извире идеологија, као један од продукта класне структуре, као оружје у борби које или отвара увид у „природу“ капитализма или ограничава могућност спознаје друштвене целине.

Пример који најбоље осликава дубину увида који нам је омогућен на овај начин одређеним појмом лажне свести је најзначајнија противречност грађанске мисли, која свој израз налази у односу индивидуализма, као идеала грађанске мисли, и укидања тог истог индивидуализма у економском принципу универзалности робног облика производње, оличеног у постварењу. Наравно, ова противречност, као уосталом и све противречности у грађанској мисли, представља само израз производних односа. Како бисмо подробније описали овај феномен, морамо се вратити на одредницу капитала као друштвеног односа. „Капитал није нека ствар, већ друштвени однос међу лицима, однос који посредују ствари“ (Маркс, 1974: 675). Тако функција капитала, за појединачног капиталисту, и његова

економска функција, у смислу функције за целокупни систем друштвене производње, долазе у нерешиву супротност, то јест, противречност се осликава у немогућности грађанске мисли да сагледа и савлада проблеме инхерентне капиталистичком систему производње, јер за њих развој капиталистичке производње добија облик „природног закона“, нечега што се дешава само од себе, одвојено од индивидуе и његове праксе. На тај начин се долази до „несавладиве супротности идеологије и економске основе“ (Лукач, 1970: 128), односно до лажне, искривљене свести.

Тако, за нас, идеологија представља продукт историјски различитих друштвених односа производње, то јест, положаја који одређена класа заузима у структури производних односа, која с друштвеним тоталитетом стоји у једном динамичном и дијалектичком односу, и кроз јединствени категоријални апарат и поглед на свет усмерава и информише праксу у правцу класних интереса. Идеологија је, значи, обележје сваког класног положаја, наравно схваћеног у ширем смислу, не само идеално-типског пролетеријата и буржоазије. Однос према друштвеном тоталитету може да одражава тачност мисли, односно истинит увид у друштвени тоталитет, или лажну свест, односно мистификацију, прикривање друштвених односа унутар капиталистичког система производње. Динамички и дијалектички однос се одражава у променама у друштвеној основи, које захтевају нова идеолошка решења, која, с друге стране, играју улогу у даљем развоју друштвене основе кроз дијалектички однос. Такође, иако проистиче из класног положаја у широј структури, идеологија не представља задату „природу“ мисли, када се померимо с вишег нивоа апстракције класе, већ се унутар друштва води битка између различитих идеологија за доминантан, хегемон положај у друштву, односно свест о друштвеном тоталитету, а преко ње и праксу која претендује на организацију друштвених односа. Наравно, овакво одређење служи као теоријски израз погледа на идеологију који ће, за сврху овог истраживања, морати да буде спуштен у „уску политичку сферу“, под чим подразумевамо, у већини случајева, институционализовану политичку борбу у капиталистичким, најчешће либерално-демократским друштвима.

Тако долазимо до посебног одређења десничарских идеологија и, што је за наш рад најбитније, радикалне деснице. Турбулентни дани Француске револуције оставили су друштву многе дилеме и решења, али и поделу на левицу и десницу, којом се и данас служимо да политичке идеје, идеологије и странке прикажемо у некој врсти континуитета и доведемо их у међусобни однос. Наравно, садржај појмова се временом мењао, али, грубо речено, „нема левнице без вере у

једнакост свега што носи људски лик, и нема деснице без вере у оправданост друштвене хијерархије, без обзира на то [...]“ (Bakić, 2019: 26) на којим основама је она заснована и како правдана. Наравно, за нас, најбитнија одредница поделе на левицу и десницу свакако је однос према друштвеном тоталитету, односно капитализму. Левица, дакле, са својим инсистирањем на једнакости човека, оштром ставу према друштвеним хијерархијама, као и тежњи према рационалном друштву, мора да стоји на антикапиталистичким начелима. Оваква одредница левице значи да десница представља апологију капиталистичког система, била она оличена у најреакционарнијим расистичким идеологијама, било у конзервативцима – често повезаним са старим центрима моћи, попут цркве или државних апарата присиле – или у широкој лепези схватања либерала, тих вештих прагматичара „центра“⁶, час спремних да одбију, час да прихвате критике на рачун статуса кво, али увек у циљу заштите капиталистичког система производње⁷ (Bakić, 2019: 26–27). Наравно, као што ћемо касније видети, национализам, схваћен као политички принцип који захтева подударање државних и етничких граница (Гелнер, 1997: 11), расизам, често прекривен одором културног есенцијализма, религијска нетрпељивост, односно најчешће антијудаизам и исламофобија, као и хомофобија, не могу бити одредница левичарских идеологија, већ искључиво десничарских.

За наше истраживање, од највеће је важности да истражимо идеолошке поставке крајњих десничарских покрета и странака.

У крајњу десницу спадају они људи, странке и покрети који сматрају да су нације односно расе најбитније друштвене групе које су у биолошкој и/или културној основи превише различите – а та разлика подразумева и хијерархију, па и када она није изричито наглашена односно када је из тактичких разлога политичке коректности прећутана – да би могле без великих проблема живети заједно, да се ти проблеми никаквим реформама не могу исправити или ублажити, те да су покушаји исправљања ‘природних’ неједнакости штетни, и да стога друштвених поредак мора бити хијерархијски уређен“ (Bakić, 2019: 35).

6 По нашем мишљењу, центар не представља одредницу којој придајемо било какав значај, осим можда у смислу ситуирања доминантне идеологије центра капиталистичког система, то јест оне идеологије која тренутно на најбољи начин штити интересе капитала. Свакако, до економске кризе с прелаза у другу деценију 21. века, то је, од појаве, најбоље оличене у лику Маргарет Тачер, био неолиберализам.

7 За најочигледнији пример можемо узети америчку Демократску странку и њену нову омиљену политичку „играчку“, идентитетску политику, којом се перцепција проблема помера са структуралних економских проблема на терен чисте естетске критике друштва.

Радикална десница одступа од традиционалних идеолошких поставки фашизма,⁸ попут изричитог презира према парламентаризму, залагања за експанзионизам или корпоративну државу. Њихова критика се усмерава на „елите“, „одрођене од народа“, поготово у политичким странкама, којима желе да супротставе „вољу народа“, често се залажући за нека директно-демократска средства, попут референдума или народних иницијатива. Међутим, оно што деле с екстремном десницом, и поред свог негирања припадања крајњој десници, јесте етничко, ксенофобично поимање нације, прихватање ауторитарности, и визија пожељног друштва као монокултурног (Bakić, 2019: 34–38).

Када је реч о радикалној десници, то јест њеним економским усмерењима, током осамдесетих и прве половине деведесетих година, она се залагала и прихватала неолибералну идеолошку одредницу, дистанцирајући се тако од национал-социјалистичког усмерења екстремних десничара, а која је, као што знамо, захтевала смањење државног апарата, приватизацију јавних предузећа и облика становања, смањење, или укидање, социјалних програма заштите, као и уништење радничког отпора овим програмима, превасходно уништење синдиката (Bakić, 2019: 50). Ствари се, међутим, мењају крајем деведесетих и почетком двехиљадитих. Капитализам, ослобођен стега социјалне државе, потпомогнут информатичком револуцијом и, иако је у својој основи глобални систем, сада у потпуности глобализован, произвео је нарастајуће неједнакости, оличене у енормном порасту богатства већ најбогатијих класа у глобализованом друштву, стагнацију, а у неким случајевима и опадање, прихода средње класе и радништва, као што производи и кризе, инхерентне империјализму, оличене у милионима избеглица из девастираних подручја на која се усмери. Када се свим овим последицама капитализма дода знатно побољшан положај огромног броја људи, који, услед селидбе индустријског капитала из држава центра, постају нова средња класа у успону, а овде се превасходно мисли на кинеску и индијску средњу класу, постаје јасно зашто се десничари окрећу ка шовинистичкој социјалној политици⁹. Основа шовинистичке социјалне политике је заговарање поновног стварања социјалне државе старања, у оквиру

8 За разлику од екстремне деснице која представља настављача фашистичке идеологије, као реакционарне десничарске идеологије која са својом визијом, на етничком национализму заснованог, а у прошлости ситуираног, идеализованог друштва, стоји у опозицији према данашњој „демократији“, парламентаризму, изразито критикујући како традиције просветитељства тако и комунизам, уз посебан нагласак на експанзионизам, расизам и верску нетрпељивост, а решење друштвених конфликта налази у корпоратизму.

9 *Welfare chauvinism*

„државно-капиталистичке протекционистичке државе“¹⁰ (Вакић, 2019: 51), додуше, сада само за етнички истоветне припаднике нације, с фокусом на развој и заштиту домаће пољопривреде и ситног капитала (Вакић, 2019: 43). Тако припадници средње и радничке класе у земљама центра, чији положај у глобалној расподели капитала, као и унутар сопствених држава, постаје све слабији, у шовинистичкој социјалној политици, заснованој на националном идентитету – наравно, вазда супериорном у односу на суседе, комшије и „Друге“ уопште – проналазе решење за свој положај. Радикални десничари такође упућују на значај и погубне утицаје глобализованог света, глобалних капиталиста¹¹ и богаташа.

Као што ћемо видети и када буде било речи о популизму, радикална десница увиђа проблеме који настају променама у друштвеном тоталитету. Међутим, она стаје у одбрану капитализма, нудећи једну, у својој сржи, моралну и естетску критику, не осврћући се на дубље, структурно-глобалне проблеме које производи капитализам, те самим тим не увиђајући проблеме који настају унутар сопствене државе, а који имају исто извориште. Ово се најјасније може приметити у односу према питању усељавања. Пре него што прикажемо начин на који радикална десница користи свој антиусељенички став у политичке сврхе, нужно је приказати идеолошке основе перцепције проблема, односно основу погледа радикалне деснице на само питање односа усељеника и „домоцилног“ становништва. Тако радикална десница посматра усељенике, који су махом исламске вероисповести и углавном потичу с азијског или афричког континента, као хомогену групу, подстакнуту тотално другачијом културом и религијом, која је у потпуности некомпатибилна с вредностима „западне цивилизације“ и културом која из ње произлази, па је самим тим суживот с усељеницима и њиховом културом практично немогућ, то јест, ако се покуша, довешће нужно до међуетничких, и међукултурних¹² сукоба и дестабилизације друштва „Запада“. На овај начин, култура се претвара у нову есенцијалистичку одредницу идентитета, која у својој детерминисаности и есенцијализму закључава припаднике одређених култура у одвојене светове и обележава их као нужно различите, те, што је битније, супротстављене и хијерархијски поређане. Овакав

10 Сматрамо да је важно на овом месту поменути да овај поглед суштински уклања историјски развитак капиталистичког система производње, прикрива глобалну основу капитализма, његову суштину и начин функционисања, те, као такав, представља лажну свест, коју прати лажно обећање.

11 Сличност с нацистичком представом о „интернационалном Јеврејину“ свакако није случајна.

12 Хантингтонова књига *Сукоб цивилизација* без сумње се може узети као „научна“ подлога оваквом виђењу.

поглед на културу, који постаје апсолутно упоредив с ранијим биолошко-расистичким теоријама, назива се „диференцијалистичким расизмом“ или „културним расизмом“, што доиста не треба да чуди када ово виђење повежемо с чињеницом да се примењује на усељенике који, поред тога што исповедају другачију религију, такође изгледају другачије, односно често имају другачију боју коже (Bakić, 2019: 45–46). Тако је „диференцијалистички расизам, који правда оштро ксенофобично противљење усељавању културно различитих, нарочито муслимана, због наводног угрожавања националне културе и идентитета, најупадљивије идеолошко обележје радикално-десничарских странака у последње четири деценије“ (Bakić, 2019: 46–47). Радикално десничарске странке и покрети се, дакле, користе исламофобијом, промовишући оштре антиимиграционе политике и ставове, истовремено оптужујући усељенике за пораст злочина, тероризам и угрожавање националног и, шире, расног и културног идентитета, уз став који их оптужује за угрожавање социјалних програма помоћи и заштите, који треба да, по шовинистичкој социјалној политици, буду привилегија само припадника „домцилне“, етнички схваћене нације. Наравно, овакви ставови, поред очигледног замагљивања класних друштвених односа (Bakić, 2019: 63), имају и другу функцију у одбрани капиталистичког система производње. Имигранти на тај начин, уместо да буду посматрани као људи којима је животе уништио империјализам, нужан за репродукцију капиталистичког система, постају, од глобалне последице капитализма, узрок проблема унутар држава, које свој корен налазе у неолибералном пустошењу социјалне државе, такође неопходне за капиталистичку репродукцију. Неолиберални захтев за неспутаном слободом промета људи, роба, услуга и капитала довео је до раста ксенофобичног национализма радикалних десничара, истих оних који су се за те економске постулате залагали, а сад их, односно њихове последице, сматрају највећом опасношћу која је задесила „Запад“.

Када је реч о избору метода истраживања, сматрамо да једино анализа дискурса представља адекватан начин да се стекну увиди у идеолошке поставке предмета истраживања. Повезаност идеологије и дискурса, то јест анализе дискурса, увидела је, и управо на то се и фокусира, како је Младеновић назива, „француска школа анализе дискурса“, која је у њој препознала критички потенцијал путем којег може да анализира идеолошке поставке друштва. Француска школа анализе дискурса је

обележена схватањем дискурса, не као израза субјекта који говори и његове намере, већ као експресије идеолошког и политичког комплекса који је надмоћан у односу на тог субјекта [...] анализа дискурса није виђена као једно од средстава за откривање како

се неки аутономни субјект изражава уз помоћ језика, него више као оруђе за утврђивање како субјект 'говори' путем идеологије“ (Младеновић, 2017: 13).

Сам процес анализе дискурса, односно текстуалних и говорних структура у којима се испољава идеологија, претпоставља анализу информација, то јест, начина на који се у дискурсу конструишу норме, позиви на праксу, односи с другима, па и сами други, као и дефиниција нас самих (Van Dijk, 2000: 42–43). Путем анализе ових категорија можемо кроз анализу дискурса увидети идеолошке поставке, као и продрети у суштину одређене идеологије. Међутим, поред ових категорија, у анализу улазе и главне теме које доминирају читавим „говором“, импликације и претпоставке, односно улазе и подразумевана одређења појмова, као и сами „говорници“ који користе дискурс (Van Dijk, 2000: 48–50). Путем изабраног метода, анализе дискурса, који ћемо применити на доступне документе, односно програм странке, као и на медијске изјаве, већински лидера странке, Бошка Обрадовића, приказаћемо идеолошке поставке Двери, док ћемо се у закључку позабавити питањем савремености њихове идеологије, то јест, питањем да ли Двери могу да се уклопе у развој радикалне деснице, пре свега у европском контексту, те на тај начин одговорити на питања која су постављена у овом раду.

Анализа дискурса и критика идеологије Двери

Како нас теоријски оквир упућује, анализу изјава званичника и програма Двери започињемо економским питањима. У кратком приказу тренутног стања изречена је критика неолибералних економских политика, након које следе програмске тачке за које Двери сматрају да су потребне. „Погрешном економском политиком, која је била под патронатом 'саветника' из ЕУ, ММФ-а и Светске банке, власт је укинула све царине на увоз стране робе, распродала домаћа предузећа, задужила државу код иностраних кредитора, а тим и другим нашим парама страним 'инвеститорима' плаћала да 'инвестирају' у српску привреду.“ Иако се у овом приказу јасно уочава критика неолиберализма, на округлом столу које су Двери организовале, а чија је тема управо била економија, наилазимо на другачије мишљење. Наиме, иако округли сто не означава нужно став странке попут програма, снимак тог догађаја налази се на Јутјуб каналу Двери, па улази у оквир наше анализе. На округлом столу могли смо да чујемо сличну, али не истоветну критику попут оне изнесене у програму странке.

Након смештања Србије у неоколонијални систем,¹³ можемо чути да „не треба окривљавати неолиберални модел и не треба окривљавати либерални модел, [већ] треба препознати, разумети и умети се борити против колонијалног модела који се код нас примењује“¹⁴. На овом месту, као и на многим другима, оно што је прећутано заправо открива мистификацију стварности, то јест служи одбрани светског капиталистичког система, с којег се критика пребацује на извршиоце, углавном оличене у ММФ-у, Европској унији и САД-у. Да оваква економска критика не остаје на нивоу округлог стола, сведоче изјаве Тамаре Миленковић Керковић, потпредседнице Двери и председнице Савета Двери за економију привреду и финансије, на представљању економског програма. Током конференције за штампу, она као резултат досадашње економске политике види довођење до „губитка економске суверености и колонијалног статуса“¹⁵. Тако Двери своју економску критику заснивају не на општој критици неолиберализма – о критици капитализма као таквог нема ни говора – већ на критици неоколонијализма, где се главни кривци виде у горепоменутом извршиоцима уместо у самом систему који их производи. Разлог за овакву критику економског система можемо пронаћи у решењима које Двери нуде, односно у интересима класе које они заступају, којој је оваква критика инхерентна и која би највише добила решењима за које се Двери залажу.

Двери се, дакле, залажу за опоравак домаће привреде и пољопривреде, тако што ће „држава на све начине и из свих расположивих извора – субвенцијама из буџета, повољним кредитима, пореским олакшицама, извозним подстицајима и стратешком развојном политиком, да помогне опоравак“, а та „економска политика није политика задуживања и штедње, већ политика производње, запошљавања и развоја“. Такође, у видео-снимку окаченом на Јутјуб каналу Двери, у којем Бошко Обрадовић износи своје ставове¹⁶, наводи се

13 Интересантно, без спомена природе тог неоколонијалног система, односно места и значаја колонијалних односа у светском капиталистичком систему.

14 „Двери српске – округли сто о економији 1. део“, <https://www.youtube.com/watch?v=3iAaJlzMGpI>, 1.42–1.58, (приступљено 25. 5. 2021).

15 „У Чачку представљен Економски програм Двери – како до благостања за све“, <https://dveri.rs/vesti/saopstenja/u-cacku-predstavljen-ekonomski-program-dveri-kako-do-blagostanja-za-sve/> (приступљено 2. 6. 2021).

16 Почетком 2020. године Бошко Обрадовић је почео да снима кратке снимке, дужине између 5 и 10 минута, у којима образлаже своје ставове о одређеним темама. Када је реч о овом снимку, насловљеном „Васкршње обраћање: Време је за националну идеју“, он представља „миниманифест“, односно у њему Бошко Обрадовић представља, на упрошћен начин, програм Двери, као и идеолошке поставке странке. Наравно, овако доступан материјал биће коришћен

да је „најважнији и најпречи корак, економски патриотизам. То значи пре свега домаће банкарство, повратак подршци домаћем предузетништву и оно што је најважније, замена увоза домаћом производњом и потрошња домаћих роба и услуга.“¹⁷ Овакав „економски патриотизам“, како га Двери називају, супротстављен је наметнутом „од МФФ-а неолибералном моделу економске политике“, а који подразумева улагање искључиво у домаћу привреду и пољопривреду, пољопривреду која заслужује цело једно поглавље у програму Двери, где се наводи да „сваки милиметар обрадивог пољопривредног земљишта мора бити обрађен“, као и да је потребно да се онемогући продаја српских ораница странцима. Фокус на домаћем привреднику и пољопривреднику јасно открива за чије економске интересе се Двери залажу. На овај начин постављена привреда може да буде у интересу крупних домаћих земљопоседника, као и у интересу ситне буржоазије, дела средње класе који зарађује уз помоћ сопствених средстава за производњу. Укључивање Србије у светски капиталистички систем, поготово на периферију тог система, унутар кога ситна буржоазија губи моћ под налетима интернационалног капитала, који у спрези с домаћом економском и политичком елитом монополизује своје позиције на тржишту, узрокује потребу стварања једног протекционистичког економског програма, који би дозволио да домаћа ситна буржоазија, уз домаће крупне земљопоседнике, добије значај на изгубљеном тржишту. Међутим, као што ћемо видети, ови интереси и критике које из њих произлазе не долазе до критике капитализма као таквог, већ се фокусирају на страни утицај, првенствено оличен у неоколонијализму који, по њима, намеће неолиберализам. Зато је и сваки помен неолибералних пракси у програму Двери, попут залагања за раскидање штетних уговора с ММФ-ом и ЕУ, као и залагања за спречавање „распродаје Србије“, увек праћен позивом на важност домаћег интереса. Међутим, када говоре о тржишту, Двери у програму наводе да њихова „политика не иде против тржишта. Напротив, она максимално подстиче тржиште и конкурентност, али у оквиру јасне развојне политике и заштите националних интереса“. Дакле, Двери се залажу за интересе ситне буржоазије, за повратак у период када интернационални капитал није имао пресуђујући утицај на привреду националне државе, а овај економски идеал покушавају да постигну путем државног протекционизма и прекидом сарадње с појавним облицима светског капиталистичког система. „Ми говоримо

у анализи пре свега када буде било речи о антимигрантској политици, која је слабо заступљена у самом програму, али чини знатан део изјава у јавности.

17 „Васкршње обраћање: Време је за националну идеју“, <https://www.youtube.com/watch?v=MUQqYwcs26E>, 3.39–3.59 (приступљено 25. 5. 2021).

у име домаћег економског интереса. Двери су политички заступници и заштитници домаћег привредника и пољопривредника.“

Као што смо навели, оваква економска идеолошка поставка подразумева проналажење кривца за тренутно друштвено-економско стање у међународним институцијама, пре свега у Европској унији, НАТО-у и ММФ-у, то јест, у утицају које оне имају на Србију. Двери се тако у свом програму залажу за „хитан прекид са погубном политиком да ЕУ нема алтернативу“, као и да „главни спољнополитички партнер Србије треба да буде Русија“¹⁸. Залагање за овакву спољну политику одсликава идеолошко усмерење ка евроскептицизму, као једно од главних идеолошких поставки савремених европских радикалних десничара, што Двери саме препознају, те наводе да, унутар саме ЕУ, ЕУ скептици све чешће побеђују. Уз овај евроскептични став приложено је и залагање за Европу нација¹⁹, о чему је раније било речи, као новом моделу спољнополитичке сарадње с европским државама. Русија такође представља, за Двери, алтернативу НАТО-у, „пакту који нас је бомбардовао осиромашеним уранијумом“, у сфери безбедности државе Србије. У одељку програма који се тиче безбедности можемо пронаћи и залагање за повратак обавезе војног рока, као и захтев за његово одслужење као предуслов запослења у државној служби, што указује на жељу за одређеном „ремилитаризацијом“ друштва како би се постигла „успешна одбрана државе и националних интереса“. У „националне интересе“, за Двери, спада и спречавање претње „да (се) од Србије направи највећи азилантски центар у Европи“, па се на тај начин изједначава национални интерес, оличен у безбедности, с антимигрантским ставом, који се представља као „нормална“ реакција на „вештачки изазвану и руковођену мигрантску кризу“. Мигрантској кризи се, кроз дискурс који се користи када се о њој говори („вештачки изазвана и руковођена“), даје заверенички призив. Када се узме у обзир које непријатеље Двери препознају, као и чињеница да се у истом одељку говори о НАТО-у и Европској унији, центар нове завере и рата против Србије се – овог пута вођеног не бомбардовањем, већ усељавањем „других“ – смешта у наведене

18 Спољна политика Двери је скоро у потпуности усмерена на сарадњу с Русијом, као заменом за приступ Европској унији. Двери одржавају добре односе са странком Јединствене Русије, највећом и најмоћнијом странком у Русији, с којом су потписали декларацију о сарадњи 2016. године.

19 Главни заговорник овог идеолошког концепта је Алијанса за Европу нација, која представља међународну политичку организацију, скуп више партија, те која делује унутар Европског парламента. Странке чланице Алијансе за Европу нација су већински радикално-десничарске, попут Националног фронта Француске, Слободарске партије Аустрије, Данске народне партије и Партије за слободу из Холандије.

организације и земље које њима управљају. Став према мигрантима биће дубље анализиран у наставку, када се будемо бавили културном политиком Двери, односно идеолошким ознакама у културној сфери које их сврставају у табор радикалне деснице.

Поред представљеног економског програма, лидер Двери, Бошко Обрадовић, изјавио је у Скупштини, говорећи о Дверима: „Ми смо десница вредности а левица рада и то је модерна политика која инсистира на вредностима, с једне стране, али и штити синдикате, штити радничка права и штити истинску левицу, с друге стране.“²⁰ На овај начин уоквирена идеологија странке, која помало подсећа на конзервативне револуционаре као претече националних социјалиста, јасно указује на жељу да се у јавности створи слика о подржавању радничке класе, сиромашних и угрожених, али и јасна припадност десничарским вредностима, превасходно религиозности и национализму. Тако лидер Двери своју странку представља као модерну, боље речено савремену, која се залаже за оно што се назива шовинистичком социјалном политиком. Пре него што пређемо на приказ „десничарских вредности“, потребно је приказати раскорак који постоји између оваквог дефинисања идеологије као делимично левицарске, заштитнички постављене према радничкој класи, и стварних циљева који су испољени у програму странке. Наиме, у самом програму Двери нема речи о заштити синдиката, а радничка права се помињу искључиво у вези с потребом да се укине дискриминација жена на тржишту рада, односно забрана дискриминације на основу жеље жене да има децу, као део шире стратегије борбе против беле куге и оснаживања породице, која је схваћена као основна градивна „ћелија“ друштва. Поред оваквих мера, још неки примери залагања за повећање социјалне заштите могу се наћи у програму Двери. На пример, Двери се залажу за повећање дечијег дохотка, за увећање накнаде за породилско одсуство, као и за повећану помоћ за самохране родитеље. Међутим, у одељку програма где се говори о оваквим мерама, такође стоји да се Двери залажу за „забрану промоције хомосексуализма“ и да ће се борити „против антипородичних идеологија“, што јасно указује на повезаност социјалне заштите с принципом искључивости, у овом примеру по сексуалној оријентацији. Ова повезаност је типичан пример шовинистичке социјалне политике, где се социјална заштита и права гарантују одређеним деловима друштва, док се права и заштита „другом“ ускраћују. Двери се такође залажу за повећање финансирања просвете и науке, за које се у

20 „Бошко Обрадовић: Ми смо десница вредности, а левица рада“, <https://www.youtube.com/watch?v=kr9pTJ76nRI>, 1.33–1.47 (приступљено 25. 5. 2021).

њиховом програму каже да је „проблематично и недовољно“, као и за здравство, које се, по њиховом мишљењу, „посматра искључиво као трошак и настоји да се смањењем кадра, као и броја и врсте услуга, [на њима] уштеди новац“. Кроз „посматрање здравља као ресурса, а не као трошка“, обезбеђења здравствених књижица свим грађанима Србије, као и улагања у примарну здравствену заштиту, Двери приказују свој идеолошки став о нужности постојања социјалне државе која се бави здравством.

Као што смо навели, политичка борба се одвија, тренутно примарно, на пољу културе, а то препознају Двери када у свом програму наводе да је „културна политика основ бављења политиком“, а тренутна културна политика „разграђује српски национални идентитет“. Као решење за разграђујући однос према српском националном идентитету, Двери нуде, поред осталог, укидање ријалити програма, промовисање српске културе, заштиту ћирилице, изградњу Музеја српских жртава, али и посебну бригу о Српској православној цркви, то јест, залажу се да СПЦ има „посебну бригу и пажњу државе“. Јасно, сва решења се фокусирају и ослоњена су на установе националног карактера и, што је важније, националног садржаја, као начин ревитализације унутрашње хомогености која је изгубљена „разграђивањем“. Међутим, националистички дискурс и усмерење долази до највећег изражаја када Двери, а поготово Бошко Обрадовић, говоре о односу с државама у региону, па тако у програму странке стоји да „у региону, као и самој Србији, сви имају већа права од Срба“. Националистичка идеолошка поставка Двери најбоље се читава у њиховом ставу да Србија поново треба да представља „матицу“, која ће радити на „свим облицима економског, информационог и културног умрежавања српског народа на Балкану и у свету“, као и на заштити „српских заједница у региону“. Да позиција „матице“, као и рад на „умрежавању“ и „заштити“, крије другачије мотиве, најбоље говори став Бошка Обрадовића који је изнео на дебати у Скупштини око теме ратних меморијала. За Бошка Обрадовића, питање ратних меморијала је

„стратешко питање, јер ако се ми сузимо само на територију Републике Србије, ми признајемо комунистичке авнојевске границе које је расписала једна терористичка организација тога времена²¹, признајемо распад Југославије и сужавање српских земаља само на Србију, и све што је ван Србије проглашавамо да није српско. Пазите, ви ратним меморијалима практично обележавате политику

21 Карактерисање комуниста као „једне терористичке организације“ јасно упућује на антикомунизам, још једну од идеолошких поставки свих десничара, па тако и радикалних.

идентитета и политику једног интегралног српства без обзира на авнојевске границе.“²²

Места страдања, њихово обележавање, стављено је у функцију једне идентитетске политике, националистичког плана интегралног српства, који захтева поклапање националних и државних граница. Међутим, чини се да план интегралног српства које промовишу Двери и Бошко Обрадовић има претензије не само на територије на којима данас живе Срби, већ и на оне на којима су некад живели²³. На то указује став Бошка Обрадовића, који је такође изнесен у истом обраћању у Скупштини.

„Држава Србија, као матица свих Срба који живе ван граница Србије, има обавезу да брине о свим српским стратиштима из 20. века који су се, стицајем околности, нашли тренутно ван граница Србије, а да ли ће у будућности поново бити у неким уједињеним српским земљама, то ћемо видети. Време се мења, па поново може доћи до уједињења Србије и Црне Горе и Републике Српске и Републике Српске Крајине. Све је то подложно геополитичким променама, али је важно како се ми као држава Србија постављамо. Ако ми то поставимо као наш национални циљ, ако је то идеја водиља српског народа, уједињење свих српских земаља, онда ћемо ми у томе успети, кад тад.“²⁴

Користећи се националистичким дискурсом, Двери позивају на јединство Срба²⁵, превасходно у „матници“, а онда и ван ње, све у циљу остваривања „националног интереса“, који подразумева све Србе у једној држави. Такође, Обрадовић пропушта да наведе шта заправо подразумева под „стицајем околности“, односно не спомиње ратове и прогоне, који су предуслов остваривања националистичких „утопија“ на Балкану, као уосталом и другде. Национални интерес и циљ, путем политике идентитета и културе, у интерпретацији Двери, представља један националистички и реваншистички план освајања „свих српских земаља“.

22 „Србија као матица има обавезу да брине о свим српским стратиштима у XX веку!“, <https://www.youtube.com/watch?v=WPVjLgdSGr8>, 1.07–1.39 (приступљено 25. 5. 2021).

23 Наравно, за потпуно разумевање историјског контекста треба напоменути да Срби не живе на тим местима углавном због прогона којима су били подвргнути у претходном веку. Међутим, то не мења чињеницу да они данас тамо не живе, или живе местимично у изразито малим бројевима, па се овакав политички план може сматрати реваншистичким.

24 „Србија као матица има обавезу да брине о свим српским стратиштима у XX веку!“, <https://www.youtube.com/watch?v=WPVjLgdSGr8>, 3.49–4.31 (приступљено 25. 5. 2021).

25 Јединство нације подразумева игнорисање унутардруштвених разлика које су инхерентне буржоаским друштвима. Такође, остаје питање других грађана Србије, „не-Срба“, на који начин су они укључени, било у садашњу државу која би зацртала овакав правац, било у идеалне „уједињене српске земље“ у будућности.

Овакво идеолошко уверење Двери користе и у сврху критике власти, с радикално десничарских позиција, пре свега о Косову и Метохији и мигрантима²⁶. Када је реч о Косову и Метохији, у програму Двери налазимо на позив да „Косово и Метохија треба прогласити окупираном територијом“, као и позив на спречавање промене Устава „а посебно уставне преамбуле у којој се констатује да су Косово и Метохија неотуђиви део Србије“. Међутим, иако је став о државности, односно не-државности Косова и Метохије, јасно изнет у програму, у њему нема говора о решењу тог реалнопостојећег проблема. То свакако не спречава Двери да критикују власт, наводећи у медијским појављивањима следеће: „Они су [говорећи о Александру Вучићу, Српској напредној странци и Српској листи] и раније, а сад и дефинитивно признали независност Косова учешћем на лажним шиптарским²⁷ изборима на северу Косова и Метохије.“²⁸ Још један пример критике тренутне власти долази у моменту када су се у јавности појавиле слике представника Српске листе како на јахти разговарају са званичницима Косова, што је навело Бошка Обрадовића да прогласи „крај напредњачког лажног патриотизма“²⁹ и затражи оставку Александра Вучића оптужујући га за издају.

Када је реч о антиимигрантским и исламофобичним идеолошким ставовима Двери, у самом програму не налазимо шире бављење том темом. Тако, поред већ наведене реченице да је криза „вештачки створена и руковођена“, као и да се од „Србије прави највећи азијантски центар у Европи“, помиње се још само план да се ограничи „пролазак миграната преко територије Србије“. У јавним обраћањима, међутим, Двери су се много активније бавиле мигрантском кризом. Па тако, у оквиру већ поменутих кратких видео-снимака где Бошко Обрадовић даје свој став о одређеној теми, налазимо конкретизацију става о мигрантској кризи.³⁰ У самом снимку, Обрадовић

26 Израз „мигрант(и)“ је у јавном дискурсу, а пре свега у радикално десничарским круговима, добио изразито пежоративан и увредљив смисао. Међутим, ми га овде користимо без таквог значења јер, нажалост, сматрамо да не постоји адекватнији израз.

27 Израз Шиптар, шиптарским и слично, сматра се пежоративним и увредљивим, готово у политичком дискурсу, где је коришћење овог израза резервисано за радикалне и екстремне десничарске партије, покрете, јавне личности и интелектуалце.

28 „Бошко Обрадовић: Вучић је највећи спонзор Велике Албаније“, <https://www.youtube.com/watch?v=DujhGETJaoA> 6.14 – 6.23 (приступљено 25. 5. 2021).

29 „Бошко Обрадовић: Ово је крај лажног патриотизма СНС – Александар Вучић да поднесе оставку“, <https://www.youtube.com/watch?v=ВНМНТG8kX3o> (приступљено 25. 5. 2021).

30 „МОЈ СТАВ: ОБРАДОВИЋ: Мигрантска криза“, <https://www.youtube.com/watch?v=u-LU54cqiEA> (приступљено 25. 5. 2021). Цитати који следе потичу из истог снимка, до навођења следећег видео-снимка.

шаљивим тоном објашњава план власти да „емиграцију младих замени имиграцијом миграната са Блиског истока“. Како би то илустровао, Обрадовић испред себе држи три чаше, једну празну која симболизује „бели свет“, односно Запад, а првенствено ЕУ, једну чашу напуњену обичном, провидном водом, која симболизује Србију, и чашу напуњену тамном течношћу, која симболизује мигранте. Јасно је да тамна течност која симболизује мигранте, иначе тамније пути у односу на просечног становника Србије, крије расистичку симболику, поготово ако узмемо у обзир да, када Обрадовић из „српске“ чаше преспе воду у чашу „Запада“, симболизујући емиграцију „наших доктора, медицинских сестара, занатлија“, а потом из чаше „мигранта“ исту количину у „српску“, те две течности се не мешају, то јест, и даље јасно стоји одвојена „чиста“, „српска“ вода и „тамна“, „мигрантска“ вода.³¹ Када из „српске“ чаше Обрадовић прелије и последњу кап чисте воде, а у њој остане само тамна, „мигрантска“ течност, он закључује да „неће бити да је све остало исто“. Надаље у снимку, када прича о профилу миграната, Обрадовић каже да „ми свакако дајемо наше најмлађе, најбоље, најшколованије, а и они нама узвраћају са младима и школованима, добро, можда у некој другој сфери, рецимо криминала“, и на тај начин уоквирава све мигранте као криминалце, даље појачавајући страх путем стереотипа који је о мигрантима и створен од стране десничара. Завршавајући своју негативну пројекцију будућности, своју дистопију, Обрадовић приказује два интерфона на згради, један из Беча, на којем видимо скоро искључиво српска презимена, и један замишљени, наводно из Београда у будућности, где су имена исписана арапским писмом, уз тек покоје српско презиме. Док се саркастично обраћа, Обрадовић закључује „да не буде само да смо ми окупирали Беч, него и нас да окупирају, то је реципроцитет“, овај пут представљајући мигранте као окупаторе, који су намерили да освоје Београд. Такође, прича о мигрантском усељавању у Србију представљена је као плански оркестрирана, у завери у којој учествују власти у Србији и Аустрији, где би Аустрија своје нежељене „криминалце“ мигранте враћала у Србију. Ово инсистирање на завереништву када је реч о мигрантској кризи Обрадовић излаже и у другим јавним појављивањима и снимцима, па се тако на једном другом месту пита „која је то, и чија идеја измене структура становништва Европе и трајног насељавања толико великог броја миграната

31 Симболика чистоте и светлости у односу на прљавштину и таму, као изведеница симболике добра и зла, коју расисти и култур-расисти обилато користе, јасно обавља своју функцију у овом снимку, приказујући припаднике српске нације, „нас“, као добре и чисте, док је за „друге“, мигранте, резервисана улога тамних и прљавих, која носи конотацију зла и опасности.

на нашим просторима³², док је кривац за овај план пронађен само који минут касније, када се поново пита „шта је Александар Вучић обећао Сорошима“, тим „највећим заговорницима отварања граница, пријема миграната и промене структуре становништва у Европи“³³. Тако завера добија и свој антисемитски призвук, толико често прикачиван свакој завери, док је њој супротстављена Европа, заједно с „нашим просторима“, и наша структура становништва, која подразумева западну цивилизацију и вредности, хришћанство, али и оно прећутано, белу пут, коју по налогу завереника хоће да униште тамнопути муслимани са својим назадним вредностима и религијом. Антимиграционе и исламофобичне идеолошке ставове у изјавама Двери у већини случајева прати још једна идеолошка поставка радикалних десничара – позиви на директно демократско одлучивање, пре свега преко референдума. Тако Бошко Обрадовић у већ поменутом снимку где износи ставове о мигрантима каже како се „никада о овој теми није гласало нити на једним изборима [...] никада грађани Србије нису имали прилику да се на референдуму изјасне да ли су за то да Србија постане највећи азилантски центар у Европи“³⁴. Овакви позиви на директну демократију ретко се појављују на другим местима, већ су скоро резервисани за дискурс и идеолошка решења када је политика према мигрантима у питању, па је јасно да је реч о квазидемократској реторици иза које се крије исламофобичан став.

На крају анализе морамо се осврнути на неке неочекиване налазе, пре свега оличене у ономе што недостаје. Тако, као што се да наслутити из анализе када је било речи о социјалној политици, Српска православна црква, па и сама религија уопште, губи своје значајно место, бар у програму странке, као првом месту где се траже идеолошка усмерења једне политичке организације. Међутим, религија опстаје, као уосталом и СПЦ, али прикривена дискурсом у коме су преферирани изрази попут *културне вредности*, *еџика* и *морал*, које све имплицирају, односно изводе се из самих почетака Двери као студентске организације која се превасходно бавила религиозним и националистичким питањима. Приметно је такође да питање миграната није добило много простора у програму, али да представља највећу и најгледанију тему у јавним појављивањима лидера странке Бошка Обрадовића. Слично се може тврдити и за Косово

32 „Обрадовић: Мигранти долазе или остају? Шта је Вучић обећао Сорошу?“, <https://www.youtube.com/watch?v=uarKZyPevIo>, 12.45–12.56 (приступљено 25. 5. 2021).

33 *Истио*.

34 „Обрадовић: Мигранти долазе или остају? Шта је Вучић обећао Сорошу?“, <https://www.youtube.com/watch?v=uarKZyPevIo>, 12.45–12.56 (приступљено 25. 5. 2021).

и Метохију, као што можемо извући и закључак да се ове две теме користе, између осталог, за критику владајућег режима с радикално десничарских позиција, па су из тог разлога честе теме у јавној сфери. Како било, идеолошке позиције Двери, уз додатак исламофобије и антимиграционих ставова, за нас најбоље осликава цитат Бошка Обрадовића из већ поменутог снимка „Васкршње обраћање: Време је за националну идеју“: „У овом времену, повратак вери, породици, домаћем економском интересу, националној држави и народном суверенитету јесте заправо питање свих питања [...] нека васкрсне национална идеја у Срба и нека се обнови конзервативна револуција.“^{35, 36}

Закључак

Главни циљ рада био је приказ и дефинисање идеолошких поставки Српског покрета Двери, док се као споредни циљ поставило питање укључености Двери у „породицу“ савремених радикално десничарских странака. Истраживање је показало да се Двери пре свега залажу за економске интересе српске ситне буржоазије, која чињеницом да је Србија укључена у светски капиталистички систем на његовој периферији, остаје без моћи и изгледних шанси на тржишту, што узрокује напетост и жељу за променом у њиховим редовима. Идеолошка решења која проистичу из оваквог погледа на друштвено-економско уређење представљена су жељом за протекционизмом, то јест снажном борбом с институцијама које су препознате као извршиоци неолибералне економске политике која осигурава превласт интернационалног западног капитала у Србији. Тако идеологија Двери захтева отклон од западних центара моћи, али без дубље критике капиталистичког система производње, као и у економским односима његове пратеће идеолошке мистификације – либерализма, јер се српска ситна буржоазија нада да ће уз помоћ та два политичка решења

35 Конзервативна револуција упућује на два идеолошка струјања на десници. Прво, конзервативна револуција упућује на нови конзерватизам у Немачкој, који се појавио непосредно након Првог светског рата, а који је у десничарску мисао унео идеолошка решења која ће, добрим делом, касније нацисти преузети. Друго, она упућује на појаву нове деснице, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, која ће одлучујуће утицати на развој, то јест успехе радикалних десничара, путем тактичких решења у политичком пољу, односно ублажавања екстремних идеја и обележја, у циљу друштвене и политичке прихватљивости. Више о конзервативној револуцији након Првог светског рата у Немачкој видети у Ђурковић, 2011.

36 „Васкршње обраћање: Време је за националну идеју“, <https://www.youtube.com/watch?v=MUQqYwcs26E>, 5.53–6.39 (приступљено 25. 5. 2021).

за себе осигурати бољи положај на тржишту. Отклон од неолибералне политике, међутим, приметан је и као стратегија оснаживања националне државе, оснаживања које је потребно како би се оствариле протекционистичке економске политике. У ту сврху, Двери прате идеолошке трендове савремене радикалне деснице, залажући се за јачање социјалних програма, у сврху очувања и промоције породице, као основне „хелије“ нације. Међутим, ови социјални програми су увек уско повезивани с националистичким дискурсом, као и стратегијама искључивања „других“, а највећи нагласак у одељку о породици је стављен на хомосексуалце, што јасно указује на још једну истоветност с европским радикалним десничарима, то јест идеолошком поставком шовинистичке социјалне политике. Иако је Бошко Обрадовић представио своју странку као „левицу рада а десницу вредности“, која се бори за права радника, у социјалној политици за коју се Двери залажу не наилазимо на примере заштите радника или синдиката, па се на тај начин социјална политика, као тековина левнице, злоупотребљава у сврхе мистификације националистичких циљева који се иза социјалне политике крију. Када је реч о културној политици, Двери препознају њен кључни значај у политичким борбама данас, па тако кроз мешавину културне политике и политике идентитета, представљају своју тежњу ка националистичком сну уједињавања свих Срба у једној држави, односно представљају идеолошку поставку национализма да се етничке границе морају поклапати с државним. Културна политика Двери такође укључује жељу за повратком вери, повратак СПЦ-у. Овај позив је, међутим, у последње време скривен иза појмова попут морала и етике, што се може приписати и удруживању у опозициони блок са странкама које немају оваква усмерења. Како било, религија за Двери и даље представља једну од основа идеолошких усмерења.

Двери такође представљају најзначајнијег критичара политике владајућег режима с радикално десничарских позиција, поготово према независности Косова и Метохије. Националистичким дискурсом, Двери осигуравају своју позицију „праведничког“ критичара, који се јавности представља насупрот „лажном патриотизму“ владајућег режима. Идеолошка поставка која Двери, поред шовинистичке социјалне политике, највише приближава савременим европским радикалним десничарима јесте њихов антимиграциони став и исламофобија. Иако смо примере за овакве ставове једва нашли у њиховом програму, чињеница да су припадници Двери у јавним наступима често говорили о ситуацији мигрантске кризе открива значај који придају том питању. Уоквиравање мигранта као „других“, као

криминалаца, неког ко долази да „нас покори“, некога чија култура и религија онемогућавају суживот с „нама“³⁷, открива есенцијалистичко виђење културе и идентитета, које прелази у „културни расизам“ и исламофобију. Иако Двери користе идентитетску политику и есенцијалистичко виђење културе и за пројекцију „уједињених српских земаља“, чији би настанак, или покушај настанка, ишао на штету других држава и народа на Балкану, то их не спречава да, када су у питању мигранти с Блиског истока, себе а и управо поменуте друге народе, сврставају у истоветну групу, коју мигранти с другачијом културом и религијом угрожавају. Треба напоменути да се узрок мигрантске кризе види у завереничким плановима отуђењих западних елита, којима се дају антисемитски призивуци, па се на тај начин повезују евроскептицизам, антиелитизам, исламофобија и „културни расизам“. Управо поменути евроскептицизам, антиелитизам, исламофобија и „културни расизам“, заједно са шовинистичком социјалном политиком, израженим етничким национализмом и залагањем за економске интересе ситне буржоазије, за Двери дефинисане термином „домаћег привредника и пољопривредника“, представљају главне идеолошке поставке Српског покрета Двери и лоцирају их у „породицу“ савремених радикалних десничара.

Извори³⁸

- „Каталог – Првих 20 година Двери“, <https://dveri.rs/wp-content/uploads/2021/02/knjiga-dveri-katalog-prvih-20-godina.pdf>
- „Програм Српског покрета Двери“, <https://dveri.rs/zasto-dveri/program/>
- „У Чачку представљен Економски програм Двери – како до благостања за све“, <https://dveri.rs/vesti/saopstenja/u-cacku-predstavljen-ekonomski-program-dveri-kako-do-blagostanja-za-sve/>
- „Бошко Обрадовић: Ми смо десница вредности, а левица рада“, <https://www.youtube.com/watch?v=kr9pTJ76nRI>
- „МОЈ СТАВ: ОБРАДОВИЋ: Мигрантска криза“, <https://www.youtube.com/watch?v=u-LU54cqiEA>
- „Васкршње обраћање: Време је за националну идеју“, <https://www.youtube.com/watch?v=MUQqYwcs26E>
- „Обрадовић: Мигранти долазе или остају? Шта је Вучић обећао Соросу?“, <https://www.youtube.com/watch?v=uarKZyPevIo>

37 Када Двери и њихови представници користе изразе попут „нама“, „наших“, „наше“, они пре свега мисле на Европу као монолитну културу, западну цивилизацију, којој Србија припада.

38 Свим изворима је приступљено током маја и јуна 2021. године.

- „Бошко Обрадовић: Ово је крај лажног патриотизма СНС – Александар Вучић да поднесе оставку“, <https://www.youtube.com/watch?v=BHMHTG8kX3o>
- „Бошко Обрадовић: Вучић је највећи спонсор Велике Албаније“, <https://www.youtube.com/watch?v=DujhGETJaoA>
- „Србија као матица има обавезу да брине о свим српским стратиштима у XX веку!“, <https://www.youtube.com/watch?v=WPVjLgdSGr8>
- „Двери српске – округли сто о економији 1. део“, <https://www.youtube.com/watch?v=3iAaJlzMGpI>

Литература

- Вакић, Јово. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Clio.
- Ђурковић, Миша. 2011. Ернст Јингер и мисао конзервативне револуције. *Српска њолићичка мисао*, 33(3), 147–176.
- Гелнер, Ернст. 1997. *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад.
- Харви, Дејвид. 2012. *Крајња историја неолиберализма*, Библиотека Архипелаг, Нови Сад.
- Лукаћ, Ђерђ. 1970. *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb.
- Манхајм, Карл. 1978. *Идеологија и њолићија*, Нолит, Београд.
- Маркс, Карл. 1974. *Калићиал: Крићика њолићичке економије*, у: Маркс, Карл и Енгелс, Фридрих. *Дела, двадесет њрви њом*, Просвета, Београд.
- Младеновић, Ивица. 2017. *Научно-историјски аспекти корићења анализе дискурса у друћивеним истираживањима*. *Социологија*, LIX(1), br. 1, 5–23.
- Van Dijk, Teun. 2000. *Ideology and discourse*. Pompeu Fabra University, Barcelona.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ИДЕОЛОШКО УСМЕРЕЊЕ НАВИЈАЧКЕ ГРУПЕ „ДЕЛИЈЕ“

Јована Живанић*

Увод

Понашање навијача може да одражава друштвену стварност у некој средини, али истовремено и да утиче на њено обликовање. Припадници „Делија“ и данас, поред осталог, желе да се представе јавности као чувари традиције и бескомпромисни бранитељи српских националних интереса. Свој патриотизам покушавају да докажу различитим националистичким манифестацијама и иступима. Бројност и милитантна хијерархијска организација „Делија“, али и одређена подударност њихових идеја са ставовима екстремне деснице, указују на шири друштвени значај истраживања ове појаве. Циљ овог рада је да понуди почетне увиде везане за организацију и идеолошки профил навијачке групе „Делије“ из њиховог угла посматрања, али и на основу теоријских сазнања социологије.

Метод и методолошки проблеми

Експлоративно истраживање је спроведено током 2012. и 2013. године за потребе дипломског рада с темом „Идеолошко усмерење организованих фудбалских навијача – студија случаја групе фудбалских навијача Црвене Звезде ‘Делије’“. Ради стицања непосреднијег увида коришћен је квалитативни метод, који се у научним круговима посебно вреднује за истраживање неформалних група као што је навијачка. Главни извор података били су дубински полуструктурирани интервјуи с двадесеторицом навијача на високим позицијама у навијачким структурама. Ова форма разговора се показала као најадекватнија јер испитаницима дозвољава да детаљније изразе своје

* jovana.zivanic@filoloska.edu.rs

мишљење, на тај начин се омогућавају нова сазнања и одређује даљи правац истраживања. Први део разговора односио се на навијање, док су у другом делу постављана питања која указују на идеолошку усмереност, а која се тичу нације, религије, односу према ЛГБТ популацији, националним мањинама, Европској унији итд. У приказу података основни циљ је био указати на оно што је заједничко већини навијачке групе када се говори о идеолошким ставовима, где постоје одступања и да ли се толеришу.

Највећа тешкоћа било је налажење навијача вољних да учествују у истраживању. Била је неопходна сарадња људи који су повезани с навијачким групама и који су чинили спону између интервјуера и навијача. Међутим, иако неопходна, та сарадња није била довољна, већ је било потребно у одређеној мери применити метод посматрања с учествовањем, што је подразумевало одласке на утакмице, присуствовање, а донекле и учествовање у навијачким ритуалима. Провођење времена с испитаницима и делимично учествовање у појединим ритуалима показало се као кључно за придобијање поверења, а самим тим и спровођење интервјуа. Поред тога, посматрање је омогућило да се проверавају добијени искази и тако је стечен јаснији увид у понашање групе.

Доб испитаника је од 18 до 40 година. Углавном долазе из породица где родитељи имају средње образовање, половина испитаника је била у процесу школовања, остали су запослени. Навијачи који су директно или индиректно учествовали у овом истраживању углавном припадају средњем слоју. С обзиром на мали узорак, овај податак не говори много, али се подудара с налазима о члановима навијачке групе „Торцида“ на далеко већем узорку (Лалић, Пилић, 2011). Тиме се оповргава учестала претпоставка о организованим навијачима као припадницима нижих друштвених слојева који станују у сиромашним деловима града.

Поред разговора и посматрања с учествовањем, као извор података коришћен је и интернет форум. Овај извор се показао као врло значајан за стицање дубљег увида у искуства, ставове, вредности, идеје и намере појединаца који су тај форум користили. Кроз интеракцију учесника могло се уочити које се вредности и мишљења сматрају општеприхваћеним, које су подложне дискусији, а шта се сматра апсолутно неприхватљивим. Анонимност на интернету омогућава слободу да се изрази мишљење чак и када је оно друштвено неприхватљиво. Да се ради о учесницима који су циљна група овог истраживања потврђује једно од правила овог дела форума које налаже да коментаре могу писати само они који имају десет конструктивних постова на одељку који се тиче навијања – у супротном,

постови се бришу. Одређена врста цензуре коју врше администратори чини да буде видљиво које се теме сматрају битним за „изградњу менталитета“.

Разлог због којег постоји мали број емпиријских истраживања навијачких група је чињеница да те групе често имају елементе контракултуре, односно вредности потпуно различите у односу на општеприхваћене друштвене норме. То директно утиче и на став навијача према било каквом истраживању које има за циљ доношење закључака о њима. Често инсистирају на затворености групе. Осећају велико неповерење према свима који нису део навијачке групе, као и јавним институцијама, пре свега према полицији и медијима. Најчешће навођен разлог за одбијање интервјуа је тај што не верују у анонимност. Типична реакција скептичних међу њима је: „неко треба да ми дође и да каже како сам ја нешто рекао“. Присутан је страх од компромитовања због ставова за које сматрају да нису друштвено прихватљиви.

Пошто се о њима говори углавном у контексту насиља, тј. поистовећују се навијаштво и хулиганизам, навијачи сматрају да се према њима поступа неправедно и да је свима циљ да их прикажу у што лошијем светлу. Скептични су према сваком научном покушају да се проуче као група јер сумњају у искреност, непристрасност и/или способност некога ко није део њихове супкултуре да о њој пише онако како они сматрају да је објективно. Чак и када нису сумњали у лоше намере самог истраживача, неповерење је било усмерено ка социологији тј. неутралности те науке. Поједини су инсистирали на томе да је социологија идеолошки обојена јер нагиње ка либерализму или социјализму, па је, према томе, превише критична према национализму.

Истраживање је било експлоративног типа и у њему није коришћен квантитативни приступ. С обзиром на то, намера рада је да понуди тек почетне увиде у организациони и идеолошки профил веома бројне и хетерогене навијачке групе „Делије“.

Организација

Припадници групе „Делије север“ истичу велику разлику између себе и симпатизера којима је, по њима, место на западној или источној трибини. Оно што „правог“ навијача издваја од осталих јесте посебна посвећеност и лојалност клубу и навијачкој групи. Северну трибину сматрају својим сувереним простором где треба поштовати правила која преносе једни другима. У Информатору северне

трибине који се повремено делио на утакмицама, написана су правила понашања на том делу стадиона:

Ако долазиш на Север: – ПЕВАЈ БЕЗ ОБЗИРА НА ИГРУ И РЕЗУЛТАТ
– УВЕК НОСИ НЕКО НАВИЈАЧКО ОБЕЛЕЖЈЕ – БУДИ ШТО РЕ-
ДОВНИЈИ НА ГОСТОВАЊИМА – УЧЕСТВУЈ У КОРЕОГРАФИЈА-
МА – УВЕК БУДИ СПРЕМАН ЗА ПРОТИВНИЧКЕ НАВИЈАЧЕ¹

Редовни одласци на утакмице, без обзира на то колико је она важна, елементарни су знак посвећености. Бити на утакмици за њих значи много више од обичне забаве, то је испуњавање дужности и осећање одговорности према клубу и осталим навијачима. Међутим, само присуство није довољно, потребна је и емотивна укљученост, као и учествовање у навијачким ритуалима како би се позитивно утицало на игру свог клуба. Навијачи истичу изузетност доживљаја на самој утакмици када су на лицу места непосредно укључени у сâм догађај и верују да њихово присуство, ритуали и ангажовање утичу на игру. Сматра се да они који само понекад одлазе на утакмице или само онда када клубу иде добро нису прави навијачи нити разумеју шта то значи. Такође, навијачи истичу да треба да се пева свих деведесет минута, без обзира на резултат, јер је то знак пожртвованости онога који зна шта значи бити навијач.

Бити на трибини и певати из свег гласа по киши док ови очајно играју, е то су прави навијачи, а симпатизери иду када су велике утакмице. (интервју, Немања)

Иако се подгрупе навијача најчешће образују у насељу у којем живе, атмосфера на утакмицама је таква да се сви понашају као саплеменици. Без обзира на различите средине из којих долазе и на чињеницу да осим навијања немају можда ништа друго заједничко, они међу собом осећају јаку повезаност. То често описују речима „бити део породице“, а међусобно се називају браћом. Фамилијаризација у комуникацији навијачке групе доприноси поверењу међу њима, а у односима у којима влада поверење лако је ширити ставове и идеје.

Поред акција на самом стадиону, ритуали пре и после утакмице важни су за стварање блискости и духа заједништва међу навијачима:

1 *Информатор северне трибине*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=99782&sid=3af5b3cdc8c99587ab465c8062ca9294> (приступљено 21. 1. 2013).

Сви цитати с форума пренесени су у потпуности, са свим грешкама. Многи су у оригиналу написани латиничним писмом без дијакритика, те су на ћирилицу остављени онако како би дословно били прочитани на латиници без дијакритичких знакова.

од окупљања пре утакмице (најчешће уз алкохол), дружења после, до координисаних акција прављења застава, транспарената и смишљања кореографија и планирања гостовања. Све то доприноси снажном осећању припадности групи и стварању пријатељстава.

Утакмице које се сматрају веома важним, као што је дерби, за навијаче представљају посебан догађај. За организоване групе навијача ритуал пре утакмице траје неколико сати. Састају се у локалним кафићима или кућама, слушају и певају навијачке, често и четничке песме, конзумирају алкохол и марихуану. До стадиона иду пешке или градским превозом, уз обавезно певање. Осећај узбуђења који се у тим тренуцима ствара јесте оно што ове младе људе привлачи навијачкој супкултури. Еуфорично стање услед опијености и осећаја моћи у групи често доводи до инцидената и пре него што уђу на стадион. Најмања провокација или нешто што се тако протумачи, може да изазове насилну реакцију која се не би десила у другим околностима.

Група је организована хијерархијски, а положаји унутар ње зависе од посвећености и „стажа“. На врху се налазе вође највећих подгрупа („Хироус“ [*Heroes*], „Белгрејд бојс“ [*Belgrade boys*], „Ултрас“ [*Ultras*], „Ултра бојс“ [*Ultra boys*], „Бригејт“ [*Brigate*]), које уживају велико поштовање свих навијача, а на дну они који тек почињу да долазе на утакмице. Према речима испитаних навијача, чланова подгрупа, водећи људи заслужују поштовање и њихов ауторитет је оправдан јер успевају да организују навијање и у великој мери посвећују свој живот томе. Иако тврде да свако има право на своје мишљење, навијачи који се сматрају припадницима групе „Делије север“ теже да буду што јединственији. Отуда послушност вођама. Сложно певање је веома битно и представља један од основних задатака вођа на утакмицама. Једногласно певање доприноси еуфоричном стању и пружа осећај моћи, а поруке које се на тај начин шаљу прихватају и они који се с њима можда не слажу:

Морају се поштовати одлуке са шипке, ти момци нису цабе ту, ако нешто кажу то није зато што воле да буду на шипци и да се дерњају на све, већ желе да наша трибина изгледа, звучи и размишља навијачки! Ако ти се нека песма не свиђа, то не значи да не треба да је певаш, већ сасвим супротно, па да видиш како ће да ти се свиди када експлодира трибина и када је сви буду певали!²

Подређивање сопственог мишљења мишљењу оних на вишем степену хијерархије посебно је видљиво у међусобној комуникацији

2 *Навијачка свесћ*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7084&postdays=0&postorder=asc&start=15> (приступљено 22. 1. 2013).

навијача на форуму. Ставови навијача с дужим стажом имају много већи ауторитет од оних који нередовно иду на утакмице или су тек почели да долазе. Тај ауторитет се заснива на такозваној навијачкој свести, која се развија кроз посвећеност и за коју се сматра да је једина у стању да исправно размишља.

У ширењу ове свести велику улогу имају они који је већ поседују. Њихов задатак је да створе потребу за одлажењем на утакмице и другим навијачким активностима код оних који је још увек сами не осећају. Они које треба подсећати на утакмице оптужују се да нису навијачи у души, што је увредљиво за оне који желе да докажу да јесу.

„Убризгавање“ навијачке свести иде врло тешко... постоји, оно да ли ти јеси навијач у души, или ниси? Ове који то нису, треба звати на утакмице, писати, објашњавати 10 пута... док правим навијачима је све јасно чим дођу на Север, шта и како треба да раде! И за то треба многооо живаца и времена, као са животињама које нису дресиране...³

Суштински је реч о нехуманом односу према онима који се у потпуности не подвргавају ауторитету навијачких вођа и менталитету крда.

Иако водећи навијачи за њих представљају ауторитет којем се не треба супротстављати (јер они најбоље знају шта је исправно), испитани навијачи који припадају подгрупама тврде да се то односи само на сферу навијања. Став старијих испитаних навијача према вођама је другачији. Они су и сами били припадници подгрупа у млађим данима, а данас су задржали подједнаку фанатичност према клубу, али не и према навијачкој групи тј. њеној организацији:

Вођа нема везе са клубом. Постање вођа супротног клуба ако му тако одговара. Чисто политички.. Вођа треба да буде лик који воли клуб и воли урлик иза себе, то је лик који треба то да ради, али такви су у малом проценту у оба клуба. Вође Звезде и Партизана седе заједно у кафани и причају шта ће сутра да буде на утакмици. Они заједно послују. Углавном дрога. Мислим све се то зна, али нећемо сад о томе. 80% навијача су конформисти клинци који би убили неког ако му наредиш. Клинци не знају ни за шта навијају. Све се врти око интереса. Имаш навијачку групу, већина деца, иду као рој пчела и не мисле, мотив им је да буду виђени и да се похвале у школи. Певао сам и ја све песме са трибине и када нисам знао о чему певају. Науче се песме, брдо њих не зна о чему се ради. Некад певаш и неку политичку паролу, а да тога ниси свестан. Али осетиш се као део масе, а то је много јак осећај. (интервју, Дејан)

3 *Навијачка свест*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7084&postdays=0&postorder=asc&start=15> (приступљено 22. 1. 2013).

Група „Делије север“ издељена је на пет већих и мноштво мањих група, које навијачи углавном формирају према месту у којем живе. Основно је правило да су интереси трибине изнад интереса група, тако да ове поделе немају суштински, већ организациони значај. Постоје правила која морају да се поштују да би се нова група формирала. Она су објашњена у Информатору северне трибине:

Када си оформио групу објасни својим члановима какви навијачи морају да буду, шта значи бити група на северној трибини. Будите прави навијачи – певајте, путујте, радите графите, јурите противничке навијаче...

У пракси су ова правила мало строжа. Своје искуство уласка у групу и формирања једне своје, изнео је један од испитаних навијача:

Да би постао део неке навијачке групе мораш да се докажеш. Значи да идеш на све утакмице, и да они виде да можеш да урадиш ствари које се траже од тебе. Ако треба да се потучеш на пример, вођа организује туче са другим млађим екипама (супротних клубова) значи скидање застава, шалова и тиме доказујеш да можеш да будеш један од њих, онда си члан породице, кад се докажеш. [...] Био сам вођа те млађе екипе. [...] Упознао сам људе који су већ били у фазону да формирају неку екипу. То је настало тако што смо добили зелено светло од главних вођа.

– *Како се њо добија?*

Тако што се докажеш. Конкретно, ми смо се доказали тако што су једног од главних вођа напали, неколико гробара је напало њега једног, то је било после неке утакмице, не сећам се које. Ми смо тако блејали, враћали се кућама, налетели на њега, он је ишао сам. Ми смо се поздравили са њим и у том моменту су улетели ови и тако смо се доказали. Он је видео да смо ОК момци, нисмо победили. И тако смо добили зелено светло. Да би се формирала таква група мора да се докаже старијој екипи. Увек неко од главних вођа мора да стоји иза тебе да би имао своју групу. То ти је као на послу, имаш директоре и имаш шефове. Директори су старије вође, они су алфа мужјаци који преговарају са свима; са управом, са мањим групама. Доста су дуго на трибини и уживају поштовање. Они кажу: „Те и те заставе морају тако да буду.“ И то тако мора да буде. Они одређују које ће пароле и транспаренти да буду. Они имају и своје подвође. Али тих петорица вођа главних подгрупа се питају за све. Ми као млађа екипа смо имали задужење да радимо кореографије, да правимо, значи идеш по Северу и лепиш шта треба да буде. (интервју, Ненад)

Као што се већ види из наведених делова разговора, насиље је саставни део навијачког живота, а у језику навијача обухваћено

је појмом „инциденти“. Туче унутар групе нису пожељне јер руше њен углед, а сматрају се недостатком толеранције и самоконтроле. Напетост и емоције у овом случају нису оправдање за инциденте. У Информатору северне трибине о томе пише:

Разумљиво је да је велика напетост међу људима, много емоција... али ипак покушајте да избегнете међусобне туче, будите мало толерантнији и одговорнији, саслушајте савете вођа... Јединствени амбијент наше северне трибине је изнад сваког сукоба, навијачке групе или појединца.

С друге стране, у складу с племенском логиком, насиље усмерено на припаднике ривалских навијачких група или полицију представља одбрану части, витештво, храброст:

Слободно се може рећи да је одлучност и бескомпромисност у инцидентима одувек била битна карактеристика навијача Црвене Звезде. Много пута до сада показивали смо како се песницама брани част наше трибине, клуба, нације... Утисак је да када дође до сукоба са противничким навијачима и полицијом већина навијача са северне трибине зна како би требало да реагује и да се понаша.⁴

До туче између ривалских група навијача долази се договором, провоцирањем или реакцијом на провокацију. Циљ је да се понизи противник, а то се најчешће ради отимањем застава или шалова. О овом делу навијачке праксе интервјуисани навијачи, по правилу, нису били расположени да причају. Ипак, један од навијача, који је имао своју групу, изнео је своја искуства о одузимању реквизита с обележјима ривалског клуба и организованим тучама:

Кажу ти на пример: „Хоћу пун џак шалова и мајица.“ Ставили смо лика на Југ да прати заставу да види ко је узима, и ми смо пратили тог човека до железничке станице. Међутим, кад је дошло до сукоба скапирамо да има много више гробара. Од нас 25 остало је нас 10. Улетела полиција, улетело још хиљаде гробара који су ишли у Ужице, и шта си могао да урадиш него да побегнеш. И ту смо попадали, нисмо успели. Већина је побегла, ми што смо остали, добили смо батине и то је била страшна срамота за Делије. Тако дођеш у ситуацију да више нико неће да ти се јави, неће да те погледа, и шта друго да радиш него да расформираш екипу. Један од главних Делија нам је то наложио и рекао да се спојимо са „Без страха“ ми који нисмо побегли. (интервју, Ненад)

4 Информатор северне трибине, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=99782&sid=3af5b3cdc8c99587ab465c8062ca9294> (приступљено 28. 1. 2013).

Мерило доброг навијача или групе између осталог је и доказивање вођама кроз испуњавање њихових захтева, као и спремност на тучу упркос знатно бројнијем непријатељу зарад чувања части. Хијерархијска структура организације и беспоговорно поштовање вођа, те склоност да се послушно учествује у „инцидентима“ и унапред договореним тучама, говори о ауторитарности и милитантности чланова подгрупа, што представља једну од главних одлика екстремно десничарске идеологије.

Идеолошки профил

Општи став „делија“ је да је политичко опредељење лична ствар сваког појединца и да нема везе с навијаштвом. Непожељно је пропацирање било које странке или организације на трибини или било где у име „делија“. Став „делија“ је да су активности ове навијачке групе увек биле искључиво борба против режима, а не подршка некој политичкој опцији. Ипак, неке вредности се подразумевају. Прва међу њима је национализам, који се сматра здраворазумском одликом сваког припадника навијачке групе. У њиховом дискурсу појам национализам има различита значења, која иду од баналног национализма (Билиг, 2009) до крајње десничарских идеја, где се припадницима појединих етничких група оспоравају нека од основних права или се права српског народа стављају испред осталих.

Национални понос је неупитан. Величање свог народа објашњава се спортским успесима, указивањем на славну историју а неретко и инсистирањем на томе да су Срби небески или чак најстарији народ на свету. Национални понос младих навијача добро илуструју одговори припадника једне навијачке подгрупе „Делија“:

Кад погледамо Америку, њима историја стане на један папир. Они знају можда до свог прадеде, а ми буквално од доласка Словена па до дана данашњег, имамо тачне датуме, помаке, они немају. Тежимо томе да то и даље пренесемо и да се зна шта се дешавало пре нас и пре наших прадеда, док неке нације немају шта да причају о томе.

Следимо пут наших предака, нешто што је било не треба да се заборава и треба даље да се пренесе.

Имамо чиме да се похвалимо. Због онога што смо били и што ми треба да будемо, што сад нисмо. (групни интервју, „Бригејт“)

Такође је учестала теза да је у интересу многих да Србија буде што слабија како не би постала велика сила. Потенцијал за то виде у природним богатствима, љубави према земљи, храбрости и поносу,

историји. Детаљнија објашњења онога што би Србија требало да буде обично се своде на мегаломанске фразе и нејасне одговоре:

Ми смо народ који је одувек био међу највећим силама и државама у Европи и свету. Требало је да останемо то што јесмо, народ који највише воли своју земљу. Не постоји ни један други народ који воли своју земљу као ми Срби. Не дај Боже да се Срби сложе.

Нас не могу да купе, јер све радимо од срца. Да нас нису уништавали ратовима ми би сад били број један у свету, по слози и по свему осталом. Ајде наведи ми једну земљу у свету да има више воде од Србије, природне воде. Кад би ми то искористили били би богати као Швајцарска. Али то другима не одговара, ми смо небески народ. (групни интервју, „Бригејт“)

На форуму се у величању нације иде још даље, али су и објашњења далеко комплекснија. Тамо се, између осталог, покушава научно доказати да су Срби најстарији народ. У оквиру ове тезе постоје дискусије, уважавају се различита мишљења, али су сви сагласни у томе да је званична историја искривљена на штету српског народа. Као потврду својих тврдњи користе различите изворе чији аутори кроз призму исконског схватања нације „доказују“ да Срби потичу из Индије, или да су настањивали Подунавље „од почетка“, одакле су се расељавали по Европи и Малој Азији. То су припадници тзв. српске аутохтонистичке школе: Милош Милојевић, Олга Луковић-Пјановић, Јован Деретић.

Примордијалистичко виђење, које доживљава нацију као трансисторијску, првобитну и најважнију историјску групу, веома је подложно националистичкој, па и расистичкој идеологизацији и инструментализацији (Бакић, 2006: 234), те тако и аутори поменуте школе својим интерпретацијама историје доводе крајње националистички настројене навијаче до закључка да су поједине земље Балкана поробљене српске земље.

На форуму се појављују и цитати из књига који говоре о заверама против српског народа, а исти одломци појављују се и на неонацистичким сајтовима као што је Стормфронт (*Stormfront*). Општеприхваћено је веровање да је српска нација у сталној опасности, што се огледа у разним теоријама завере заступљеним на форуму. Актери завере су унутрашњи и спољашњи непријатељи. Главни међу њима су Европска унија, САД, Католичка црква, али највећи анимозитет показују према домаћим издајницима. То су невладине организације, ЛГБТ активисти, Срби који су атеисти или им нација није основни извор идентитета и уопште сви неистомишљеници у оквиру тема за које сматрају да су важне за нацију.

Учесници на форуму сматрају да издајници угрожавају земљу и нацију до те мере да је ситуација драматична:

Велика је заблуда помисао да ми нисмо више у рату. Србију можемо поредити са Христовим распећем, а листа Јуда је данас можда већа него икад. Србија је вечна док су јој деца верна па Богу хвала постоји још морално свесних Срба, чији се „морални закони“ не темеље на материјалним и егоистичким основама [...] Одређене „групе интелектуалаца“, невладине организације, политичке странке и медији који се противе (ре)афирмацији српске светосавске духовности и културе истовремено настоје да укину сваку улогу Цркве у друштву.⁵

С обзиром на велико страхопоштовање које навијачи осећају према религији, метафоричним поређењем Србије с Христовим распећем порука постаје много ефектнија (Србија као мученик међу народима који спасава људски род), а анимозитет према неистомишљеницима још јачи. Ово ширење осећаја етничке угрожености од бројних спољних и унутрашњих непријатеља, а у чему се налази основа ксенофобичног национализма, у теорији је препознато као одлика крајње деснице (Бакић 2019).

Такође, особина националиста је да показују већу нетрпељивост према сународницима који дигну глас против национализма (који би да ублаже његову искључивост и коригују његова застрањивања, што се сматра антисрпском пропагандом), него према припадницима другог етнонационалног колектива (Кесмановић, 2004: 112). Слабећи солидарност нације, они представљају и већу опасност од спољних непријатеља.

Однос према другим народима

Национализам „делија“ се, према њиховим речима, изражава само кроз љубав према својој земљи, а не кроз мржњу према другима. Међутим, негативан став према Хрватима и Албанцима је општеприхваћен како на форуму тако и код навијача с којима је обављен разговор, а непријатељство према њима доживљава се као емоција која је готово природна за сваког Србина. Ипак, постоје разлике у интензитету непријатељства, као и начину његовог манифестовања.

Најекстремнији су форумашаи, чији ставови према ова два народа имају обележја крајњег шовинизма. Албанци се демонизују и

5 ЕУ – да или не?, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7997&postdays=0&postorder=asc&start=0> (приступљено 12. 1. 2013).

ту разлика у мишљењима нема. Коментарима и сликама Албанаца које се постављају, читав народ се изједначава с терористима. Ради „уознавања са непријатељем“, на форуму се постављају и видео-записи албанских екстремних националиста, што додатно изазива гнев и потпирује националну мржњу и оних с умеренијим ставовима, па лако прелазе границу крајњег национализма. Описи Албанаца иду од тога да су „ружан и глуп народ“, до оцена да су „закржљала нееволуирана раса, јединствена у својој одвратности и љигавости“. Као у случају величања српског народа, и за омаловажавање албанског тражи се научна основа. Њихово порекло се ниподаштава, а у ту сврху се цитирају поменути аутори (који говоре о пореклу Срба), укључујући и митрополита Амфилохија Радовића. Међу учесницима на форуму нормализовано је и непријатељство према Хрватима (другачија мишљења не постоје), али се оно мање интензивно изражава. О Хрватима су доминантни коментари који ниподаштавају њихово порекло. Инспирисани поменути делима о пореклу Срба, бројни учесници на форуму сматрају Хрватску поробљеним западним деловима српских земаља, што проистиче из веровања да су Срби аутохтони народ на Балканском полуострву. Веровање да су Хрвати пореклом Срби често је на форуму. Као отпадници нације, сматрају се највећим непријатељима.

Највећи зликовци или једни од највећих међу њима јесу српског порекла... То су све Срби, брђани, и онда су временом заборављали ко су, и одједном прогласили себе Хрватима, измислили свој народ, па после и државу, а сад измишљају и свој језик.⁶

Иако мржњу према Хрватима прихватају као нормалну, неки од испитаних младих навијача сматрају да је она наметнута од стране родитеља и медија.

Нама је постављено одмах да ми мрзимо Хрвате, они нас, а ми потичемо од истог народа и на крају смо били и иста земља што значи да ми не треба да мрзимо једни друге. [...] Све је то крива политика, нити сам ја крив нити неко оданде ко је исто мојих година. Сад ми би се побили због нечега што се десило ко зна кад, а ми немамо везе с тим. Али тако је то.

– Ко је *шо њоставио*?

Па у медијима, можда и у породици, људи свуда и тако. (групни интервју, „Бригејт“)

У овом случају огледа се надмоћ општеприхваћених стереотипа над сопственим расуђивањем. Значајну улогу има чињеница да је

6 Ко су *хрвати*?, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7958&postdays=0&postorder=asc&start=0> (приступљено 22. 1. 2013).

међусобно вређање Срба и Хрвата на спортским манифестацијама уобичајени и очекивани образац понашања. Неке од навијачких песама насталих у време сукоба остале су и данас на обе стране, као део навијачког фолклора. Иако се певају без размишљања о значењу тих речи, њихов утицај на формирање односа младих навијача према Хрватима је неминован. На основу прикупљене грађе и анализе медијских садржаја у Србији и Хрватској, антрополог Иван Ђорђевић желео је да покаже колики је капацитет фудбала да више од две деценије после ратова у Југославији хомогенизује српску и хрватску нацију. У свом истраживању, он закључује да, иако национална температура није висока колико је била деведесетих, фудбал је ипак још увек прожет идеологијом национализма и у њему се она најјасније испољава и репродукује (Ђорђевић, 2015).

Однос према националним мањинама

Нетрпељивост према националним мањинама у Србији највише се односи на Муслимане (Бошњаке) и Роме. Учестало је становиште да Муслимани имају превелику слободу и да су посебно заштићени. Вођа једне групе истиче да су превише благе казне за провокације навијача Новог Пазара заставом Турске и транспарентом „срце, бубрег, плућа живела жута кућа“ на једној утакмици. „То ти довољно говори, колико они мрзе Србе, а то да толеришеш треба бити луд.“

Међутим, на питање да ли му смета скандирање или транспарент навијача Рада „нож, жица, Сребреница“, одговорио је:

Није да их оправдавам, Радовци су посебна прича... али то ти је кад те неко изнервира. Како да се осетиш кад те неко у твојој земљи провоцира, наравно да нећеш да дозволиш, мораш да одреагујеш.

Стављање сопствене нације у повлашћен положај представља основ десног екстремизма: док се шовинизам новопазарских екстремних навијача оцењује као ничим неизазван и агресиван, исти такав шовинизам изражен кроз провокацију навијача Рада сматра се одбрамбеним и самим тим разумљивим. Слична ситуација је и у односу према Ромима. Вођа једне од група објаснио је због чега мисли да имају превелика права у односу на Србе, наводећи препознатљиви крајње десничарски слоган „прво ваљда Срби“: „Сваки Циган има већа права него Срби. Роми краду а деца са 13 година су већ наркомани. Нека добију куће немам ништа против, али прво ваљда Срби.“

Још јаснији пример расистичког дискурса види се у размишљању једног форумаша подстакнутог енглеским скинхедима расистима:

[...] колико је „домаћих пакистанаца“ како су некултурни, како се понашају и шта раде..Због истих тих „домаћих пакија“, али и потурица из Новог Пазара којих је све више на школовању у Београду, Срби остају без посла јер су они јефтина радна снага која пристаје на све; у Србији послује 10.000 Кинеза, а ми имамо још увек доста незапослених, треба ли нам још неко!?!⁷

Расистички однос према Ромима присутан је у извесној мери код свих група навијача. Међутим, може се рећи да се у томе мање или више уклапају у стереотип који прихвата велики број грађана Србије. Према теорији етничког такмичења, тамо где постоји неколико група, нетрпељивост ће посебно гајити чланови највеће или доминантне групе услед моћи која потиче из њене многољудности (Бакић, 2006: 238). Нетрпељивост извесног броја навијача према етничким мањинама и њихово доживљавање несрба (имиграната, странаца) као аутсајдера, а Срба као од свих њих угрожених уместо да буду повлашћени, може се окарактерисати као ксенофобични национализам. Изостајање солидарности према људима који деле сличне социјалне проблеме и истицање узурпирања ограничених ресурса додатно је подстакнуто стањем социјалне несигурности, економске кризе и сиромаштва.

„Делије“ се не залажу отворено за етнички и расно истоврсну државу. На форуму постоје супротна мишљења о томе да ли тамно-пути фудбалери или муслимани треба да играју за клуб. То је једна од тема у којој су различита мишљења заиста дозвољена. Већина мисли да у клубу треба да буду искључиво православни Срби. Овај крајње националистички став заснован на расизму објашњава се традицијом и тврдњом да је Звезда један од носилаца националног идентитета. Слична је ситуација и када је реч о самим „делијама“ – постоје различита мишљења о томе да ли је прихватљиво да неко ко није Србин православца буде део ове навијачке групе. Они који се с тим не слажу склони су различитим релативизацијама, типичним за крајње десничаре.

– Ако си Муслиман, што се мене тиче ниси пожељан, али као што видиш имамо и такве који се не оптерећују са политиком и за њих си прихватљив као „Делија“. Једино што сам убеђен да нећемо стајати заједно на трибини. [...] Европски расисти пре свега мрзе

7 ЕУ – да или не?, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=229862&sid=553bcbf27ddb4ce12a108b6c53cc0a> (приступљено 20. 1. 2013).

муслимане јер су они тренутно наш највећи проблем а у самој Србији имамо јако пуно наших ‘црнаца’. Ту можемо сврстати и шиптаре јер они не спадају у белу расу.⁸

Однос према ЛГБТ популацији

Нетрпељивост према хомосексуализму и ЛГБТ популацији је најизраженији став (емоција) међу испитаним навијачима и корисницима форума. Ставови у вези с тим веома су искључиви, не постоје ни најмањи знаци толеранције. До ескалације мржње према овој популацији долази у периодима када се говори о евентуалном одржавању Параде поноса. Објашњења обично обилују општеу-својеним фразама: угроженост породице, изумирање нације, морално пропадање, антихришћанство. У аргументима који поткрепљују ове ставове, поред хомофобије, уочљиви су и други симптоми крајње деснице: национализам, антизападњаштво (антиевропеизам, антиамериканизам), антиглобализам, реакционарство. Коментари имају верску и националну димензију. Критика хомосексуализма свих испитаних навијача и корисника форума проистиче пре свега из конзервативне идеологије, која се залаже за одбрану брака као „свете тајне“ и патријархалне породице која је „основна ћелија друштва“. Најчешћи ставови испитаних навијача су следећи: то је болест, није природно и нека раде шта хоће али у своја четири зида. Старији испитани навијачи углавном остају при овом ставу уз објашњење да им једноставно смета да виде хомосексуалне особе које показују међусобну наклоност у јавности. Припадници навијачких подгрупа, као и вође мањих група, показују много већу нетрпељивост. Готово без изузетка изражавају своју забринутост питањем: „Како објаснити малом детету када на улици види две особе истог пола да се држе за руке да је то нормално?“

Истиче се потреба да се одбрани породица, а геј особе се повезују с промискуитетом, настраношћу, наркоманијом. У религији налазе упориште за аргументе да је хомосексуализам грех, а ЛГБТ популацију сматрају за противнике хришћанства:

Није Бог направио Адама и Адама или Еву и Еву, него Адама и Еву. То је самим тим и грех а и болест. Сад ја треба да гледам ту болест, или млађа деца да мисле да је то нормално и да кад одрасту и они то постану. (интервју, Марко)

8 Делије – њолијичка оријентација, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=113534&sid=df95e4a73ac7f5b568a19ae01e77703a> (приступљено 27. 5. 2013).

Често се помиње опасност од изумирања нације: „[...] све нас је мање Срба, још нам само то треба.“

Страх за нацију произлази из веровања да би допуштањем Параче поноса, а тиме и изједначавањем права ЛГБТ популације с правима „нормалних“, дошло до ширења те појаве. Заправо, већина испитаних сматра да је хомосексуализам ствар личног избора или чак моде. Млади испитани припадници једне подгрупе тврде да ипак имају разумевања према њима:

Треба с њима попричати објаснити да то није нормално – „прекинућеш своју лозу, породицу“ треба да будеш мушкарац, да оставиш неко потомство, да прекинеш. (интервју, Марко)

Учесници на форуму далеко су екстремнији; у њиховом дискурсу припадници ЛГБТ популације потпуно су дехуманизовани. Називају се изродима, умоболнима и гамадима, а њихову борбу за своја права виде као покушај превладавања општег неморала: „Данас геј, сутра педофили, прекосутра некрофили.“

Ова опасност потиче са Запада, чије су вредности антисрпске, јер хомосексуализам и српство не иду заједно. То зло, заједно са свим осталим антисрпским вредностима, увезено је из Европске уније и Сједињених Америчких Држава:

Наша је дужност да спречимо на миран начин одржавање овог скупа због будућности наше деце. Евроамерички систем вредности који је доказано болестан и који доказано води у национални суноврат а потом и пропаст не сме тек тако да стигне у Србију без отпора њених здравих снага.⁹

Најекстремнији међу њима виде тражење основних људских права само као параван за далеко веће циљеве. Иза свега стоји жеља Запада да покори и уништи Србе. Активистима ЛГБТ покрета приписују се скривене намере великих размера, чиме се још више демонизују и на тај начин се појачава осећај дужности да се те намере осујете. У ту сврху, обавезно се помињу и славни преци и дужност да се сачува њихово наслеђе.

Ови, благо назови изроди, пропагирају једнакост и толеранцију, што на изглед, просечном човеку, може да изгледа потпуно нормално, а иза тога се крије болесна и властоједна машинерија које је мало ко свестан. Зато је неопходно да, по узору на наше славне претке, још једном покажемо снагу и веру здравих наследника српских великана, јер смо дужни да наставимо тамо где су они стали.¹⁰

9 Геј ПАРАДА?!?!?, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7601&start=0&sid=7535abd2673879b619e73ec2feab9cf> (приступљено 21. 1. 2013).

10 Истио.

На питање да ли би учествовали у насилном протесту против Параде поноса сви испитани навијачи одговорили су негативно или су одбили да одговоре на питање. Међу учесницима на форуму насилије је сасвим легитиман начин решавања овог проблема. Уочи сваке заказане Параде поноса подстиче се осећање одговорности да се њено одржавање спречи по сваку цену.

Ајмо људи... Провера наше националне/друштвене/људске свести. Јел хоћемо да нам деца мисле како је то нормално? Мислити о свом потомству, пре свега, и будућности наше земље! Неке ствари су недопустиве!

[...] браћо морамо јављати једни другима за овакве скупове и манифестације, бар приватним порукама.

Ове људе итекако треба гући и то на улици и где год стигнеш (као ја и моја 2 другара скоро), гући говна, нема другачије, осим да им гасимо те групе, хакујемо сајтове и њих пребијемо! А када неким чудом добијемо праве патриоте на челу државе такви ће бити у затвору. Нема милости и стратегије за мале групице издајника!¹¹

Ситуација се од периода овог истраживања у великој мери променила услед спреге вођа навијача и режима. Параде поноса су одржаване без већих организованих акција навијача. Промена се одразила и на део форума који се тиче Параде поноса – сада заједно са згражавањем над ЛГБТ популацијом преовлађује осећај немоћи. Носталгично се подсећају организованих акција (нарочито „разбијање“ Параде поноса 2010) и констатују како су сви одустали од одбране најважнијих вредности. Одговорност за овакво стање има тренутна власт, према којој је негативан однос готово општеприхваћен. Највише се замера издаја националних интереса и обезбеђивање Парада поноса. Евентуални отпор према власти сматра се лошим потезом због инсистирања на аполитичности, због страха од могућих потеза Александра Вучића, али и због тога што не желе да буду повезани с „другосрбијанцима“.

Трибина је нажалост или на срећу последњи бедем слободног мишљења и нормалног,ако и то падне,то је то. Али убише нас...и треба рећи свака част овој власти,што се тиче тога највећи су издајници али су успели оно што многим није успело,угасили су свако слободарско,национално,родољубско питање. Докле? видећемо.¹²

Не мислим да треба водити борбу против АВ на трибини, далеко од тога. Тачније, мислим да не треба,пре свега због тога што је АВ један болесник, да би нам угасио клуб преко ноћи због тога.

11 *Исто.*

12 *Исто.* <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7601&postdays=0&postorder=asc&start=300> (приступљено 8. 1. 2021).

Нема ни једног плаката против параде, ни једног графита, ни једне побуне у медијима, ни једне онлајн побуне.... предали се они нормални, одустали, демотивисани, деморалисани... победа америчког система вредности?¹³

С друге стране, осим понеког коментара, упадљиво изостаје писање о одговорности навијачке организације и улози вођа. Судаћи по писању учесника на форуму, сасвим је јасно да неке теме нису за (јавну) дискусију.

За све имаш људе само их треба покренути. А они што покрећу су лепо засели и сад им не пада на памет да из своје канцеларије барем по некад баце погледа напоље, да виде у шта се претварамо.¹⁴

Православље

Приврженост православљу је, као и национализам, нешто што се подразумева и не доводи у питање. Главне вође редовно одлазе у цркву, поштују време поста. Судаћи по њиховим речима, могло би се закључити да је њихова религиозност најискренија. Они често сарађују са Српском православном црквом и инсистирају на православљу као основи идентитета сваког „делије“. У интервјуу за часопис *Православље*, један од главних вођа „Делија“ описао је ту групу као младе људе који у себи носе дубоко религиозни осећај.

Ми смо свесни својих грешака и грехова, многи навијачи, када се покрене питање вере, кажу: „Ма грешан сам, где ћу ја тамо, у цркву?“ Ја им кажем: „То ти ђаво гура помисао. Баш зато! Ајд’ да видимо ко смо и шта смо, колико смо Срби, да научимо кроз те људе из религије шта је српство, јер то је и духовна борба кроз нас саме да заслужимо живот вечни.“¹⁵

Може се претпоставити да у извесној мери религија коју вође посебно истичу служи као покриће за друштвено неприхватљиве активности навијачких група. У прилог томе иде и чињеница да је Аркан, ратни профитер уједно и главни вођа „Делија“, себе представљао као великог верника. У подржавању тог статуса свакако имају улогу и поједини представници саме Цркве.

13 *Исџо*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7601&postdays=0&postorder=asc&start=285> (приступљено 8. 1. 2021).

14 *Исџо*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7601&postdays=0&postorder=asc&start=345> (приступљено 8. 1. 2021).

15 „Без Бога се ништа не може“, *Православље, новине Српске Патријаршије*, <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1000/tekst/bez-boga-se-nista-ne-moze/> (приступљено 2. 2. 2013).

По мишљењу младих испитаних навијача, Црква не ужива довољно поштовања. Стављајући веру испред свега осталог, својим речима неретко показују елементе реакционарног национализма. Позивајући се на православље као морални темељ исправног друштва, сматрају да имају јасан увид у то шта је морално, а шта није, па чак и легитимно право да на себи својствен начин утичу на појаве за које мисле да вређају православље. Да се не ради о дубоком осећању религије већ о правдању крајњег национализма, говори често апсолутно изједначавање православаца и Срба.

Свесни да насиље, које је неизбежни део навијачке супкултуре, није у складу с моралним вредностима које вера подржава, многи од њих избегавају одлазак у цркву. Ово представља још једну од контрадикторности односа испитаних младих навијача и корисника форума с религијом. Труде се да нађу оправдање за тај несклад или да га бар ублаже ставом да нико није савршен и да Црква пружа опрост за грехове. С тим у вези, на форуму се често појављује термин витештво у причама о навијачким тучама, с циљем да се насиље релативизује, а оне прикажу прихватљивијим.

Ако нам је као групи Православље толико важно, а верујем да би морало да буде, онда мислим да треба да размислимо о томе како бисмо могли што боље да поштујемо та правила и те заповести да бисмо сачували наше душе од пропасти. Наш омиљени део навијања, инциденти. Ако бисмо туче претворили у поштене борбе и поштено одмеравање снага, сигурно да не би на своје душе товарили грехове као што данас чинимо. Данас се гледа само што јаче да се удари на противника, нема везе да ли је подмукло и поштено, важно је само да се оствари позитиван резултат. То су сигурно тешки греси. А ако бисмо увели поштење и витештво у целу причу, сматрам да би драстично преокренули причу. Здрав борбени дух сигурно није на штету душе.¹⁶

Дискурс у којем се користе термини здрав борбени дух, витештво и спасење душе може бити средство релативизације и манипулације лаковерним младим навијачима јер их крајње десничарске организације користе у контексту религије, која за многе представља највиши ауторитет.

„Делије“ виде православље као симбол неискварености, добротe и исправног живота. Као идеалног представника ове вере и једину особу из блиске историје коју поштују, навијачи истичу патријарха Павла. Манипулацијом црквеним ставовима, навијачи

16 Делије и Православље, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7381> (приступљено 22. 5. 2013).

симптоме екстремне деснице (национализам, антилиберализам, антикомунизам, антимодернизам, хомофобија, насиље) заснивају на православљу, тј. моралу који оно пропагира. Реакционарни аспекти у поимању религије огледају се у спремности на насиље екстремних група навијача у суочавању с неким, по њиховом мишљењу, неморалним друштвеним појавама, које се најчешће повезују са западним друштвом и његовим величањем индивидуализма.

Равногорски покрет и антикомунизам

Наклоност према четништву је још једна од општеприхваћених вредности „делија“, коју корисници форума објашњавају национализмом који им је заједнички, негирајући притом милитаризам:

Наше везе са четницима и четништвом су једноставне . Они су били националистички настројени као и ми, и многи њихови ставови поклапају се са неким ставовима Севера али то не значи да смо ми ратници.¹⁷

Антикомунизам и мржња према партизанима и југословенским функционерима је такође јединствен став учесника форума. Помињање славних предака и пута који треба следити најчешће се односи на четнички покрет на челу с Дражом Михаиловићем, који се сматра једним од највећих, или чак највећим српским херојем. Веома су популарни реквизити с натписом Четници–Север, а ова веза објашњава се истим политичким ставовима. Један од корисника форума направио је паралелу између четника и „делија“:

„Политика“ Севера је најближа Четничком покрету. За оне који не знају, Четнички покрет је био над-страначки, све-Српски, антикомунистички, десничарски, Православни, анти-хрватски, анти-муслимански, анти-шиптарски, покрет који је стајао иза Српских интереса, али и покрет који је имао тачно одређену организацију која се није доводила у питање. Све ове одлике су и одлике Севера. Можда ће неке изненадити, али међу Четницима је било и муслимана и словенаца, па цак и хрвата (официра војске Краљевине југославије), али сви они су безусловно били одани Равногорској идеји. Према томе, нема ту много прице око толеранције и демократије... треба јасно ставити до знања да ствари стоје тако и тако, ставови су такви и такви, па ти или прихвати то и поштуј, или одлази са Севера.¹⁸

17 *Делије – њолийицка оријентација*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=113339&sid=45e1ed0cbbbe1e1e6268b6a52ae03d19> (приступљено 21. 3. 2013).

18 *Истџо*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=113573&sid=4590a794a91be4fe901596f804003f73> (приступљено 22. 2. 2013).

Имајући у виду четничке планове за стварање „етнички чисте“ Велике Србије и последичних геноцидних покоља муслиманског становништва у Санџаку и у источној Босни 1942. и 1943. године (Бакић, 2012), јасно је да наклоност „делија“ према четницима не говори о простој националистичкој настројености, већ о крајњој десници.

Крајњи национализам и антикомунизам већег дела корисника форума огледа се у окренутости прошлости и инсистирању да треба изравнати старе рачуне и исправити неправду према четницима. Ставови према бившим функционерима СФРЈ иду од тога да треба да се покају, до убеђења да ће их стићи божја казна. Екстремнији међу њима сматрају да кривицу на неки начин носе и потомци.

Комунисти се морају искрено покајати (ако они уопште знају шта је грех), замолити србски народ за опроштај, изнети све историјске чињенице на сто и на крају се помирити са самим собом. [...] Иако та деца нису крива за грехе својих родитеља, све се плаћа све се враћа. Нажалост многа комунистичка деца и дан данас дрмају Србијом.¹⁹

Фашизам и нацизам су појмови који се врло негативно доживљавају на форуму – сматрају се неприхватљивим идеологијама које медији приписују навијачима и на тај начин манипулишу сликом која се ствара о њима. Већина реагује веома оштро на помен ових идеологија.

Мрзим комуњаре, а мрзим и нацисте, све је то иста безбозницика и антихришћанска багра, коју треба истребити као гњиде.

Нацизам и српски национализам су две суухте супротности а то схто неки спајају свастиком са српским симболима је умоболан покушај да се те две тоталне супротности зблизе.²⁰

Ипак, неонацистички симболи који се повремено јављају на трибини толеришу се уз објашњење да људи имају право на своје мишљење, али да то није општи став „делија“.

Нема сумње да један део „делија“ у својим ставовима изражава елементе фашистичке идеологије: ксенофобију, спремност на насиље, милитаризам, ауторитарност. У атмосфери повезаности националних и социјалних фрустрација, нове генерације, које су одрасле током деведесетих, а зрелост стекле после двехиљадите године, постају плен старих и новостворених крајње десних покрета

19 Војвода Ђујић, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=141019&sid=348facb4845038b7ed19122d39290fab> (приступљено 9. 1. 2021).

20 *Истио*.

(Бакић, 2012). Оно што идеологије екстремних десничарских организација чини блиским с идеолошком оријентацијом екстремних навијача јесте сврставање истих друштвених група у категорију непријатеља.

У складу са својом паролом „политици није место на трибини“, навијачи се никада не декларишу као припадници неке десничарске организације, нити о њима говоре. Међутим, велико поштовање бројних корисника форума ужива изразито конзервативна организација Двери. Прихватање овог покрета, који је на граници конзерватизма и радикалне деснице, јер испољава њене поједине симптоме (Бакић, 2012), може се објаснити подршком коју Двери имају од дела Српске православне цркве, јер она за „делије“ има највиши ауторитет. Сходно принципима православља, сматрају злонамерним свако довођење у везу с нацизмом, фашизмом и расизмом, као и повезивање с екстремно расистичким организацијама. Покрети као што су „Национални фронт“ и „Расоналисти“ нису добро прихваћени међу члановима форума.

Изроди не пропагирају слогу међу Србима, нити пропагирају Православље већ мржњу по генетици... Моје је мишљење да су то неки „убачени фактори“ са циљем да разједине и сатанизују патриоте.²¹

Неонацистичким организацијама замера се антихришћанство и интернационална повезаност, као и то што превелики значај дају раси у односу на нацију, која би, према „делијама“, требало да буде изнад свега осталог. Међутим, однос према њима није тако оштар када се говори о „акцијама“ против „домаћих издајника“: „Нисам хелвац..али ову акцију подржавам.“

Уочи сваке најаве одржавања Параде поноса или било какве друге активности организација које се сматрају издајничким или непријатељским, на форуму се појављују садржаји десничарских организација. Један од корисника уочи најављене Параде поноса 2012. године поставио је текст под називом „Отпор је наша дужност!“, у којем се прилично експлицитно позива на насилни протест. У њему, између осталог, пише:

Ми, србски национал-револуционари, свесни ситуације у којој се Отаџбина налази, свих опасности које јој прете, али свесни и сопствене одговорности према потомству, знамо шта нам је чинити. Без обзира на последице и жртве којих ће у нашој борби бити

21 *Сџуб срама*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?p=165574&sid=15654d36668df778a31f580fcf04cc9> (приступљено 22. 2. 2013).

(којих је и до сада било), бићемо спремни да Отаџбину бранимо и одбранимо.²²

Може се закључити да један део навијача у најмању руку користи садржаје десничарских организација као извор информисања, а самим тим подлежу њиховој идеолошкој демагогији коју потом преносе на остале навијаче. Очекивано, ова међусобна повезаност интензивнија је уочи догађаја као што је геј парада. Тада се преносе вести с десничарских сајтова о организованим протестима.

Екстремне десничарске групе које имају много већи степен организације и идеолошке свести виде навијаче као идеалну групу за регрутовање нових чланова или макар за повећавање масовности у својим акцијама. Док су навијачи врло обазриви у свом односу према њима, подржавајући њихове акције али никада групе као такве, десничарске групе покушавају да се додворе навијачима не би ли их привукли. Један од примера који се појављује и на форуму „делија“ је текст под називом „Систем против навијачког покрета“, објављен у часопису *Војска смене екстремистичке организације „Србска акција“*, у којем, између осталог, пише:

Хоће ли нам ционистички и мондијалистички варвари бити мерило цивилизованости и нормалности? Наравно да неће и наравно да не желимо да верујемо да је свако „дивљаштво“ србских ултраса корак даље од ЕУ болести, њеног лицемерног пацифизма и њене трулежи. [...] Навијачки нереди уколико су сами себи циљ свакако јесу дивљаштво, али уколико су плански усмерени племенитим политичким циљевима онда им је и природа сасвим другачија. Јер у данашњем времену када деструктивни карактер Система добија све веће размере, бунтовнички нагон природно добија исправнији вид.²³

Стварањем атмосфере опште опасности, они оправдавају навијачко насиље дајући му дубљи смисао. Да би га употребили за своје циљеве, десничарске организације користе врло делотворне теорије завере и осећање дужности националистички настројених навијача да одбране нацију од „ЕУ болести“. Национализам, ксенофобија и ауторитарност су основни идејни садржаји крајње деснице (Бакић 2019), а видимо да су сви присутни међу „делијама“. Самим тим,

22 *Геј Парада?!?!?*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7601&start=120&sid=7535abd2673879b619e73ec2feaeb9cf> (приступљено 22. 2. 2013).

23 „Систем против навијачког покрета“, *Војска смене – часопис организације Србска акција*, <http://issuu.com/srbska.akcija/docs/vojska-smene-2?mode=window> (приступљено 20. 12. 2012).

десничарски покрети могу младе, необразоване, ауторитарне и ксенофобичне националисте с трибина, пре него било кога другог, привући својим идејама.

Интереси Србије

Став испитаних навијача и учесника на форуму је да, уместо Европској унији, Србија треба да се окрене Русији. Док старији навијачи разлоге за окретање Србије ка Русији виде у „распадању Европске уније“, основа афинитета према Русији свих осталих је православље и његова супротстављеност Западу, при чему се веома често спомиње забрана одржавања геј параде у Русији у наредних сто година. Већина „делија“ види монархију као идеално уређење за Србију. То је, поред национализма, основна идеја која их чини блиским четничком покрету. Према анкети спроведеној на форуму, од 63 навијача, 40 њих је за монархију. У дискусијама о облику монархије преовлађују они који би били задовољни парламентарном монархијом налик на оне у скандинавским земљама. Међутим, има и убеђених да би Србији највише одговарала апсолутистичка монархија, па чак и враћање феудализма, јер је Србија у време Немањића била најмоћнија. У овом случају (мали број корисника форума је такво решење подржао) реч је о изразито реакционарној усмерености која је одлика екстремне деснице.

Упадљива контрадикторност присутна код испитаних припадника навијачких подгрупа је у томе да би се они, упркос томе што су против либералних тековина западног друштва, радо преселили у такву земљу када би били у могућности. Један од навијача екстремних по својим ставовима (припадник подгрупе), објаснио је овакво размишљање недостатком перспективе:

Отишао бих без размишљања. Ја овде сам не могу ништа да променим, све школе које сам могао да завршим, завршио сам, не видим своју будућност овде, не видим перспективу, сматрам да не може бити боље, да ће бити само горе, а вероватно 90% омладине тако размишља као ја. Где би отишао? Немам појма, Америка... они су прича за себе али..не знам шта да ти кажем, бољи услови за живот. Овде стагнираш. Шта да радим..где год да се запослим гледају само да ми што мање плате, да те понизе што више. (интервју, Милан)

Овакво објашњење говори о томе да узроци насилног понашања, па и прихватање екстремних ставова, најчешће нису последица дубоких уверења, већ бунт због безизлазне ситуације у којој се

ови млади људи налазе у периферно-капиталистичкој и национално пораженој Србији. Према Бакићу, националне фрустрације су веома значајне јер, после свих пораза у ратовима за југословенско наслеђе деведесетих година, агресије НАТО на СР Југославију и последичне окупације и губитка Косова и Метохије, фаворизовања несрпских националиста од стране САД и ЕУ, млади незапослени или бедно плаћени и свакодневно понижавани човек може пасти под утицај антиглобалистичке, антизападне па и антиплуралистичке крајње десне демагогије (Бакић, 2012). Десничарске организације нуде будућност, па макар је налазили у немањићкој прошлости, и смисао који младима недостаје.

Закључак

Организоване навијаче од симпатизера издваја посебна посвећеност и лојалност клубу и навијачкој групи. Посвећеност подразумева редовне одласке на утакмице, ношење навијачког обележја, активно учешће у кореографијама, али и „спремност на противничке навијаче“. Код навијача који чине језгро навијачке групе љубав према клубу претвара се у фанатични однос према групи. Посвећују јој много времена и спремни су да се за њу жртвују и кроз физичке обрачуне.

Главну улогу у организацији имају вође. Поштовање и ауторитет који уживају оправдава се успешним организовањем навијања и чињеницом да у великој мери свој живот посвећују навијачкој групи. На основу изјава старијих навијача евидентно је да вође имају значајну, мада често не и директну везу с навијачким инцидентима. Изборити се за своје место на трибини између осталог подразумева и доказивање главним „делијама“ кроз испуњавање њихових захтева, као и спремност на тучу и с бројнијим непријатељима зарад чувања части.

Подређивање сопственог мишљења ставовима оних на вишем степену хијерархије омогућава хијерархијску структуру организације и беспоговорно поштовање вођа. Спремност да се послушно учествује у „инцидентима“ и унапред договореним тучама говори о склоности ка ауторитарности и милитантности најпосвећенијих чланова подгрупа, што представља једну од главних одлика екстремно десничарске идеологије.

Када је реч о идеолошким ставовима навијачке групе „Делије север“, не може се говорити о јединственом начину њиховог размишљања. Ипак, сви високо вреднују националну и верску припадност, изражавају хомофобију и непријатељство према глобализацијским процесима, а пре свега отпор прикључивању Европској унији.

Истицање „српства“ и православља чини веома битан део њиховог личног идентитета и идентитета навијачке групе. Приврженост нацији иде од баналног до ксенофобичног национализма који се осликава у националној мегаломанији, омаловажавању припадника других нација, па и тежњи да Србија буде етнички „чиста“.

Идеолошка усмереност најбројније навијачке групе је резултат синхроног, вишедеценијског деловања већег броја неповољних друштвених фактора у Србији. Поред изгубљених ратова, санкција, бомбардовања, сатанизације, међународне изолације, сиромаштва у којима су ове генерације одрастале, оне се данас суочавају с незапосленošћу и бесперспективношћу. Имајући у виду податак да је класно-слојна покретљивост у Србији смањена,²⁴ чињеница да су испитаници из средњих и нижих друштвених слојева додатно доприноси осећању безнадежности. Оно се донекле умањује потврђивањем сопствене вредности кроз доказивање у навијачкој групи, као и уверењем да на основу етничке припадности могу полагати право на ограничене ресурсе, чиме се отвара простор за прихватање крајње десничарских идеја.

Електронски извори

Форум Делија – навијача Црвене Звезде, <http://www.delije.net/forum/>, приступљено у току 2013. и 2021. године.

Систем проишлв навијачкој њокрећиа, Војска смене – часопис организације Србска акција, <http://issuu.com/srbska.akcija/docs/vojska-smene-2?mode=window>, приступљено 20. 12. 2012.

Породично њорекло обезбеђује место у елићии, Politika online, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Porodicno-poreklo-obezbedjuje-mesto-u-eliti.lt.html>, приступљено 14. 2. 2013.

Без Боја се нишћиа не може, Православље, новине Српске Патријаршије, <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1000/tekst/bez-boga-se-nista-ne-moze/>, приступљено 2. 2. 2013.

Литература

Бакић, Јово (2006). „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији“. *Социологија*, вол. XLVIII, бр. 3, стр. 231–264.

24 На основу истраживања Института за социолошка истраживања Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији 2012. „Породично порекло обезбеђује место у елити“, *Politika online*, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Porodicno-poreklo-obezbedjuje-mesto-u-eliti.lt.html>, објављено 14. 2. 2013. (приступљено 14. 2. 2013).

- Бакић, Јово (2012). *Десничарски екстремизам у Србији*, рукопис.
- Бакић, Јово (2019). *Евројска крајња десница 1945–2018*. Београд: Клио.
- Билиг, Мајкл (2009). *Банални национализам*. Београд: Библиотека XX век.
- Đorđević, Ivan (2015). *Antropolog među navijačima*. Београд: Biblioteka XX vek.
- Кесмановић, Душан (2004). *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*. Београд: Krug.
- Лалић, Дражен, Пилић, Дамир (2011). *Торцига: Појед изнујера*, Загреб: Профил књига.
- Милић, Војин (1978). *Социолошки метод*. Београд: Нолит.

НАВИЈАЧКЕ ГРУПЕ КАО РЕГРУТНА БАЗА ЕКСТРЕМНЕ ДЕСНИЦЕ

Ирена Пејић²⁵
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Теоријски оквир и циљеви истраживања

Како се савремени десни екстремизам модернизује, примећује Тодор Куљић, и своју реторику прилагођава на различите начине текућој политичкој реторици, потребно је проучавање десног екстремизма (Куљић, 2002: 124). Данас се екстремна десница може проучавати на више нивоа: екстремно десне партије које се у периодима акутних сукоба отворено фашизују; теоријски центар и идејна средишта деснице, тј. интелектуалци различитог формата и установе које осмишљавају расизам, шовинизам и фашизам; омладинска фашистичка поткултура – политизирани ултраши без идеолошког нивоа, агресивни дифузни расисти (навијачи, скинси) који испољавају протестну мржњу против свега што је етнички другачије (Куљић, 2002: 125).

Социологија мора да развија истраживачки потенцијал на овом пољу како би се развијао појмовни и теоријски апарат за све облике испољавања десног екстремизма који се, према Куљићу, јављају кроз институционално-политички сегмент, теоријске и идејне десничарске струје различитог ранга и кроз обрасце свакодневног расизма супкултуре, нарочито код омладине (Куљић, 2002: 124). Зато је потребан што већи број истраживања ставова потенцијалних десних екстремистичких групација и база одакле се регрутују. Основни циљ овог рада је, на основу квалитативне анализе форума навијачких група, утврдити да ли код организованих навијачких група постоје јасно дефинисани идејно-политички ставови и, уколико постоје, да ли су и колико блиски екстремној десници. Посебан циљ, који произлази из

* pejicirena88@gmail.com

основног, састоји се у проналажењу евентуалних сличности између ставова навијачких група са ставовима организација радикалне и екстремне деснице које су постојале и биле активне у време истраживања у Србији. Истраживање је спроведено од фебруара до краја августа 2015. године. Основна хипотеза истраживања је да навијачи представљају друштвене групе које не подразумевају само редовно посећивање спортских дешавања и емотивну наклоност и лојалност према одређеном клубу већ и један вид идеолошко-политичког делања који је близак екстремној десници према овде наведеним теоријским одредницама.

Навијачке групе представљају вид друштвеног организовања који на специфичан начин повезује љубитеље спорта и одређеног клуба у организовану друштвену групу. Такве организоване групе се потпуно разликују од оних навијача који појединачно посећују спортска дешавања или фаворизују одређене клубове не припадајући ниједној организованој групи. Јасна анализа идеолошких матрица навијачких група олакшава разумевање изнијансираности политичких ставова унутар и између њих. Поставља се питање – да ли навијачке групе имају униформне и развијене идеологије и колико су блиске крајњој десници? Рад представља квалитативно истраживање ставова припадника навијачких група како би се испитала блискост са ставовима одређених организација екстремне деснице које су делале у друштвеном и политичком простору у време спровођења истраживања.

Навијачке групе су мање или више затворене друштвене групације које се баве организованим навијањем за одређени спортски клуб. Саме навијачке групе чине љубитељи спорта и спортских клубова који организовано посећују спортска дешавања у циљу разоноде и пружања подршке одређеном спортском клубу. Међутим, и неформалне, а нарочито формално организоване навијачке групе, имају унутрашњу структуру и организацију. Иако је искуствено тешко доћи до тачних података о самој организацији навијачких група, начину и циљу њихових навијачких, а нарочито пракси које нису везане за спортско навијање, постоје истраживачки доприноси овој теми.

Немогућност прикупљања и провере података представља једну од највећих потешкоћа у сваком истраживању затворених друштвених групација, па и у овом. Како наводи Живанић, елементарни знак посвећености навијачкој групи су редовни одласци на утакмице, али и осећање одговорности према клубу и осталим навијачима и учествовање у навијачким ритуалима. Према резултатима њеног истраживања, навијачке групе одликује хијерархизована организованост, у којој положаји зависе од посвећености и „стажа“. На врху групе

налазе се вође, које уживају ауторитет и поверење осталих који их слушају, а генерални принцип ставова унутар групе је такав да се тежи јединству (Живанић, 2013).

Како наводи Бакић, када говоримо о радикалним идеолошко-политичким крајностима, имамо на уму политичке идеологије и делања које у датом временском периоду покушавају да коренито измене постојећи друштвено-политички систем и идеолошко-политички спектар (Бакић, 2007: 31).

Радикално десна крајност, десни екстремизам или крајњи радикализам представља идеолошког наследника нацизма и фашизма из прве половине 20. века (Бакић, 2007: 35). Екстремно десничарске организације и покрети представљају све оне који се налазе крајње десно у одређеном идејно-политичком спектру и који користе насилне, агресивне и дискриминишуће методе у циљу промене уставног поретка у свом друштвеном делању.

Бакић наводи да се савремени десни екстремизам темељи на сличним идеолошким поставкама као и његови идеолошки преци:

- на *крајњем расизму* и/или *национализму*, понекад и клерикализму, односно тежњи да се оствари што већа расно, етнички и верски заснована држава, па се у том циљу не преже ни од расног, етничког и конфесионалног прогона у крајњем случају;
- на *антијисемијизму*, тј. у веровању у јеврејску заверу како би се обезбедила њихова владавина над целим светом, те негирању размера страдања Јевреја у Другом светском рату или правдању тог страдања због зла које они наводно доносе читавом свету, а посебно одређеној нацији, конфесији или раси;
- на *исламофобији*, јер ислам наводно угрожава европску хришћанску културу;
- на *антилиберализму*, јер су либерали увек недовољно расно (конфесионално, национално) чврсти и склони су издаји националних (конфесионалних, расних) интереса;
- на *антисоцијализму*, *антианархизму* и *антикомунизму*, јер су анархисти, социјалисти и комунисти као интернационалисти, а понекад и космополити, по дефиницији национални издајници;
- на *хомофобији*, где се хомосексуалност сматра неморалном и неприродном, чиме се оправдавају заговарања физичког насиља према особама ове сексуалне оријентације;
- на *сексизму*, који заговара да је место жене у кући и да је њена основна и главна улога да рађа припаднике нације и

расе којој припада, јер се она само тако може одбранили од нација с вишим природим прираштајем;

- на *ксенофобији*, односно страху од непознатог и страног, па се често заговарају антиусељеничке политике, насиље према усељеницима и националним мањинама;
- на *антиамериканизму*, израженом кроз мржњу према Американцима и њиховим економским, културним, политичким достигнућима и замислима;
- на *антимасонству*, израженом кроз идеје о масонској завери и натприродним моћима којима управљају светом;
- на *антиглобализацији*, која се огледа у одбијању међународног повезивања, на пример антиевропејство, антимондијализам и слично;
- на проучавању *фашизма и десно-ауторитарних режима*, где се Хитлер и његове идеје често налазе као узор;
- на *ауторитарности*, као социјално-психолошкој основи свих наведених идеја;
- на визији пожељног друштва која се често подразумева као једнорасна, једноконфесионална и једнонационална, док се капитализам често потпуно прихвата (Бакић, 2007: 36, 37).

Десни екстремизам је, према Куљићу, неконзистентни, вишедимензионални образац десничарских ставова различите природе формиран у зависности од историје, политичке културе и окружења. Уперен је пре свега против либерализма и социјалистичке традиције, а у средишту му је народњачки етноцентрични национализам ком су подређене све друге вредности. Водеће начело десног екстремизма је хијерархијски структурирана народњачка заједница чији је израз моћна ауторитарна држава с експанзивним и ревизионистичким спољно-политичким циљевима (Куљић, 2002: 137). Насиље се углавном прихвата, али у различитом ступњу: постоји уверење о сталној неопходности силе, толерише се приватно или репресивно државно насиље, постоји властита спремност на насиље и насиље се редовно користи.

Организације екстремне деснице у Србији у време истраживања

Како се десни екстремизам темељи на ставовима који зависе од политичког окружења, важно је истаћи неке од важнијих токова друштвене промене на простору бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Наиме, након бурног распада друге

Југославије, Србија се нашла у великим економским и социјалним проблемима током деведесетих година. Напета ситуација у земљи довела је до потпуне маргинализације левице, која је након рушења Милошевићевог режима 2000. године на политичкој сцени постала скоро непостојећа. Делом је и због такве политичке атмосфере десница добила на популарности.

Савремени десни радикализам је, јачајући с померањем целог идеолошко-политичког спектра удесно по слому реал-социјалистичких друштава, задржао идејне поставке фашизма, иако прилагођене и промењене, како би се негирала свака повезаност с фашизмом (Куљић, 2002: 126).

У време истраживања је у сајбер и реалном друштвеном простору делало неколико екстремних и крајњих десничарских организација. Неке од њих данас више не постоје, а неке су промениле своје формалне политичке ставове или су их ублажиле, чиме су се помериле с крајњих позиција политичког спектра.

Српски сабор Двери је у време истраживања представљао ултрадесничарску организацију чији су се ставови заснивали на светосавском национализму, евроскептицизму и антиглобализму. Политичка начела су се заснивала се на традиционализму, где се величала патријархална породица и друштво, с јасним циљем враћања вредностима где се нација и религија стављају на прво место.

Национални строј је била неформална екстремистичка расистичка организација забрањена одлуком Уставног суда Републике Србије 2011. године. Након те одлуке се Национални строј сели у илегалу, али остаје активан на политичкој сцени у Србији кроз деловање Националног српског строја¹. Сами чланови су окарактерисали Национални строј као „политичку организацију пропагандно-едукативног карактера чији се поглед на свет заснива на идеји националне слободе, социјалне правде и расног идентитета“.² Политички ставови су били отворено расистички, антисемитски и национал-социјалистички.

Отачествени покрет Образ је била екстремистичка десничарска политичка организација чије је постојање и деловање забрањено одлуком Уставног суда 2012. године, након изазивања немира на скуповима политичког карактера (Парада поноса, протест Жена у црном и сл). Иако забрањена, ова клерофашистичка организација је своје

1 *Где живи екстремизам?*, <https://uploads.knightlab.com/storymapjs/052a67a1f32f0485ca11202764d2ae60/gde-spavaju-ekstremisti/index.html>, (приступљено 27. 3. 2021).

2 Ко је ко на десници?, *Политика*, 2. 8. 2008, <http://www.politika.rs/scc/clanak/50689/>, (приступљено, 27. 3. 2021).

постојање наставила кроз нову организацију, Србски Образ. Србски Образ је представљао наставак идеологије забрањеног Образа, у којој се као основно начело јављао светосавски национализам – идеологија која комбинује национализам и православни клерикализам, а ослања се на учење Николаја Велимировића, као и на љотићевско-недићевски квислиншки програм из Другог светског рата (Стакић, 2013: 5). Образ промовише милитантну идеолошку културу и представља једну од најекстремнијих десничарских организација у Србији.

Удружење Наши представљало је националистичку организацију чија су основна начела заснована на крајњем национализму и православном клерикализму. Залагали су се за прекидање евроинтеграција и окретање српске спољне политике ка Русији. Наши и Српски народни покрет 1389 имали су иста програмска начела, те су се средином 2010. спојили у једну организацију, СНП Наши 1389, која је поново подељена 2011. године.

Српски народни покрет 1389 се залагао за уједињење свих *српских* земаља, односно свих територија бивше СФРЈ на којима живи српско становништво (укључујући и северну Албанију) у једну државу (Стакић, 2013: 5–6). Иако су у време истраживања били мање активни (најактивнији су били за време избора 2012. године), представљали су активну десничарску организацију. СНП 1389 су своју идеологију заснивали на Косовском миту, крајњем национализму и православном клерикализму.

Српски сабор Заветници представљао је скуп неформалних националистичких удружења чије су активности углавном окренуте питању независности Косова.

„Гробари“, „Делије“ и „Јунајтед форс“ (*United Force*) у време истраживања представљале су неке од најорганизованијих навијачких група на српској навијачкој сцени. Фудбалски клубови Црвена звезда и Партизан су настали крајем 1945. године. Црвена звезда настаје на иницијативу чланова Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије,³ док Партизан бива основан као фудбалска секција Југословенске армије. ФК Рад настаје тек крајем педесетих година као спортска секција ГП Рад у Београду.

Навијачка група „Гробари“ настаје почетком седамдесетих година, али се 1999. године деле на две навијачке струје. Навијачи Црвене звезде се јасније организују тек крајем осамдесетих година, када настају прве навијачке подгрупе – „Ултрас“ (*Ultras*) и „Ред девилс“ (*Red Devils*). На званичном форуму „делија“ се наводи да је

3 *Историја ЦЗ*, <http://www.crvenazvezdafk.com/sr/istorija.html>, (приступљено 14. 4. 2015).

„Црвена Звезда током свог постојања стекла ореол једног од стубова српства“.⁴ Заједно с распадом СФРЈ формирана је навијачка група „Делије“. Деведесетих година „Делије“ су учествовале у бројним политичким догађајима да би 5. октобра били директно укључени у смену тадашњег режима. Навијачка група „Јунајтед форс“ као организована навијачка група настаје 1987. године. Одувек су је чинили претежно навијачи из Београда. Од самог настанка наглашавају свој антикомунизам и национализам. Такође учествују у рушењу режима Слободана Милошевића 2000. године.

Методолошке напомене

Интернет форуми представљају сајбер простор богат садржајем. Иако се сајбер простор може третирати као специфична база података, потребно је јасно усмерење и јасна методологија како би се превазишле све мањкавости које из њега произлазе. На основу специфичности сајбер простора (и форума у оквиру њега) и степена анонимности, можемо претпоставити да актери у истраживаним комуникацијама слободније изражавају своје ставове у односу на разговоре у реалном времену и простору. Као основни методолошки инструмент у овом истраживању коришћена је квалитативна и квантитативна анализа садржаја.

Анализа садржаја се може одредити као социолошки истраживачки поступак, чијом се применом тежи изградњи прецизне, објективне, поуздане и систематичне искуствене евиденције о друштвеној комуникацији (Манић, 2014: 216). По Милићу, анализа садржаја представља начин сређивања квантитативних података о различитим врстама симболичног друштвеног општења (Милић, 1996: 473), којим се ствара објективна и систематична искуствена грађа о садржају друштвеног комуницирања како би се могли извести закључци о друштвеном контексту у ком се комуникација одвија (Гредељ, 1986: 18).

Потпун облик друштвеног општења, према Милићу, састоји се из одашиљача, примаоца и садржаја поруке, чему Гредељ додаје још два пратећа елемента, која се огледају у ставу пошиљаоца према садржају поруке и његовом циљу.

Форуми представљају специфичан вид друштвене комуникације на који се може применити анализа садржаја. Наиме, основни вид комуникације на форумима су постови, односно поруке. Порука је, по Милићу, сваки симболички садржај који има одређен смисао или

4 Прича, <http://www.oaza.rs/sport/delije/prica/>, (приступљено 14. 4. 2015).

његов одашиљач то претпоставља, а упућен је другим лицима с неком намером (Милић 1996: 571). Одашиљачи порука у овом случају су корисници интернет форума. Примаоци порука, које се јављају у виду „постова“ су, с једне стране, корисници датог форума, јер је форма у виду дијалога унутар те групе, а, с друге стране, поруке су намењене и за посетиоце форума, такозване госте, који долазе на форум само ради прикупљања одређених информација. Треба имати у виду да управо ту лежи једно од важнијих техничких мањкавости у оваквом прикупљању података, што се показало као потешкоћа и у извођењу овог истраживања: интернет форуми могу бити отворени, али и потпуно и/или делимично затворени за посетиоце форума, па чак и за неке кориснике. У зависности од правила форума, постоје одређене теме и делови форума који су резервисани само за такозвано језгро корисника, оне најактивније и, најчешће, провереног и потврђеног идентитета.

У анализи садржаја се велика пажња посвећује и садржају порука јер, како каже Гредел, порука никада није једна, поготово не она која је најочигледнија. Поред садржаја порука готово увек се узима у обзир и њихов облик, тј. не само оно што је речено, написано, насликано, него и како: да ли на миран, вредносно неутралан начин, или је у неку поруку унето више емоционалности, страсти, више личног или групног ангажовања (Гредел, 1986: 18). Одвајање садржине порука од њиховог облика, стила и других особина које показују како су оне унете у неки облик друштвеног општења значило би готово увек њихово знатно осиромашење, јер се садржај и облик поруке налазе у већини случајева у нераскидивом јединству, прилагођеном циљу који одашиљач поруке жели постићи (Милић, 1996: 476).

За истраживање су коришћени форуми навијача Партизана, Црвене звезде, званичан сајт навијача Рада и три форума примарно ненавијачке популације на којима постоје делови форума резервисани за теме навијача. Укупно је анализирано шест форума: форум навијача Црвене звезде – Делије; форум навијача Партизана – Гробари; заједнички форум свих српских навијача; два форума националистичког усмерења на којима постоје теме резервисане за комуникацију навијача и Стормфронт (*Stormfront*), расистички интернационални форум, где је анализиран одређен број тема везаних за навијаче Рада – „Јунајтед форс“.⁵ На форумима су анализирани садржаји који се тичу друштвено-политичких ставова. Ненавијачки форуми и форум свих српских навијача коришћени су за анализу

5 Анализирани форуми: delije.net; juznifornt.net; srpskatribina.net; srpskinacionalisti.com; srpskifront.org; stormfront.org.

ставова навијача Рада због немогућности прикупљања података на званичном форуму „Јунајтед форса“, који је у време истраживања већ био угашен. Недоступност података за „Јунајтед форс“ уједно је и разлог мањкавости резултата истраживања када је ова навијачка група у питању.

У оквиру истраживања анализирани су јединице које обухватају теме на форумима, на основу којих се мерио простор који је отворен за одређене дискусије и интензитет јављања тематских дискусија. Поруче, односно постови, коришћене су као друга јединица анализе, на основу које се мерила учесталост јављања одређених појмова и симбола у оквиру истраживаних категорија, с једне, и вредносно усмерење порука, с друге стране.

Резултати истраживања

Анализа форума „делија“ и „гробара“ показује да је, од укупног простора за дискусије, на форуму „делија“ за ненавијачке теме одвојено 50% простора, док је на форуму „гробара“ тај проценат мањи, свега 14%. За навијаче Рада ове податке немамо.

Од укупног броја ненавијачких дискусија, на форуму навијачке групе „Делије“ 67% је тематски усмерено на дискусије о нацији и националним интересима, док је на форуму „гробара“ тај број занемарљив – испод 1%. За навијаче Рада ове податке немамо.

Идеологија навијачких групација

Национализам и расизам

Истраживање показује да је националистички дискурс израженији у дискусијама на форуму навијача Црвене звезде у односу на форум навијача Партизана.

Национална припадност за навијаче Црвене звезде представља најважније, непроменљиво својство човека које се добија рођењем. Овакво, исконско виђење постојања нације⁶ код „делија“ је поткрепљено мноштвом тема о историји Срба. „Делије“ махом цитирају изворе који тврде:

6 Схватање по ком је нација најважнија друштвена група у људској историји и по ком се националност добија рођењем, те представља непроменљиво својство човека.

Пре доласка на Балкан Срби су већ имали усавршен језик, изграђен друштвени поредак, развијен смисао за државу, са обичајима и културним темељима. Имали су и два, три царства. Па где нам је онда колевка? Разлози за предње леже пре свега, у прихватању нордијске историографске и германске Берлинско-Бечке школе, која је намерно скрнавила нашу историју, чиме нам је учињен фалсификат по коме Срби нису аутохтони народ у Подунављу и Балкану од свога најранијег почетка. Тиме су нам одузели прошлост и бројне генерације завели, све у циљу потпуног искорењивања Срба.⁷

„Делије“, дакле, заступају став да је историја света фалсификована на штету Срба,⁸ те да је њихова дужност да прикупљају податке о историји Срба и да их међусобно деле с циљем да се очувају чињенице: „Чување српских националних интереса у данашњој Србији у којој је већину Срба срамота што су Срби, је наша света дужност.“⁹ Национални интереси представљају уједно и личне интересе „делија“: „национални интереси су у првом плану и треба их истицати као и националну припадност, на сваком могућем кораку“.

„Делије“ такође истичу важност српских националних интереса за навијачки и лични идентитет, сматрају српство примарним својством сваког „нормалног“ Србина, те да се српски народ мора залагати за ширење националне свести. Буђење националне свести код непросвећених Срба за „делије“ представља императив. Овако поимана нација, која се заправо изједначава с етничком групом, може бити подложна националистичкој, а често и расистичкој идеологизацији и инструментализацији, те може служити као основа конзервативно-романтичарског национализма (Бакић, 2006: 231), што је било приметно и у ставовима „делија“.

Косово је на испитиваном форуму у време истраживања представљало централну тему национализма „делија“ и њихов став о томе је био прилично уједначен. Према анализираним порукама, корисници форума су сматрали да је Косово *свејта српска земља, ко-*

7 *ИСТОРИЈА СРБА!!!* <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=9386&postdays=0&postorder=asc&start=0>, (приступљено 13. 0. 2015).

Сви цитати с форума пренесени су у потпуности, са свим грешкама у куцању. Многи су у оригиналу написани латиничним писмом без дијакритика, те су на ћирилицу остављени онако како би дословно били прочитани на латиници без дијакритичких знакова.

8 До истих резултата у анализи долази и Живанић, Ј. у: *Идеолошко усмерење организованих фудбалских навијача: ситуација случаја групе фудбалских навијача Црвене звезде „Делије“*, Филозофски факултет, Београд, 2013.

9 *Национализам* <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=6975>, (приступљено 13. 8. 2015).

левка српсџива, српске државе, кулџуре и духовносџи, српска вековна оџњишџија која су отета и окупирана. Мит о Косову се на тематским дискусијама код „делија“ одржавао и актуелизовао тако што су корисници заговарали нови бој на Косову. Коришћене фразе, „догодине у Дечанима“ и „догодине у Призрену“, представљају парафразе поздрава „догодине у Јерусалиму“, али и милитаристичке позиве који имплицирају да ће се Срби вратити на своју територију. Међу „делијама“ се заговарала идеја Велике Србије, по угледу на Душаново царство, где се наводило да су територије Републике Српске и делови Хрватске „окупиране западне српске територије“ које треба вратити „под окриље наше заставе и круне“.¹⁰

Националистичка стереотипизација је у анализираним порукама била присутна код „делија“ како за своју нацију (позитивни стереотипи) тако и за оне које „делије“ сматрају непријатељима, која је негативна и често сатанизујућа. „Делије“ православну веру у порукама доживљавају као веру свих Срба, која представља стуб националног препорода. Након пола века комунистичког атеизма, враћање „нашој вери“ и „нашим изворним вредностима“ представљало је за „делије“ национални императив: „Ми, Делије, увек истичемо Православље као једну од најважнијих ствари за нас.“¹¹

Расизам и ксенофобија код „делија“ су такође присутни у одређеном броју испитиваних постова:

Лично сам расиста али не и расни шовиниста, ако то може тако да се дефинише. Немам ништа против да неко заснива брак са припадницом друге расе или да у Звезду дође црнац, али имам против тога да се таква понашања пропагирају као модел. Имам против да неко у Европу систематски довлочи неевропљане, свеједно које расе.¹²

„Гробари“ припадност нацији сматрају природним и непроменљивим својством, иако се не слажу с теоријама о историји Срба Јована Деретића, коју „делије“ потпуно прихватају. Премда на форуму нема много дискусија о нацији, националистички дискурс је интензиван. „Гробари“ наглашавају национални идентитет: „Ми гробари смо на првом месту Срби.“¹³ „Гробари“ величају средњовековну Србију

10 *Република Српска и РСК*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=8261>, (приступљено 14. 8. 2015).

11 *Делије и Православље*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7381>, (приступљено 9. 8. 2015).

12 *Делије-џолиџичка оријентација*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=5899>, (приступљено 4. 8. 2015).

13 *Едукација џрибине*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=27&t=4824>, (приступљено 4. 8. 2015).

и залажу за идеју Велике Србије, где Република Српска, Крајина и Црна Гора припадају Србији:

Ако будемо упорни сачуваћемо РС и кад тад је припојити Матици Србији и Црној Гори.¹⁴

Смрт усташама и сваком ко се не залазе за јединствену Србију+РС+ЦГ. Српски народ неће мировати док то не оствари.¹⁵

Србија Србима!!! Један народ, једна држава! За Српску у Србији!¹⁶
ДРИНА ЈЕ КИЧМА А НЕ ГРАНИЦА!¹⁷

Став „гробара“ према Косову у анализираним порукама у време истраживања био је сличан као и код „делија“. Косово је у време истраживања било централна тема српског националног идентитета и националне свести коју „гробари“ теже да очувају. Међу навијачима Партизана, али и Црвене звезде, дискусије о Косову су се водиле жустро и емотивно, а пренаглашен став често је прелазио у својеврсну националистичку мегаломанију. С друге стране, навијачи Партизана су православље тумачили на два начина – као избор сваког појединца који није нужно повезан с националним идентитетом, али и као стуб националног препорода. Интерна анкета на форуму „гробара“ показује да 12% изјашњених не верује у Бога.

„Гробари“ на форуму заступају и расистичке ставове:

Сама чињеница да при укрштању црне пр. и беле расе увек добијемо црну не утиче баш најбоље на моје расположење. Не кажем да све треба масакрирати, али једноставно нека изолација треба да постоји. Узмите најбољи пример, зар не би сте више волели лепо бело дете, него црно мајмунче да водите за ручицу и гајите. Размислите добро. Једноставно то је тако, а постоји још хиљаду детаља везаних за то. white power!¹⁸

Иако је узорак у истраживању био ограничен, навијачи „Јунајтед форса“ умногоме предњаче када је реч о крајњем национализму и расизму, што несумњиво сведочи у корист тезе да се код њих ради о неонацистичком типу крајње деснице, а то онда објашњава и зашто се на

14 Ој Србијо, земљо њројала, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=2695&start=25>, (приступљено 4. 8. 2015).

15 Исио.

16 Исио.

17 Република Српска, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=3985&start=75>, (приступљено 5. 8. 2015).

18 Скинси међу Гробарима, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=2622&start=75>, (приступљено 8. 8. 2015).

њихове форуме није могло ући, већ су се њихови ставови могли пратити на светским неонацистичким форумима. Просечне пароле које се јављају у постовима су „Србија Србима, напоље са Турцима“, „нож жица Сребреница“, „за Нацију и Расу – Србија Србима“. На основу тога могуће је закључити да навијачи Рада имају органицистичко схватање нације и расе и да заступају специфичну идеју расистичког национализма.

Још мало па у сопственој држави нећемо смети рећи да смо Срби и да ми сметају балије и цигани.¹⁹

За расу, нацију и част то су моји тимови за које навијам и за које сам спреман да се борим.²⁰

Ова навијачка група своју пажњу усмерава управо на борбу за „чисту“ Србију, која подразумева белу Србију у којој живе искључиво Срби.

Антиисемијизам

„Делије“ помињу Јевреје на форуму 36 пута, 14% позитивно, 42% негативно, 44% неутрално. Антиисемитизам код „делија“ јесте присутан, претежно кроз ставове да Јевреји контролишу свет кроз своје политичке везе с моћницима који раде против српских интереса.

Јевреји се на форуму „гробара“ помињу укупно 53 пута, од тога 34% у негативном контексту, док позитивних конотација нема. „Гробари“ Јевреје претежно доживљавају као моћнике. Постоји одређени тренд негативног става јачег интензитета према Јеврејима, при чему се често користи и нацистичка реторика:

„Међународно јеврејство је извор сваког зла“²¹

„Јевреји су свакако раса, али не људска!“²²

Насупрот томе, неутрално вредносно усмерење порука о Јеврејима углавном се заснива на преузимању јеврејске пароле „догодине у Јерусалиму“, што навијачи Партизана преиначују у специфичну националистичку паролу „догодине у Книну“ и „догодине у Призрену“.

19 *Приведено 152 навијача Рада*, <https://www.stormfront.org/forum/t334658/>, (приступљено 8. 8. 2015).

20 *Исио*.

21 *Почело је*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=2&t=3988>, (приступљено 25. 7. 2015).

22 *Paolo Di Canio*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=1988>, (приступљено 25. 7. 2015).

У порукама припадника навијачке групе „Јунајтед форс“ приметан је изразито антисемитски став. „Форси“ тврде да постоји тзв. ZOG, односно Ционистичка окупациона власт (*Zionist Occupation Government*), која има тенденцију да контролише владе целог света, па и оне најмоћнијих држава. На теми која се бави хапшењем навијача Рада, након чега су и прешли у илегалу и због чега су своје активности држали у тајности, у порукама су долазили до закључака да је државна репресија према екстремним навијачима „јеврејска тиранија“: „Ово само може у једној ционистичкој тиранији као сто је најалост држава Србија данас.“²³

Исламофобија

Ислам и припадници исламске вероисповести јављају се код „делија“ у 68 порука, од чега су 69% негативног усмерења, док позитивно усмерених порука нема. Међу ставовима „делија“ било је присутно заступање националистичких стереотипа о Турцима као вековним непријатељима, које се актуелизовало због проглашења независности Косова. „Боље спречити него лечити. **No islam, no problem.**“²⁴

„Делије“ виде припаднике исламске вероисповести као једне од највећих непријатеља српства и српских националних интереса, те је нетрпељивост према исламу уопште уско везана за тај контекст.

Исламофобија код „гробара“ није претерано изражена у испитиваним форумима. Наиме, припадници исламске вероисповести и ислам помињу се укупно 45 пута, од тога 48% негативно, док су осталих 52% неутралног усмерења. Садржајно, већина порука била је усмерена на навијаче исламске вероисповести, те је у њима преовладала неутрална вредносна усмереност. Међутим, поруке с негативним вредносним усмерењем често су садржане у насилним исказима: „Ко ће други, ја ћу први, да пијемо турске крви?!“²⁵

Навијачи Рада заступају изразиту исламофобију. По порукама на испитиваним форумима, ислам и муслимани представљају једне од највећих непријатеља „Расе“ и „Нације“. Муслимани се карактеришу као смрдљивци, пси, пацови, а термини који се употребљавају за њих

23 *Приведено 152 навијача Рада*, <https://www.stormfront.org/forum/t334658-3/>, (приступљено 21. 7. 2015).

24 *Исто.*

25 *Да ли верујете у боја?*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=1995&start=25>, (приступљено 21. 7. 2015).

су балије, буле, балијска копилад, Турци, муслиманчине. Исламофобија код ове навијачке групе је претежно везана за друштвени контекст Србије и нетрпељивост српских националиста према комшијама – Албанцима и Бошњацима.

Антилиберализам

Антилиберализам се код испитиваних навијача појављивао на приближно исти начин. Као водеће представнике либерала у Србији навијачи су видели невладине организације, тадашње власти и медије (посебно тадашњу Радио-телевизију Б92). *Либерали* су, по дефиницији крајњих десничара, недовољно национално и/или расно осветљени, или свесно раде против интереса сопствене нације. Запад, односно Европска унија и САД, намећу своје вредности које промовишу кроз свој рад. Тако корисник *CominCorect* своју поруку на форуму „делија“ усмерава према невладиним организацијама:

Поручујем тим изродима тој погани који ипак имају право да се називају Срби а то никако не заслужују... Обраћам им се са речима у моје име и име мојих предака и поколења, у име мојих другова и свих Срба да се ОГРАЂУЈЕМО ОД ОВИХ ЊИХОВИХ ГНУСНИХ ПОТЕЗА И БРУКАЊА НАШЕГ ИМЕНА И ВЕРЕ И СВЕГА НАМА ДРАГОГ!А НАДАМ СЕ ДА ЋЕ ВАМ КРАЈ БРЗО ДОЂИ И ДА ЋЕТЕ ГОРЕТИ НА НЕКОЈ ЛОМАЧИ ЗБОГ ОВОГА ШТО РАДИТЕ!²⁶

Дакле, представници *либерала*, који се у зависности од контекста јављају и као представници комунистичких идеја братства и јединства, представљају *нейросвећене* Србе и самим тим непријатеље српства и српске нације.

Антилиберализам „гробара“ је најчешће повезан с антиглобализацијом и антиамериканизмом, те се не може потпуно одвојити. На испитиваним форумима навијачи имају негативан став према невладиним организацијама.

Прво, ја сам српски десничар, монархиста по опредељењу, окорели антикомуниста и антиидеолог у било ком смислу (ту убрајам чедо-бебо-кандић-бисерко анархо-комунистичку идеологију), јер су идеологије уништиле српски национални индетитет у овом веку.²⁷

26 СТУБ СРАМА, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7336>, (приступљено 24. 7. 2015).

27 *Кончан ударац*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=2&t=3713>, (приступљено 24. 7. 2015).

Навијачи Рада су невладине организације видели као „лешинарски олош“ јер су се потоњи залагали за оштрије кажњавање националистичких парола на утакмицама.²⁸

Треба напоменути да навијачи на испитиваним форумима, с друге стране, нису имали критички однос према капитализму. Капитализам се код свих испитиваних навијачких група претежно прихватао и није доводио у питање.

Антисоцијализам/антикомунизам

Како навијачи на испитиваним форумима наглашавају национални препород и национално освешћење српског народа, комунизам и социјализам су, доследно томе, у супротности с таквим ставовима. Навијачи Црвене звезде и Партизана истичу последице које трпи српски народ због „шесдесетогодишњег комунистичког терора“. Комунизам се међу навијачима Звезде и Партизана јавља као антисрпска идеологија.

„Делије“ виде комунизам као „антисрпску“ и „антиправославну“ идеологију и режим који „нас је више од пола века упропашћавао“. Учесталост јављања порука о комунизму на испитиваном форуму „делија“ је 45 пута, 82% негативно вредносно усмерено, без позитивних усмерења, с приметним анти-антифашизмом:

„Комунизам је зло које не познаје веру и нацију и од тог болшевизма су подједнако пропали и Руси и сви остали народи којима је Црвена армија ‘донела’ слободу.“²⁹

„Против те куге треба да се боримо из све снаге.“³⁰

Поред изразито антијугословенског става, комунизам се у маниру теорија о тоталитаризму често изједначавао с нацизмом: „Оно што сам хтео да кажем је то да нам на трибини не треба нацизам исто као и комунизам. Свастика је лоша исто као и срп и чекић.“³¹

„Гробари“ помињу комунизам 15 пута, од тога 33% неутрално, а 66% негативно. Комунизам се види као идеологија која је једнака с нацизмом и која је заслужна за уништавање српских националних интереса. „Ни љевица ни десница, ни комунизам ни национал-

28 *Приведено 152 навијача Рада*, <https://www.stormfront.org/forum/t334658-2/>, (приступљено 21. 7. 2015).

29 *Комунизам у Србији*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7030>, (приступљено 24. 7. 2015).

30 *Исто*.

31 *Делије, њолићичка оријентација*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=5899&postdays=0&postorder=asc&start=195>, (приступљено 22. 7. 2015).

-социјализам, опака је ствар робовати било којој идеологији.³² Идеологијама се често сматрају само оне које се опажају као непријатељске, док сопствени идејно-политички став по навијачима никако не спада у идеолошки.

„Јунајтед форс“ су на форумима заузимали став да је комунизам довео до „спутавања националног осећаја“ Срба и да је „време комунистичке трулежи прошло“. Сам назив „комунистичка трулеж“ јасно осликава став навијача Рада. Тако се комунизам сматра антисрпском идеологијом према којој „Јунајтед форс“ има изразито негативан став.

Хомофобија

Хомофобија је готово неизоставан елемент свих испитиваних навијачких група. Сваки испитиван форум има тему која се бави Парадом поноса. Термин педери се користи као израз непријатељства генерално: педери из УЕФА, педери са Запада, педери с власти, педери звездаши, педери из Хрватске и слично. Другим речима, термин педери се употребљава као кровна непријатељска реч.

Учесталост јављања ЛГБТ код „делија“ је 71 пут. У 100% случајева помињање је негативног карактера. Термини којима се дефинишу припадници ЛГБТ популације су негативни, с високим нивоом негативне емоционалности: малоумници, педери, педерчине, буљохефти, пацијенти, болесници, буљашаи, дупедавци, фегети, изроди, содомити, лезбаче. Чак и када се користи неутралнији термин гејеви, праћен је постовима који опомињу да такав термин није примерен јер је неутралан.

Хомосексуалност се на форумима тумачила као изопаченост, болест, болест људског ума, содомија којој нема места у православном народу, католичка болест, умно поремећени болесници с тешко закржљалим мозговима, а организације које се баве правима ЛГБТ особа се виде као „антихришћанске и антинационалне организације“ и „амерички плаћеници“. Треба нагласити да се уз хомофобију јавља и антиамериканизам и антиевропејство, па се пропагирање хомосексуализма сматра као „евроамерички систем вредности који је доказано болестан и који доказано води у национални суноврат а потом и пропаст, не сме тако лако доспети у Србију без отпора њених здравих снага“. Иако се експлицитно позивало углавном на мирне контрамитинге против окупљања ЛГБТ популације, постоје и постови који директно позивају на насиље: „а зашто миран контрамитинг?“.

32 *Побољшање наше ѝрибине*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=27&t=3617>, (приступљено 21. 7. 2015).

Треба напоменути да, када дође до отвореног позивања на насиље над ЛГБТ популацијом, чланови форума опомињу једни друге да ту дискусију преместе на такозване затворене форме комуникације – приватне поруке којима ауторка није имала приступ.

Код навијача Црвене звезде, насиље над ЛГБТ популацијом се оправдавало „дужношћу да се спречи болесно понашање које се пропагира као нормално“ и „будућношћу наше деце“, а представљало је „проверу националне, друштвене, људске свести“. Дискриминација према овој популацији је присутна у 100% порука.

Хомофобија „гробара“ је такође јако изражена: „Хомосексуализам је болест унишtimo је.“³³ Од укупног броја помињања припадника ЛГБТ популације (44 пута), 91% помињања има изузетно негативан карактер, док је 8% оних који су неутрални (а заправо сматрају владу одговорном за промовисање права ЛГБТ популације, иако се нису експлицитно изјаснили против њих). Епитети који се користе за ЛГБТ популацију су: болесни, перверзни, изопачени, мутанти, духовно пропали, сатанисти. Термини којима се називају су педери, педерчине, болесници, каљаве. Неутрални искази су малобројни, у њима се претежно користи неутралан израз ЛГБТ популација, без негативне конотације с објашњењем појмова као што су трансродна особа и без вредносног усмерања.

Навијачи Рада ЛГБТ популацију виде као педерски проблем. Такво виђење ЛГБТ популације имплицира да би тај проблем требало решити. Хомофобија је изузетно изражена у дискусијама навијача Рада, па типичан став гласи: „Знате како највише на свету мрзим фегете и увек ћу их мрзети и тући јер је то абнормално.“³⁴

Сексизам

Сексизам се на форумима не може јасно увидети јер се теме дискусија углавном не баве женама и ставовима према женама. Међутим, треба указати на одређене резултате. Жене се на форумима углавном јављају у оквиру тема о белој куги.

„Делије“ воде дискусију о белој куги, где као главни узрок беле куге у модерној Србији виде велики број извршених абортуса и женски став који се описује речима „да може, пола детета би родила“.³⁵

33 Педери секџаши, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=3976>, (приступљено 2. 8. 2015).

34 <http://forum.srpskinacionalisti.com/viewtopic.php?f=7&t=1886&start=15>, (приступљено 4. 8. 2015).

35 Уби нас бела куја.. љравиће децу С, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7241>, (приступљено 8. 8. 2015).

„Делије“ се залажу за укидање права жена на прекид трудноће. Ипак, препознају социјални аспект пада наталитета који се огледа у сиромаштву и укидању социјалне помоћи трудницама и породиљама.

За „Гробаре“ и „Јунајтед форс“ ове податке немамо.

Антиамериканизам

„Делије“ показују висок ниво антиамериканизма. Према „делијама“, американизам представља „антисрпски“, „антихришћански“ систем, „изопачени“ и „болесни“ систем вредности који је „донео хомосексуалце“, док се Американци виде као „непријатељи српства“. Нетрпељивост према САД-у и америчкој економији, култури и друштву уопште најбоље се види преко митологизације НАТО бомбардовања Србије 1999. године. „Делије“ су у порукама доживљавале НАТО као извршиоца америчких интереса, који су у потпуној супротности са српским.

Међу „гробарима“ антиамериканизам није био претерано изражен. О америчкој култури и друштву претежно се дискутовало (иако је број порука изузетно мали) с неутралним вредносним усмерењем. Они, као и „делије“, своју нетрпељивост према САД-у упућују углавном кроз непријатељство према НАТО-у.

Антимасонство

„Делије“ помињу масоне 11 пута у испитиваним темама. Масонство, за „делије“, представља покрет који влада светом. Анализа порука показује изражену антимасонску реторику. Поруке о масонима су претежно негативног вредносног усмерења (64%), док позитивно усмерених порука нема.

„Делије“ сматрају масонство непријатељски настројеним идеологијом према православном свету, па се може рећи да клерикални национализам извесног дела „делија“ условљава јављање антимасонског става: „Масони су организација која за циљ има уништење хришћанског, превасходно православног света и схватања.“³⁶ Уверење да масони управљају целим светом показује склоност навијача веровању у теорије завере, при чему се наглашава жртвеништво православног света, што укључује и Србе. Навијачи дискутују и о одређеним *српским масонима*, али с неутралним вредносним усмерењем.

36 *Зигарство у Србији*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=8483>, (приступљено 12. 8. 2015).

Анализа ставова о масонству показала је да „гробари“ у испитиваним форумима масоне претежно изједначују с Јеврејима. Масони се помињу релативно ретко, осам пута, а од тога се скоро две трећине порука (63%) тиче масонске и јеврејске завере да се влада светом (позитивно усмерених порука нема).

Податке о антимаонству за навијаче Рада немамо.

Антиглобализам

Антиглобализам се, код испитиваних навијача, највише препознаје као антиевропејство и антиамериканизам. Према анкети коју су навијачи Звезде спровели на форуму, резултати су 65% против уласка у ЕУ, а 34% за улазак. Став према Европској унији међу навијачима Црвене звезде на форуму претежно је негативан. „Делије“ сматрају да интеграција Србије у Европску унију доводи до нарушавања територијалног интегритета Србије, при чему се мисли на Косово, те до специфичног прихватања „моралних норми и још неких ствари које су сушта супротност нашој традицији и вери“.³⁷ Они заступају став да Европска унија пропагира богаћење и материјализам, што је у нескладу са *српским националним, културним и верским* идентитетом. Тако улазак у ЕУ „делије“ виде као губљење националне свести и идентитета.

Став о глобализацији је био неуједначен међу „гробарима“. Иако је више порука с неутралним вредносним усмерењем, глобализација се ипак доживљава као процес на који треба пазити – „размишљати својом главом“. Тако и „гробари“, али у мањој мери од „делија“, скрећу пажњу на негативне последице глобализације по појединце и друштво: „Глобализација = како освојити цео свет на модеран начин, а кад га освојиш онда му и диктираш.“³⁸

Међу доступним и анализираним подацима за навијаче Рада нису пронађене антиглобалистичке поруке.

Проучавање фашизма и нацизма

„Делије“ помињу Хитлера укупно 27 пута. Постови позитивних вредносних усмерења чине 7%, где се Хитлер види као визионар који је решавао питање нижих раса: „црнци су проблем јер се коте ко стока“.

37 *Делије, њолиџичка оријентација*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=5899&postdays=0&postorder=asc&start=300>, (приступљено 13. 8. 2015).

38 *Глобализација*, <http://juznifront.com/jfforum/viewtopic.php?f=4&t=2170>, (приступљено 9. 8. 2015).

Неутрално вредносни постови о Хитлеру чине 52%, док јасне негативно усмерене поруке чине 42%.

Постови негативног вредносног усмерења описују Хитлера као *злочинца* и човека који је *уништивао Србе*. Треба напоменути да се само на тај начин, тј. преко мржње према Србији, нацизам дефинише као лош. Истовремено, иако је став о нацизму и Хитлеру као носиоцу те идеје претежно негативан, ваља напоменути то да је став према домаћим квислинзима и фашистима, односно Милану Недићу и Димитрију Љотићу, претежно позитиван.

Учесталост јављања порука о Хитлеру код „гробара“ је свега 15 пута – 33% порука су позитивно вредносно усмерене, 27% негативно, а неутрално 40%. Позитиван став према нацизму и фашизму огледа се и у паролатама „Hitler-Jugend“ и цитирању Адолфа Хитлера.

Многе дискусије о навијању се како код навијача Црвене звезде тако и код навијача Партизана воде око нацистичке симболике на трибини. Наиме, познато је да се на трибинама поменутих навијачких група често налазе нацистички симболи – келтски крст и модификоване свастике.

На анализирањем дискусијама навијача Рада није пронађен пост који указује на проучавање нацизма и фашизма, или навођење Хитлера као узора. Међутим, „Јунајтед форс“ је званично расистички оријентисана навијачка група. На њиховим трибинама се често налази нацистичка симболика. Такође, чест је и сâм нацистички поздрав као део навијачке кореографије.

Визија пожељног друштва

На основу анализе исказа навијача на истраживаним форумима, могуће је увидети како навијачке групе виде визију пожељног друштва у ком живе. Визије пожељног друштва су се разликовале код „делија“, „гробара“ и навијача групе „Јунајтед форс“. Иако су постојала међусобна неслагања између навијача унутар једне навијачке групе, ипак је постојао тренд који је, према резултатима, пратила трибина клуба. „Делије“ и „Јунајтед форс“ показали су већи степен кохезије унутар група, која се огледала у мањем степену одступања ставова унутар групе.

Навијачи Црвене звезде су пожељно друштво видели из перспективе светосавског национализма, који се ослања на учења Николаја Велимировића и Јустина Поповића. Светосавски национализам подразумева пожељну визију истоврсног друштва једног народа, једне вере у једној држави и навијачи себе виде као носиоце *авангардне*

идеје стварања „јединственог српског националног простора“. Многи навијачи „Делија“ на форумима су наглашавали свој монархизам и антипарламентаризам, те се залагали за обнову Србије из времена Немањића.

Навијачи Партизана, с друге стране, као визију пожељног друштва видели су српски народ у једној држави, док је клерикализам био мање изражен него код „делија“. С друге стране, међу „гробарима“ је постојао већи проценат појединаца који на форумима пропагирају скинхедс (*skinheads*), односно неонацистички покрет.

Због гашења званичног форума дискусије, ставове „Јунајтед форса“ пратимо углавном на два форума – srpskifront.org и stormfront.org, који представљају форуме за присталице неонацистичке и расистичке идеологије. Закључак о њиховим ставовима и визији пожељног друштва може се с великом вероватноћом наслутити на основу тог податка, иако не можемо тврдити с пуном сигурношћу да они пожељно друштво виде као расно, етнички и верски засновану једнорасну и једноконфесионалну заједницу.

Непријатељи

Виђење пожељног друштва поменутих навијачких група јасно показује из које позиције њихови чланови износе своје ставове. Основ заједничког и појединачног идентитета свих испитиваних навијачких група јесте српство, док је у случају навијача „Јунајтед форса“, а делимично и „гробара“, то и раса. Таква кохезивна перцепција националних интереса доводи до јасног опажаја непријатеља. Непријатељи се увек виде као они *Друи*, према којима се осећа нетрпељивост, бес, агресивност и мржња због тога што се сматра да на неки начин угрожавају српске националне интересе.

„Делије“ виде непријатеље двојако: најпре су то спољни непријатељи српског народа и српских националних интереса, а потом домаћи, национално неосвешћени, или пак они који намерно раде против својих националних интереса – *антиисрби*.

НАТО, ЛГБТ, Албанци, Хрвати, невладине организације, полиција и медији су заједнички непријатељи „делија“ и „гробара“. „Јунајтед форс“ као своје непријатеље види и припаднике исламске вероисповести, Роме и Јевреје.

„Гробари“ своје непријатеље такође виде двојако – као унутрашње и спољашње. Унутрашњи непријатељи за „гробаре“ су у време истраживања биле невладине организације и тадашња телевизија

Б92. Нетрпељивост према њима је персонализована и усмерена ка људима који воде такве организације. Спољашњи непријатељи „гробара“ су они који наводно угрожавају српске националне интересе, као и код навијача Црвене звезде: Албанци, Хрвати, муслимани и НАТО.

Како су подаци за навијаче Рада ограничени, те немамо приступ листи тема на некадашњем форуму „Јунајтед форса“, можемо користити податке добијене анализом осталих навијачких форума који су коришћени у изворима.

Навијачи Рада непријатеље такође виде двојачко. Најпре су то непријатељи расе и нације: муслимани, Јевреји и Европска унија, као творевина Ционистичке окупационе власти (ZOG), а домаћи непријатељи су власт, НВО и комунизам, као „антисрпске“ творевине, „ZOG-ови тирани и вампири“, који нису национално и расно освешћени.

Хероји

Глорификација одређених личности код „делија“ повезана је с њиховим поимањем нације. Како се примордијалистичко виђење нације заснива на сећању на прапретке, „делије“ неколико тема посвећују дискусијама *о славним личностима српске историје*. Величају се војсковође, генерали и владари који су „животе дали за мајку Србију“.³⁹ „Делије“ траже хероје у средњовековној Србији, лози Немањића и Лазару Хребељановићу. Као једна од централних личности која се глорификује код „делија“ јавља се Душан Силни, као владар који је највише допринео српској историји кроз своја освајања и наводни допринос хришћанству, те се залажу за Србију у оквирима Душановог царства. Поред цара Душана, „делије“ као свог средњовековног хероја нарочито истичу и Растка Немањића односно Светог Саву.

Четнички покрет представља важан сегмент идеологије „делија“. „Делије“ сматрају да су четници „најсветлији део српског народа“, „једина легална и легитимна српска војска“ у Другом светском рату. Четници се међу „делијама“ називају *херојима и јунацима*. Четничком покрету је на форуму „делија“ посвећено доста простора, укупно пет тема. Величају се Драгољуб Дража Михаиловић и Момчило Ђујић. Поред четничког покрета, као хероји из двадесетог века се издвајају и Милан Недић и Димитрије Љотић.

39 *Делије, њихово политичко одређење*, <http://www.delije.net/forum/viewtopic.php?t=7032>, (приступљено 17. 8. 2015).

„Гробари“, као и „делије“, као централну личност српске историје помињу цара Душана, укупно седам пута. Поруке о цару Душану су искључиво позитивног вредносног усмерења и величају његову владавину и територијалну амбицију.

Из историје двадесетог века „гробари“, као и „делије“, издвајају Дражу Михаиловића и четнички покрет. Зоран Ђинђић се јавља укупно 16 пута, од тога 19% неутрално, 12% негативно, 69% позитивно. Ђинђић се тумачи као практичан и паметан политичар и „далеко најпозитивнија личност у задњих пар деценија“. „Гробари“ Ђинђића, иначе симпатизера овог клуба, виде као хероја модерне Србије.

За навијаче Рада ове податке немамо.

Да ли су навијачке групе регрутна база екстремне деснице?

На основу анализе ставова навијачких група Црвене звезде, Партизана и Рада, може се одговорити на циљ истраживања. Наиме, истраживање је показало да навијачи немају униформан став када су у питању одређени друштвено-политички ставови, али да теже јединству у ставовима. Како Бакић наводи, није нужно да покрет или странка имају све симптоме да би се означили радикално десним, довољно је да имају већину њих, па да заслуже овај назив (Бакић, 2007: 37). Бакић даље наводи да се из ширег сплета симптома десног екстремизма могу издвојити четири централна: уз крајњи расизам или национализам или религијски фундаментализам, који свакако чине срж радикално-десне идеологије, у те симптоме треба укључити и угледање на фашистичке узоре из прошлости, те ауторитарност и антисемитизам (Бакић, 2007: 37).

Показало се да све три испитиване навијачке групе показују одређени степен сличности с крајњом десницом. Иако ставови унутар навијачких група нису униформни, постоје групе које имају кохерентније визије пожељног друштва. Најмању кохерентност унутар групе показују навијачи Партизана.

На основу резултата истраживања видљиво је да су кључни сегменти идеологије екстремне деснице били присутни код свих испитиваних навијачких група. Поред крајњег национализма и расизма, који је у већој или мањој мери био приметан код свих, те антисемитизма и екстремне хомофобије, био је приметан висок степен ауторитарности унутар навијачких група. Иако проучавање нацизма и фашизма, са својим идеолошким носиоцима, није на форумима претерано

изражен, треба ипак имати у виду нацистичку симболику која је изражена на трибинама „гробара“ и навијача групе „Јунајтед форс“.

Занимљив је и механизам коришћења форума као комуникацијског средства који је приметан међу испитиваним навијачким групама. Истраживање је показало да, иако је присутно и код друге две навијачке групе, „делије“ су имале најразвијеније механизме за ширење идеологије коју подржавају, те да су највише користили форумске потенцијале за индоктринацију корисника форума. То се најпре види у томе што је за ненавијачке теме остављено онолико простора колико и за навијачке.

Закључак

На основу дате анализе јасно је да се на фудбалским трибинама налазе појединци и групе чији су ставови у већој или мањој мери слични ставовима радикалне, а каткад и екстремне деснице. У коликој мери су навијачи уједно и чланови одређених екстремистичких организација није могуће утврдити. Оно што је могуће утврдити на основу овог, али и сличних истраживања, јесте то да су навијачи политички активни појединци, с више или мање развијеним идејно-политичким ставовима.

Приметно је да се на форумима налазе појединци који своје ставове јасније изражавају. Интересантно је то да су управо такви појединци најактивнији на форумима и да су највише отварали јасно дефинисане тематске дискусије. На основу тога, ауторка претпоставља да су такви корисници имали за циљ да форуме користе управо с циљем ширења одређених идеја међу навијачким групама.

Дакле, навијачке групе, на сличан начин као и организације крајње деснице, користе интернет и сајбер простор. Како наводи Бакић, организације крајње деснице користе сајбер простор како би, заштићене анонимношћу, на јефтин и ефикасан начин стварале и снажиле колективни идентитет, с једне стране, образујући постојеће чланове и јачајући осећање припадности, а, с друге, привлачећи ново чланство путем популарисања пожељних образаца понашања и одевања, идеолошких садржаја, важних тема и личности из прошлости и садашњости (Бакић, 2013: 111). На потпуно исти начин интернет користе и навијачке групе. Иако постоји привидна могућност дискусије и различитости мишљења унутар навијачких група на проучаваним форумима, дискусије се махом завршавају закључком администратора који спроводе правила форума која су сами образовали – политици на трибини нема места. Стварно значење ове устаљене паролe

навијачких група заправо значи – на трибини нема места политичким странкама и идеологији другачијој од оне коју ми заступамо.

Што се тиче сличности анализираних ставова навијачких група и организација крајње и екстремне деснице у Србији у време спровођења истраживања, приметна је сличност ставова „делија“ и Двери, што је приближило „делије“ радикалној и конзервативној десници. У прилог томе иде и податак да на форуму „делија“, упркос забрани дискутовања о политичким организацијама, постоји тема о Дверима. То не значи да међу „делијама“ не постоје навијачи чији ставови не могу да се препознају као екстремно десничарски и који се могу подударати с осталим организацијама крајње деснице, већ да је њихов број занемарљив у односу на оне чији су ставови претежно конзервативни.

Чини се да су се ставови навијача Рада претежно поклапали са ставовима Образа, Националног строја, а тиме и Србске акције. Ове три политичке организације су у тренутку истраживања биле најекстремније у политичком простору Србије. Њихова визија пожељног друштва се у потпуности поклапала с уоченом визијом пожељног друштва навијача окупљених око групе „Јунајтед форс“.

Међу анализираним ставовима „гробара“ уочене су две струје. Иако су обе националистички оријентисане, једна је отворено заступала расистичке ставове, док друга није подржавала расизам. Дакле, уочљиво је једно крило које има јасније изражене екстремистичке ставове, с израженијим антисемитизмом, ксенофобијом и исламофобијом, док је друго крило претежно националистички усмерено, без отвореног подржавања осталих наведених идеја. Струју у којој постоји нешто мање изражен национализам могуће је довести у везу с тим да је званични назив Партизана и даље Југословенско спортско друштво, као и с чињеницом да је Партизан некада био клуб ЈНА. У бившим републикама СФРЈ обично би Срби у великој већини навијали за Црвену звезду, док би међу другима Партизан био популарнији.

Извори

Форум навијача Црвене звезде, delije.net: <http://www.delije.net/forum/>, приступљено 15. 8. 2015.

Форум навијача Партизана, Јужни фронт: <http://juznifront.com/jfforum/>, приступљено 15. 8. 2015.

Форум Стормфронт: <https://www.stormfront.org/forum>, приступљено 16. 8. 2015.

Форум Српски националисти: <http://www.srpskinacionalisti.com/>, приступљено 16. 8. 2015.

Форум Српски фронт: <http://www.srpskifront.com/>, приступљено 16. 8. 2015.

Форум навијача Рада, „United Force“: <http://united-force.org/>, приступљено 24. 7. 2015.

Литература

- Бакић, Ј. (2006) „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији“, *Социологија*, вол. XLVIII, бр. 3, стр. 231–264.
- Бакић, Ј. (2007) „Радикалне идеолошко-политичке крајности савремене Србије“, *Hereticus*, 2/2007, V.
- Bakić, J. (2013) *The right-wing extremism in Serbia*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin.
- Бакић, Ј. (2013) „Делање организација српске крајње деснице у cyber-простору“, у: *Политички екстремизам у cyber простору Србије*, Центар за развој цивилног друштва, Зрењанин.
- Бајфорд, Ј. (2005) *Појискивање и јорицање антисемитизма*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Гредељ, С. (1986) *С ону сјрану оледала*, Истраживачко-издавачки центар, Београд.
- Кецмановић, Д. (2006) *Да ли смо сишли с ума: Докажи да си Србин*, Издавачка књижарница Стојана Новаковића, Сремски Карловци.
- Куљић, Т. (2002) *Превладавање прошлости*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
- Кокковић, Д. (1990) „Насиље у спорту“, *Култура*, 88/90, Београд.
- Манић, Ж. (2014) „Могућности проучавања грађе са интернета применом анализе садржаја“, у: *Интернет и друштво*, Београд, Ниш.
- Милић, В. (1996) *Социолошки метод*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Петровић, Д. (2013) „Специфичности политичког деловања у cyber простору“, у: *Политички екстремизам у cyber простору Србије*, Центар за развој цивилног друштва, Зрењанин.
- Стакић, И. (2013) *Однос Србије према екстремно десничарским организацијама, Предлош практичне политике*, Београдски центар за безбедносу политику, Београд
- Стојшин, С. (2014) „Интернет као предмет истраживања и/или средство за прикупљање података – са освртом на електронски упитник“, у: *Интернет и друштво*, Београд, Ниш.
- Живанић, Ј. (2013) *Идеолошко усмерење организованих фудбалских навијача: студија случаја групе фудбалских навијача Црвене звезде „Делије“*, Дипломски рад, Филозофски факултет, Београд.

МУЗИЧКИ ИЗРАЗ ИДЕОЛОГИЈЕ КРАЈЊЕ ДЕСНИЦЕ У СРБИЈИ НАКОН СЛОМА СОЦИЈАЛИЗМА – АНАЛИЗА ДИСКУРСА

Симо Јокић*

Уводна разматрања

Постојала је нада, нарочито међу тадашњом омладином, да ће након слома социјализма доћи боље време. Међутим, након што је Милошевић приграбио сву власт и причврстио је, када су наступили ратови и слом Југославије, тешка економска ситуација и мегаинфлација, нада је ишчезла. За насталу ситуацију махом је окривљивана „комунистичка“ власт Слободана Милошевића и његове „црвене вештице“, односно Словенци, Хрвати, Муслимани и Албанци. Развој догађаја на простору Југославије створио је плодно тло за утицај другачијих идеологија, вредности, веровања и убеђења од оних који су били актуелни у социјалистичком друштву. Несумњиво, крајње десничарски садржаји јесу погодни за управљање емоцијама људи, јер су они и смислено стварани да пробуде осећања, али и, што је најопасније, да убеди људе да је њихова историја „најпосебнија“, њихова нација „најмоћнија“, те да је њима посвећен задатак да обављају мисије од светског и историјског значаја.

Не постоји мноштво омасовљених званичних партија и покрета у Србији који као основу деловања имају десничарски екстремизам или радикалност (мада је Српска радикална странка на врхунцу моћи била прилично јака), па заговорници крајње десничарских идеја бивају принуђени да идеологију шире алтернативним путевима, а музика је више него добро средство да се то постигне. Посредством музике садржаји неке идеологије могу се представити и ширити на пријемчив начин, а не као огољена пропаганда. Интернет и нове технологије у последњих неколико деценија ово знатно олакшавају. Из

* simojokic810@gmail.com

тог разлога се у овом раду анализирају екстремно десничарски дискурс и идеологија у музичким садржајима на интернету.

Теоријско-контекстуални оквир

Идеологија крајње деснице детаљно је обрађивана, па ће истраживање бити засновано на постојећим теоријским знањима и научним радовима. У овом делу рада биће изнете основне карактеристике крајње деснице и појмови који су јој својствени. Потом ће бити речи о друштвено-историјском контексту јачања крајње деснице у Србији након слома социјализма, а на самом крају поглавља говориће се о жанровима музике који најчешће обилују крајње десничарским ставовима, али и о стиловима и покретима који су око њих развијени.

Крајња десница и савремени десни екстремизам

Када говоримо о крајњој десници, важно је истаћи да је крајња десница појам који обухвата и екстремну и радикалну десницу (Вакић, 2019: 35). „У крајњу десницу спадају они људи, странке и покрети који сматрају да су нације односно расе најбитније друштвене групе које су у биолошкој и/или културној основи превише различите – а та разлика подразумева и хијерархију, па и када она није изричито наглашена, односно када је из тактичких разлога политичке коректности прећутана – да би могле без великих проблема живети заједно, да се ти проблеми никаквим реформама не могу исправити или ублажити, те да су покушаји исправљања „природних“ неједнакости штетни, и да стога друштвени поредак мора бити хијерархијски уређен“ (Вакић, 2019: 35). Бакић истиче да су језгрене вредности крајње деснице национализам, ксенофобија и ауторитарност, из којих се изводе и све остале њене идеје: крајњи расизам, антисемитизам, исламофобија, антимајсонство, антилиберализам, антисоцијализам, антикомунизам, антианархизам, антиглобализам, антиамериканизам, хомофобија, сексизам, а може се десити да је присутно дивљење нацистичким/фашистичким узорима из Другог светског рата, што је особеност неонациста (Вакић, 2019: 35; Бакић, 2009: 193).

Куљић сматра да „савремена европска екстремна десница оспорава космополитизам и декаденцију модерне, противи се мешању народа и раса (бастардизирању) јер то угрожава национални и европски идентитет, враћа се миту и предпросветитељској традицији, противи се материјализму атлантско-америчког запада и истиче борбени

паневропски хришћанско-западњачки поглед на свет“ (Куљић, 2002: 125). Поменути општи идејни обрасци, сматра Куљић, допуњавају се локалним садржајима и предрасудама.

Нова европска десница после 1989. у Западној Европи напушта антикомунизам као средишњи идеолошки противстав и залаже се за белу Европу националних држава, против обојених и американизације државе (против мелтинг пот и мултикултурног друштва), враћа се традицији и извориштима беле Европе (Куљић, 2002: 126).

Куљић износи да су у Источној и Јужној Европи фашистичке и екстремне десне струје заокупљене бригом о чистоти властитог етничког простора.

Од средине 1940-их година, у Европи је екстремна десница мењала свој приступ и ослонац, да би крајем 1990-их иступила јавно као нови протестни покрет који је до тада важио као антикварни остатак злочиначких система. „Упадљиви заокрет омладине ка десници (лишене конкурентског комунистичког радикализма) нагнао је многе истраживаче да нови фашистички и десничарски екстремизам оцене као генерацијски проблем друштва на раскршћу“ (Куљић, 2002: 132). Према Куљићу, раширено је схватање да је десни екстремизам привлачан разочараној омладини без утопије, када у кризи и вредносном вакууму постају привлачне ирационалне негативне утопије (нација, раса), јачајући чврсторукашки менталитет подложности ауторитарним вођама. Према томе, од стабилности друштва и кључних вредности које намеће идеологија зависи опредељење омладине у оптимистичко-конструктивном или песимистичко-деструктивном правцу.

Који је друштвено-историјски контекст јачања деснице након слома социјализма у Србији? Куљић наводи да је, према истраживању из 1992. године, код југословенске омладине расла религиозност, опадала усмереност ка модернизму, јачала ксенофобија, ауторитарност и ретрадиционализација (Пантић, 1997: 121; наведено према Куљић, 2002: 133). Ишчезавање Савеза комуниста Југославије, слабење надзорних инстанци и одбацивање дотадашњих норми биле су повољне околности за оживљавање омладинског десног екстремизма. Наглу експанзију деснице у Југославији убрзало је ишчезавање минулог обрасца интеграције која је претежно почивала на монополској партији, а потоњи грађански рат јој је наметнуо експлозивна фашистичка обележја. Куљић сматра да је у вакууму након нестанка монополске комунистичке идеологије омладину захваћену кризом и бесперспективношћу привукао до јуче забрањени заводљиви мит нације. Етноцентризам учвршћује идентитет и олакшава издвајање од других етничких група, а мржња према другој нацији и странцима

јавља се као пренаглашени облик колективног идентитета. Потом је с етноцентризмом тесно повезан слепи патриотизам који подржава и деструктивне поступке припадника своје нације. „Фашистички национализам почива на пренаглашеном биолошком схватању хомогенизације и преко мистике крви и тла прераста у осећајну политизацију, борбену агресивност и слепи патриотизам“ (Куљић, 2002: 135). По правилу, сматра Куљић, ксенофобија овог типа праћена је митом о обесправљеном народу који је заведен интернационализмом, а надлични симболи и колективи неретко се означавају сродничким именима (отаџбина, синови, браћа, мајчица Русија итд.).

„Музика беле моћи“, панк и стил скинхеда

Корисно је приказати основне музичке категорије у којима се у прошлости, али и данас, најчешће појављују песме с крајње десничарским садржајима, јер ће на тај начин бити омогућено боље разумевање значаја који музика има у ширењу ове идеологије. Стога ће бити речи о „музици беле моћи“ (*White Power*, у наставку WP) и о панку, који се свира под њеним окриљем. У кратким цртама, биће речи и о друштвено-културним значајкама које стоје уз ове музичке правце, а биће приказан и феномен скинхеда и музике коју они стварају или око које се окупљају.

Иако, у већини случајева, нове европске радикалне политичке странке не генеришу и не стварају сопствене музичке сцене, већ покушавају да продру у већ постојеће (Shekhovtsov, 2013: 279), Шеховцов ипак истиче да су неке екстремно десничарске политичке партије и групе производиле сопствену музичку сцену, која је позната као „бела моћ“ (*White Power*) или „бела бука“ (*White Noise*). Друго име за ову врсту музике, које се обично користи унутар саме сцене, јесте скраћеница RAC, што значи „рок против комунизма“ (*Rock against Communism*). RAC покрет настао је у Британији 1978. године као реакција на настанак „рока против расизма“ (*Rock against racism – RAR*), а првенствено га је промовисао британски Национални фронт (НФ). Бендови и извођачи укључени у WP музичку сцену обично сарађују с постојећим или новим екстремно десничарским организацијама, док њихова издања и концерти представљају важно оруђе регрутације, прикупљања средстава и пропаганде. Још је чешћи случај да WP музичка сцена, а поготово концерти и музички интернет форуми, делују као једини водичи неактивних десничара у европским земљама. Ова музика „пружа колективно искуство – не баш храбрости, али осећај припадности нечему већем од индивидуалног,

уливајући неку врсту снаге“ (Eugeman, 2002: 452; наведено према Shekhovtsov, 2013: 281). Дакле, крајње десничарска музика делује не само као тачка уласка у крајње десни социополитички покрет, већ помаже и да се покрет одржи на окупу посредством јачања осећаја припадности.

Шеховцов сматра да су деведесете године биле несумњиво врхунац WP музичке сцене у Европи. Промотивна мрежа „Крв и част“ (*Blood & Honour – B&H*), која је до тада постала међународна, играла је кључну улогу у издизању сцене (Shekhovtsov, 2013: 280), а преузета је од стране неонацистичке организације Комбат 18 (*Combat 18*, број 18 се односи на прво и осмо слово абецедe, односно на Хитлерове иницијале) након смрти Ијана Стјуарта Доналдсона¹ (Ian Stuart Donaldson) у саобраћајној несрећи 1993. године. Комбат 18 покренуо је „ИСД рекордс“ (*ISD records*) – ИСД је акроним за Ијан Стјуарт Доналдсон – док су меморијални концерти у његову част постали веза европске WP сцене. Сцена је ослабила у првој деценији новог миленијума, али је ова слабост релативна јер је остала јака у „постсоцијалистичкој“ Европи (Shekhovtsov, 2013: 281).

„Порука WP музике уклапа се у идеологију савремених екстремно-десничарских група и организација и укључује мржњу према спољашњим групама, антисемитске теорије завере, шовинистички национализам и непоштовање конвенционалног политичког понашања“ (Cotter, 1999: 122; наведено према Shekhovtsov, 2013: 283). Корт и Едвардс разликују 5 кључних тема WP музике: 1) понос због припадности борбеном белачком братству, 2) промоција надмоћи беле расе и расистичких погледа на не-белце и имигранте, 3) осуда хомосексуалаца, етничких мањина, мултикултурализма, међурасних бракова и мешања раса, 4) денунцијација Јевреја и ZOG-а (*Zionist Occupation Government – ZOG*), 5) противљење комунизму, социјализму и другим левичарима, прогресивним или либералним програмима (Coret i Edwards, 2008: 8; наведено према Shekhovtsov, 2013: 283). Флад истиче три кључне теме које се могу додати: предмети љубави (нпр. народ, нем. *Volk*), хероји (Ијан Стјуарт, Рудолф Хес итд.) и зле силе (странци, левичари, панкери, полиција). Теме „хероја“ налазе се између две теме: хероја који су борци за предмете љубави, а против су злих сила (Flad, 2002; наведено према Shekhovtsov, 2013: 283). Религиозна припадност (често исламу) такође често може бити разлог

1 Ијан Стјуарт Доналдсон (Ian Stuart Donaldson, 11. 8. 1957. – 24. 9. 1993) фронтмен групе Скрудрајвер (*Skrewdriver*), енглеског WP бенда. Један од оснивача глобалне неонацистичке мреже „Крв и част“. *Ian Stuart Donaldson and a legacy of hate*, <https://www.channel4.com/news/ian-stuart-donaldson-a-legacy-of-hate> (приступљено 15. 9. 2020).

напада на неке групе, а конзумирање дрога неретко се осуђује на WP сцени. Дакле, у WP музици сачувани су стари непријатељи нацизма и нацистичке идеологије (Јевреји, Роми, хомосексуалци итд.), али је усвојен и послератни десни екстремизам усмерен против система, корпорација, банака итд.

Када је реч о настанку панка, требало би нагласити да су се панкери појавили у Лондону на прелазу из 1976. у 1977. годину, међутим, тек с појавом Секс пистолса (*Sex Pistols*) панк је почео да се појављује као шире препознатљив стил. Хебдиџ наводи да се у готово свим социолошким причама о панку и панкерима панк сматра софистицираном формом побуне против владајућег средњекласног друштва и рок естаблишмента (Hebdiž, 2010: 86). Истиче да се у оваквим поједностављеним тумачењима панк социјално објашњава и као провала чудесног нихилизма и револта младих из нижих слојева, као побуна одбачених, незапослених и депривисаних омладинских група. Свој наводни бес и љутњу због ниског социјалног статуса, панкери су узвратили насиљем и увредљивим понашањем (Hebdiž, 2010: 86). Потврду ове тезе, сматра Хебдиџ, социолози проналазе у иконографији неких панк рок група, у њиховој исцепаној и прљавој одећи, нацистичким ознакама, исквареном говору итд.

Након што у ситуацији хистеричног писања дела британске штампе због нових афроазијских усељеника из Малавија јача НФ и добија значајан број гласова у северним индустријским градовима Енглеске, Бредфорду и Лестеру (где су се махом усељавале избеглице из Уганде и Малавија), деловало је да ће крајња десница ојачати у Великој Британији. Међутим, Маргарет Тачер преузима делове програма НФ-а и доноси Британски закон о држављанству (*British Nationality Act*), у којем је прихватила доста мера које је НФ предлагао (између осталог и ограничење уласка имиграната у земљу), чиме значајно слаби изборни потенцијал НФ-а (Bakić, 2019: 408–409). Тако неолиберализам, уз мање или више прикривени расизам, чини контекст у коме јача панк сцена.

Панк музика се у СФР Југославији појављује готово паралелно с појавом овог музичког жанра у свету, већ у другој половини седамдесетих година, првенствено у Словенији, Хрватској и Србији. Марић сматра да се панку Југославији представио као „отворени изазов“ усталеним друштвеним нормама и вредностима. Његови припадници, попут носилаца минулих поткултура и противкултура у нашој средини, понашали су се, облачили и говорили на друштвено непожељан начин (Марић, 1988: 23). „Колико је свакидашњи живот непосредно повезан с политиком, друштвеним односима и трењима, у толикој

мери је панк активан одзив на њих, на равни спонтане политизације животног стила“ (Ogrinc, 1986: 34; наведено према Марић, 1988: 23). Марић истиче да су због тога званичне институције, друштвено-политичке организације и медији масовног комуницирања прилично нервозно, на тренутке репресивно, реаговали на екстремни изглед и захтеве „неприлагођених“ панкера. Марић сматра да је панк понудио све оно што је упадљиво недостајало генерацији обесправљене младежи – самосвојне моделе изражавања отпора, беса, гнева и љутње (Марић, 1988: 25). Поред тога, панк је једноставна музика која не захтева било какво музичко образовање или софистицираност извођења, а због своје изузетне енергије је веома привлачна за испољавање агресивних осећања и ставова.

У овом одељку вредно је споменути један поджанр панка – *oi!*. *Oi!* музика се данас поистовећује са супкултуром скинхеда, иако су на почетку *oi!* групе биле панкерске. Рок новинар Гери Бушел (Garry Bushell) први је 1980. године назвао покрет *oi!* по узречици коју је узвикивао Стинки Тарнер (Stinky Turner), певач Кокни риџектса (*Cockney Rejects*). У уличном жаргону источног Лондона, насељеног радницима, реч „*oi!*“ значи „хеј“ или „ћао“. Сматра се да је већи део изворних *oi!* група у почетку био левичарски настројен или аполитичан. Откуд онда крајње десничарске групације међу фановима *oi!* музике? Вероватно се догодило да су бендови попут Шам 69 (*Sham 69*) и Кок спарер (*Cock Sparrer*), који нису неонацистички, али јесу антисистемски, привукли и подмлатке Националног фронта и Британског покрета. Текстови песама *oi!* група у почетку су често били усмерени против државне репресије, поготово политике владе премијерке Маргарет Тачер, али су говорили и о свакодневним темама насиља, фудбала, секса и алкохола. У другом таласу *oi!* бендова приметно је веће присуство скинхеда и извођача који се декларишу као британске патриоте, десничари или националисти, а избегавали су да се декларишу као расисти и неонацисти, тврдећи да су аполитични. Покрет неонацистички оријентисаних скинхеда развијао се одвојено од *oi!* панка и произвео је неколико засебних музичких стилова, као што су РАС, бели рок (*white rock*), хејткор (*hatecore*), Викинг рок (*Viking rock*) итд. Конфузију изазивају и родоначелници РАС жанра, бенд Скрудрајвер, који је каријеру започео као класичан панк бенд, а касније, у новом саставу, прихвата имиџ скинхеда и екстремистичке ставове (због утицаја фронтмена Ијана Стјуарта Доналдсона), а музички се више окрећу хеви металу и хард року, никад не повезујући себе с *oi!* групама.²

2 *Oi music*, Subcultz, 13. септембар 2013, <https://subcultz.com/oi-music-2/> (приступљено 15. 10. 2020).

Скинхеди су данас веома често, али не и нужно (постоје и леви-чарски усмерени скинси), у директној повезаности с десним екстремима, па и неонацизмом. Назив скинхедс (енгл. *skinheads*) инспирисан је препознатљивим стилем припадника ове супкултуре, а реч је о „ћелавим“ главама тј. главама обријаним на „нулу“. Бријање главе потиче из такозваних радничких кућа (*working houses*) деветнаестог века, у којима су радници који нису поштовали „богомдана“ правила били кажњавани бријањем главе. Шварц сматра преузимање те праксе истокласних мушкараца од стране кажњаваних у деветнаестом веку као један од кључева разумевања „*oi!* субјективизма“ (Schwarz, 1997: 102).

Скинхеди настају међу младим представницима радничке класе у сиромашним четвртима Лондона (*East End*) 60-их година 20. века (Ђорић, 2015: 240). Ђорић наводи да је основно и најупечатљивије обележје „прве генерације“ скинхеда била класна припадност. Тек ће касније, код нових праваца у скинхед покрету (пре свега код нацистичких скинхеда), класну надјачати расна димензија. Расизам се у редовима скинхеда експлицитније јавља у сиромашним енглеским четвртима тек крајем 70-их година, услед доласка великог број имиграната првенствено из Индије и Пакистана (Ђорић, 2015: 240), који су почели да се такмиче за слабије плаћена радна места с домаћим слабије квалификованим становништвом, што последично доводи до обарања цене рада. То, као и такмичење за социјалну помоћ и брачне партнере, ствара осећај етничке угрожености код домаћег слабије квалификованог и сиромашног становништва. Дакле, теоријом етничког такмичења, која схвата да се етничке групе образују када појединци желе да задобију одређена добра (богатство, власт, престиж), до којих не успевају доћи помоћу властитих стратегија (Бакић, 2006: 238), можемо објаснити због чега се управо радничка класа осећа етнички угроженом од стране усељеника друге боје коже и конфесионалне припадности. Може се приметити да је овај осећај етничке угрожености скренуо пажњу радника с односа капитал–рад на однос различитих етничких група које се такмиче за ретка добра, а то их с леве пребацује на десницу.

Музика скинса је комбинација ска, панк и хард рока који је бучан и агресиван (Euerman, 2002; наведено према Martinez Jr. и Selepak, 2014: 160). Ајермен истиче да је музика кључна за изношење поруке, регрутовање и креирање колективног идентитета скинхеда (Euerman, 2002; наведено према Martinez Jr. и Selepak, 2014: 160). Износи да појединци учествују у идеологији групе слушајући музику уживо или анонимно на интернету. Ајермен такође сматра да је скинхед

музика први корак ка повећању контакта и посвећеној укључености у идеологији, те да својим стилем групног певања, викања и активног учествовања, скинхед музика ствара снажне емоционалне везе између индивидуе и групе (Euerman, 2002; наведено према Martinez Jr. и Seleraк, 2014: 160). Ђорић истиче да су на самом почетку рађања покрета скинси слушали реге и ска музику, што је сведочанство да корени нису били у расизму, с обзиром на то да ови правци потичу с Јамајке, да би временом постајао све више актуелан панк правац, потом *oi!*, док је данас „хардкор“ музика, познатија као „музика беле моћи (WP)“, саставни део бунтовничког начина живота скинхеда. Такође, концерти на којима свирају бендови који упућују поруке расне, верске и националне мржње и нетрпељивости, места су на којима се најчешће регрутују млади неонацистички скинси (Ђорић, 2015: 242).

Основне вредности екстремно десничарских скинхеда заснивају се на идејама насиља, дискриминације, расизма, нацизма, ксенофобије, антипарламентаризма и нетолеранције, које су саставни део „музике беле моћи“ (Ђорић, 2015: 249). Тако, слушајући ову музику, млади несвесно усвајају нацистички вокабулар и систем вредности, да би у следећој фази били регрутовани од стране старијих, искуснијих чланова. Ђорић казује да овде постоји конспирација на високом нивоу, тако да потенцијални чланови неонацистичких група морају бити препоручени од стране постојећих чланова или проћи неки „чин иницијације“, углавном неког кривичног дела.

У нашој држави скинхеди су се појавили нешто касније у односу на западноевропске земље, 80-их година 20. века. Ђорић истиче да их је највише било у великим градовима попут Београда, Ниша и Новог Сада, док су се у мањим срединама такође организовали, али у мањем броју. Према неформалним подацима, 2003. године у Србији је деловало између 600 и 800 правих наци-скинхеда, док је број поборника и симпатизера скинхедс супкултуре износио око 4.000 (Ђорђевић, 2003: 18; наведено према Ђорић, 2015: 250).

Метод и узорак

Као истраживачки метод у овом раду биће употребљен метод анализе дискурса. Узевши у обзир да је дискурс облик друштвеног делања изражен говором и писањем, важно је схватити да се дискурс одвија у одређеном друштвеном контексту, те да је друштвено условљен и да сâм условљава друштвену стварност (Wodak, Busch, 2004: 108; наведено према Бакић, 2011: 109).

С обзиром на то да ће грађа за истраживање бити прикупљена с интернета, узевши у обзир постојање обиља материјала, сматрам најпогоднијим унакрсну употребу *џрудва* узорка и намерног узорка у прикупљању података. Наиме „употреба *џрудва* узорка може бити веома корисна при проучавању садржине интернета, посебно имајући у виду да почива на претпоставци о интертекстуалности, односно повезаности текста са другим текстовима“ (Манић, 2017: 283). Када је реч о намерном узорку, њега карактерише истраживачев избор сваке јединице популације, имајући у виду проучавани проблем. „То значи да се узорак може формирати употребом претраживача и одговарајућих упита, тачније избором релевантних јединица из резултата претраге, а релевантност процењује истраживач на основу своје стручности“ (Манић, 2017: 283). Док се поступак узорковања грађе на светској мрежи не стандардизује, остаје да се истраживачи ослањају на сазнања из области узорковања традиционалних медија, теоријски оквир истраживања, циљеве и хипотезе, своју социолошку имагинацију итд. На крају крајева, као и приликом узорковања било које врсте садржаја, „процес узорковања садржаја на мрежи зависи од тога како је конципирано истраживање“ (Riffe, Lacy i Fico, 2005: 118; наведено према Манић, 2017: 284).

Узорак је сачињен од осамнаест песама у изведби дванаест извођача:

Директори – „Мрзим Хајдук“ (1990); **Животиње** – „БГ девијације“ (1992); **Ритам нереди** – „Go away“ (1993); **Савршенство кроз патњу** – „Мрзим муслимане“ (1995), „Слободна Европа“ (1997), „Ми те поздрављамо Милане Недићу“ (датум непознат); **Провиђење** – „Димитрије Љотић“ (1998), „Нож, жица, Сребреница“ (2012); **Кристална ноћ** – „Рудолф Хес“ (1998); **Агресија (Agressija)** – „Кристална ноћ“ (1998); **Радикалне патриоте** – „Косово“ (2000); **357** – „Звезда, Србија, никад Југославија“ (2002); **Револт БГД** – „Бела моћ“ (2004); **Рејзор 88 (Razor 88)** – „Wake up“ (2006); **Директна акција** – „Косово“ (2007), „Права за белог човека“ (2007); **Терор 88 (Terror 88)** – „Песма 28“ (2017); **Цокуле** – „Америка“ (непознат датум).

Анализа дискурса и идеологије крајње деснице у песмама музичких бендова у Србији

Бенд Савршенство кроз патњу је хардкор (*hardcore*) панк бенд из Јагодине који је основан 1992. године. Песме овог бенда углавном одишу идејама крајње деснице и нацизма, а песме „Мрзим муслимане“, „Слободна Европа“ и „Ми те поздрављамо Милане Недићу“

посебно су се издвојиле лако препознатљивим фашистичким садржајима.

У песми „Мрзим муслимане“³ јасно су препознатљиви национализам, исламофобија, ауторитарност и расизам. Присутно је исмевање религиозних обичаја муслимана („не једу масно, не пију ракију [...] кад улазе у џамију они се изувају“), а на делу је параноични и стереотипни поглед на муслимане, који се своде на исламске фундаменталисте и екстремисте („рађају се војници за свети рат“). Чланови бенда поистовећују муслимане с Турцима, који су били вишевековни окупатор Срба („браћо Срби, Турке ћемо тући“), а расизам је овде изведен из исламофобије. Презир у песми усмерен је како на домаће муслимане („Санџаклије балије“), тако и на „бугарске Помаке“⁴, а приметна је немогућност увиђања да Турчин може да буде и православац, јер су Гагаузи у Молдавији већински православци.⁵ Изузетно је занимљив стих „Стално се коте да их буде више, у Европи од њих не може да се дише“ јер је хиперболично представљено присуство муслимана на европском континенту, а коришћење глагола „котити“ упућује на то да се на рађање муслиманске деце гледа као на рађање животиња. Тиме су муслимани дехуманизовани, а пошто „од њих у Европи не може да се дише“, представљени су и као смртна претња коју треба истребити из Европе. Коришћење израза фурде (изнутрица), ђавољег кота, штроке, шљама, багре за муслимане јесте још један показатељ њихове демонизације, а основни закључак је да су они потпуно дехуманизовани и етнички угрожавају Србију и целу Европу, па заслужују, што је белодано из стихова гуслара којима песма започиње („Ој Алија ако буде рата, заклаћу те к’о Милош Мурата“), истребљење.

Име песме „Слободна Европа“⁶ инспирисано је именом радиостанице Слободна Европа, коју финансира Конгрес САД⁷ и коју чланови овог бенда називају „окупаторском“ радиостаницом. На сајту

3 Савршенство кроз патњу – „Мрзим Муслимане“, <https://www.reverbnation.com/savrsenstvokrozpatnju/song/5711122-mrzim-muslimane> (приступљено 9. 9. 2020).

4 Помаци су словенски муслимани који живе у Бугарској и у Грчкој, <https://www.srbijadanas.com/vesti/region/culi-ste-za-luzicke-srbe-vlahe-gorance-i-jos-mnogedruge-narode-ali-ko-su-pomaci-i-gde-zive-2017-03-28> (приступљено 18. 11. 2020).

5 Гагаузи – туркијски народ, у Молдавији су већином православци, постоји значајна заједница и у Бугарској, http://www.planeta.rs/56/10_egzoticninarodi.htm#.X68U_mhKjIU (приступљено 18. 11. 2020).

6 Савршенство кроз патњу – „Слободна Европа“, <https://www.youtube.com/watch?v=l-VsXTEнум8> (приступљено 9. 9. 2020).

7 Радио Слободна Европа, <https://www.slobodnaevropa.org/p/4418.html> (приступљено 29. 11. 2020).

радија Слободна Европа могу се пронаћи текстови који говоре о десници и фашизму.⁸ У песми се често спомиње „бело“, што указује на веровање у белачку надмоћ, дакле, песма је расистичка и типичан је пример WP музичког стила. Тамнопути људи називају се погрдним именима у функцији њихове дехуманизације, а схваћени су као непријатељи који кују заверу против Европе, заједно с Јеврејима (анти-семитизам), масонима (антимасонерија) и Сједињеним Америчким Државама (антиамериканизам), што се види у стиху: „ционистичко зло и слободни масони, афрички мајмуни и црначки тонгони, све што раде, раде против беле Европе“. Видимо да се Европа овде види у позитивном смислу, схваћена као оно што Бакић, цитирајући европске крајње десничаре, назива „тврђавом Европом“, одређеном у расистичком и цивилизацијско-религиозном, најчешће исламофобичном смислу (Бакић, 2019: 50). Песма и материјализам тумачи као непожељан: „материјализам, у стварима богатство, себичност и духовно сиромаштво“, што указује на анимозитет према потрошачком друштву и глобализму, док су духовност и религиозност прихваћени. Демократија се, као супротност ауторитарности коју крајњи десничари прижељкују, отворено одбацује („демократско друштво, овде нема Бога“), а стихом „само разврат, педери и дрога“ исказано је у ауторитарности и ксенофобији укорењено гађење према хомосексуалцима и наркоманима, те праксама које се у десничарским круговима сматрају увезеним са Запада. Даље, спомиње се аријевство („слободна Европа – аријевски дом“), што алудира на темељну расистичку идеју нацизма и потврђује да се ради о екстремно десничарском и неонацистичком бенду.

Следећа песма, под називом „Ми те поздрављамо Милане Недићу“⁹, гласи овако:

Да ли си чуо?
Причу о жртвовању?
Да ли знаш за причу,
О убијању и клању?
Легенду о човеку,
Који нас је спасио.
Да што мање Срба

8 <https://www.slobodnaevropa.org/a/fasizam-srbija-desnica-ni%C5%A1/30041738.html> (приступљено 9. 9. 2020).

9 Савршенство кроз патњу – „Ми те поздрављамо Милане Недићу“, <https://www.reverbnation.com/savrsenstvokrozpatnju/song/5700146-mi-te-pozdravljamomilane-nediju> (приступљено 9. 9. 2020). Услед ограничености простора, једино је ова песма у целини пренета.

Буде поубијано.
За српство је дао све,
И живот и част.
А није добио ништа,
осим „издајства“...
Изговор за црвену власт
Живела Победа!
Мрзео је Шиптаре, усташе и Цигане.
Мрзео је сваког, ко мрзи нас.
И југо-комунисте, масоне и Јевреје.
Ко их јебе! Ни они нису волели нас.
Волео је Србију, Европу и Русију.
У јединственом српству – био је спас.
Против зла комунизма,
Са снагама Национал Социјализма.
У новој Европи је било –
Места и за нас.
Поздрављамо те Недићу Милане!
Колико нас је волео,
За отаџбину све је учинио.
За Србију положио: и живот и част.
Он је био човек у црнини.
Који није желео власт.
И ја осећам да је Недић Милан
Још једна узалудна жртва,
Нека се то зна!
И ја осећам, ја то добро знам!
Да моја отаџбина: пропада и умире
Са њом умирем и ја.
Поздрављамо те Недићу Милане!

Приказана песма је отворено националистичка (нпр. „у јединственом српству био је спас“), затим ксенофобична, расистичка, антисемитска, антициганистичка, антиалбанска, антихрватска, антимасонска и антикомунистичка („мрзео је Шиптаре, усташе и Цигане [...] југо-комунисте, масоне и Јевреје, ко их јебе, ни они нису волели нас“), да би се напослетку навело и отворено неонацистичко становиште („са снагама Национал Социјализма у новој Европи је било места и за нас“). Видимо спомињање „нове Европе“, Хитлерове визије Европе, у којој би било „места и за нас“, тј. сматра се да би за Србију

и Србе било места у новом поретку, без обзира на све што се догодило у Независној Држави Хрватској и са самом Србијом током рата након тријумфа Хитлерових планова. У песми је нарочито занимљиво величање „хероја“ Милана Недића, колаборационисте немачких окупатора, који повезује предмет обожавања (отаџбина, српство) и непријатеље (Шиптаре, усташе, Јевреје, Цигане, комунисте, масоне и друге), док се истовремено наглашава и његово мучеништво („човек у црнини, који није желео власт“; „узалудна жртва“). Напоследку, види се и да је историјски ревизионизам у интересу рехабилитације не само колаборациониста, него и фашистичке идеологије.

Бенд Кристална ноћ је један од активних бендова који себе отворено назива национал-социјалистичким. Бенд је недавно наишао на пажњу јавности, када је најављено одржавање концерта три расистичка бенда у Београду¹⁰, под окриљем неонацистичке формације Клуб 28 (*Club 28*), у чијем називу број 28 означава друго и осмо слово абецете – Б и Х, а то је акроним глобалне неонацистичке мреже „Крв и част“, чијим се оцем и покретачем сматра Ијан Стјуарт Доналдсон. Као потврда сазнања о блискости бенда неонацизму, може се узети песма под називом „Рудолф Хес“¹¹. Наведена песма је један пример неонацистичких песама које су настале у Србији након слома социјализма. У песми се велича нацистички узор Рудолф Хес, лични помоћник Адолфа Хитлера и његов заменик у партији, који у песми добија епитет хероја („године су прошле од херојске смрти, његова борба била је сјајна, храброст и срце водило је њега, белој раси веран до краја“). Као потврда отвореног неонацизма може се узети и спомињање сурових немачких СС (*Shutzstaffel*) и СА (*Sturmabteilung*) дивизија („SS јединица опет креће; SA SS Rudolf Hess“), а речима „свастика у срцу и дигнута рука“, велича се симбол нацизма и препознатљив поздрав „Живео Хитлер“ (*Heil Hitler*).

Да је Кристална ноћ слављен догађај на екстремно десничарској музичкој сцени показује и песма под називом „Кристална ноћ“¹², бенда Агресија. У тексту песме препознају се национализам, расизам (у антисемитском и антициганистичком облику, о чему сведочи наслов песме и речи „цигански шљам се размножава“) и антикомунизам („црвена багра“), а да бенд велича нацизам и антисемитизам види се управо у спомињању „крваве кристалне ноћи“. Стих посвећен

10 СКОЈ – Спречити неонацистички концерт у Београду, <http://www.skoj.org.rs/spreciti-neonacisticki-koncert-u-beogradu/> (приступљено 8. 10. 2020).

11 Кристална ноћ – „Рудолф Хес“, <http://rac88hellas.blogspot.com/2020/01/kristalna-noc-rudolf-hess.html> (приступљено 11. 9. 2020).

12 Агресија – „Кристална ноћ“, <https://www.justsomelyrics.com/2087076/agresija-kristalna-noc-lyrics.html> (приступљено 26. 10. 2020).

Србији: „крвљу створена, у борби си се уздигла, на хиљаде српских ратника, свој живот даје за оставштину предака“ пример је хиперболисања зарад остављања јачег емотивног утиска на слушаоце. Наиме, бенд Агресија (који у самом називу има СС) један је од најстаријих WP бендова у Србији (основан 1993), чији текстови су нескривено национал-социјалистичке тематике (у овим музичким круговима називају их прикривено „НС“). Након успостављања огранка организације „Крв и част“ у Србији, бенд под његовим покровитељством наступа широм земље.

На раније спомињаном концерту у Београду (који се на крају због узбуњивања јавности није одржао) требало је да наступи и бенд Из револта, који је раније наступао под именом Револт БГД. Овај бенд се представља као RAC бенд, текстови су прожети национализмом (песма „Поносна Србија“)¹³, расизмом и слављењем скинхедса (песма „Let's go Skinheads“¹⁴). Овде ће бити анализирана песма под именом „Бела моћ“¹⁵. Ова песма бенда Револт БГД типично је ксенофобична, ауторитарна, расистичка и антисемитска. Главни непријатељ у песми јесу „издајнице“ и „бели шљам“, оличен у „белој омладини“ која се дрогира, а тако се у целокупном проучаваном дискурсу називају сви класични непријатељи крајњих десничара, али и припадници исте нације који не деле исте вредности. Међутим, у овој песми се појављује и крајњи национализам, јер песма позива на расну чистоту политичке заједнице („сад је дошао наш дан, да прочистимо земљу и бели град“). Дакле, након што се очисти „бели шљам“ односно издајници расе и нације, уследиће етнички прогон Јевреја, Кинеза и Цигана („бела браћа су кренула, пробудила се и за рат спремила, сад чистимо град од белог шљама, Кинеза и Цигана“).

Бенд Директна акција у јавности није нарочито познат, иако им је велики број песама изузетно екстреман, текстови отворено позивају на мржњу и агресију према свим типичним непријатељима крајњих десничара и неонациста. У већини песама спомиње се мржња према хомосексуалцима, позива се на „етничко чишћење“, пева се у част национал-социјализма, слави се Стјуарт Доналдсон и тако даље. Песма која је посебно занимљива за анализу дискурса је „Косово је српско“¹⁶. Централни појам песме јесте Косово, које се

13 Револт БГД – „Поносна Србија“, <https://soundcloud.com/search?q=revolt%20bgd> (приступљено 6. 10. 2020).

14 Револт БГД – „Let's go Skinheads“, <https://soundcloud.com/search?q=revolt%20bgd> (приступљено 6. 10. 2020).

15 Револт БГД – „Бела моћ“, <https://www.youtube.com/watch?v=LXSkB6yaVjc> (приступљено 25. 9. 2020).

16 Директна акција – „Косово је српско“, https://dydki.info/song/1511091611.19-5429792-Direktna_Akcija_-_Etnicko_ciscenje_100.html (приступљено 1. 10. 2020).

назива српском „светом“ земљом. Алудира се на Косовски бој против Турака, а Косово се схвата као последњи бастион очувања „беле“ Европе од најезде ислама. То је, сматра Бакић, постао и чест мотив радикалних десничара у Европи, који критикују подршку њихових влада муслиманским Албанцима уместо хришћанским Србима током агресије НАТО-а на СРЈ 1999. На пример, некадашњи председник Слободарске партије Аустрије, Хајнц Кристијан Штрахе, у отвореном писму аустријским Србима 2008. године изнео је свој бес због тога што је Аустрија признала независност Косова, док су аустријски „слободари“ 2009. године образовали „Хришћанско-слободарску платформу“ која се односила на усељене Србе (Бакић, 2019: 211–212). Умберто Боси, некадашњи лидер италијанске Лиге за север, тумачио је рат на Косову као борбу која се води између „хришћанских Срба“ који „бране своју културу и вредности“ и „муслиманских Албанаца, од којих се већина доселила на Косово из Албаније“, а сада захтева независност и прикључење Албанији. У песми се спомињу и хероји Косовског боја, кнез Лазар, који оличава мучеништво, и Милош Обилић, који оличава јунаштво („јер ти си наслеђе Обилића, наслеђе кнеза Лазара“), што не чуди с обзиром на то да је Косовски бој главни мит на коме се заснива српски национализам, а двојица поменутих чине узорну основу спремности Срба на самопрегор, жртву и јунаштво када су суочени с надмоћним непријатељем. Овде се такође може препознати Куљићев појам фашистичког национализма, који „почива на пренаглашеном биолошком схватању хомогенизације и преко мистике крви и тла прераста у осећајну политизацију, борбену агресивност и слепи патриотизам“ (Куљић, 2002: 135). Дакле, у песми се спомињу речи: крв, свети ратници, отаџбина, наслеђе, вековна земља, слобода („Косово је срце мајке Србије, натопљено крвљу светих ратника, пали за слободу наше отаџбине [...] Косово је српско, наша света земља“). Такође, препознаје се давање сродничких имена надличним симболима и колективима (мајка Србија). Уз исламофобију („брани белу Европу од ислама“), крајњи национализам и ксенофобију, појављује се антиглобализам, изражен кроз одбојност према Уједињеним нацијама и НАТО-у, евроскептицизам у смислу негирања Европске уније, а велики непријатељ су и завереници Јевреји, што указује на антисемитизам („НАТО терор, Европска Унија и Уједињене нације је јеврејска окупација и сигурна смрт Србије“). Ипак, и у овој песми присутно је схватање Европе као „тврђаве“ у цивилизацијско-религијском, исламофобичном смислу, а Косово и Србија имају „историјску мисију“ да одбране белу расу, чему иде у прилог констатација „шиптарима метак“. Коришћењем персонификације у стиху „устани Србијо, пробуди се“ тежи се оживљавању Србије и

давању људских особина апстрактном појму државе. Екстремизам се у песми оправдава тако што се представља јавности параноичан поглед на стварност: „заштити наше породице“ и „освети смрт наше деце“, и „хорде црног Алаха“ које угрожавају „нашу земљу вековну“, јер су породица, деца и отаџбина емоционално значајне људима, па стварање параноичне слике може приближити људе идејама крајње деснице. Стих „нема милости, нема кајања, само смрт за сваког Шиптара“ недвосмислено садржи геноцидни потенцијал.

На сличан начин, идеје крајњег национализма, исламофобије и ксенофобије, с Косовом као централном темом, износи бенд под називом Радикалне патриоте у песми „Косово“¹⁷. У овој песми су за анализу посебно занимљиви стихови: „многе су мајке слале синове да спрече ђедаје исламске навалe“; „исламске хорде на те увек су циљале, да освоје трон једне европске нације“; „шиптарски шљам и данас напада, мисле да им наша земља припада, желе да донесу религију своју, нас да униште, нас да побију, не смемо им то дозволити, оружје у руке морамо их побити“. Иако су сви ови стихови исламофобични и екстремни, последња строфа садржи и геноцидни потенцијал. Наиме, Албанци – представљени у претходној строфи као нека врста антиевропске исламске авангарде, док Срби, данас као и у прошлости, постојано стоје на бранику беле и хришћанске Европе – сасвим су дехуманизовани, желе да нас униште (етнички смо угрожени, пројекцијом приписујемо своје жеље другоме), па их стога „морамо побити“.

Бенд Терор 88 је јавности један од најпознатијих бендова у српском десничарском свету. Центар „Симон Визентал“ објавио је извештај под насловом „Дигитални тероризам и мржња 2018.“¹⁸ (*Digital Terrorism and Hate 2018*) у којем су јавности предочени проблеми око рекламирања неонацизма путем друштвених мрежа. У извештају је наведено да српски бенд Терор 88 шири мржњу и идеје фашизма путем друштвених мрежа. Стручњаци Центра означили су их као нацисте – као лого користе лобању с амблема СС дивизија (*Totenkopf*), уз објашњење да број 88 у њиховом називу означава дупло осмо слово абецеде – НН, те да се односи на фашистички поздрав „Живео Хитлер“ (*Heil Hitler*). Додају и да је Терор 88 уско повезан са српским огранком забрањене нацистичке организације Крв и част. Песме бенда Терор 88 најчешће шире припадници Националног строја, организације Бели фронт Србија, Крв и част, Србска акција, Комбат 18

17 Радикалне патриоте – „Косово“, https://www.kovach.rs/Radikalne_Patriote_-_Kosovo_lyric.html (приступљено 4. 9. 2020).

18 <http://www.digitalhate.net/inicio.php#> (приступљено 5. 10. 2020).

и поједине навијачке групе.¹⁹ Да је бенд широко популаран у овим организацијама и с њима у вези, поготово с мрежом Крв и част, те да је реч о отворено нацистичком, расистичком, антисемитском бенду, показује и песма под називом „Песма 28“²⁰, у којој се слави Крв и част. У наведеној песми нарочито је изражен расизам, посредством слављења беле расе, као и антисемитизам, у тој мери да речи песме садрже антисемитски геноцидни потенцијал („Јевреји желе пропаст нашу [...] расне изроде заувек истребити“). Такође, антициганизам је видљив у заговарању етничког прогона („за циганску емиграцију“). Ова песма није изузетак када је реч о садржајима крајње деснице у репертоару овог бенда.²¹

Песма бенда Провиђење под називом „Нож, жица, Сребреница“²² велича операцију српске војске спроведену на ширем подручју Сребренице, Братунца и Зворника током рата у Босни и Херцеговини, у ком је страдао велики број становника муслиманске вероисповести. На самом почетку песме пуштена је изјава Ратка Младића, која је претходила овој операцији: „И напослетку дошло је време, да се после буне против дахија, Турцима осветимо на овом простору“, а након тога следи звучни ефекат рафалне паљбе. Као што се види из изузетно сурове и милитантне песме, командант акције српске војске у Сребреници, Ратко Младић, поносно је истакнут на самом почетку, а исламофобија је основна идеја на којој је заснована читава песма („проклет је Мухамед, кад ништа не помаже, Алахова војска на стрељање креће“). Реченицом „УНПРОФОР гледа, не сме ни да писне“, с намером се указује на толику моћ српских оружаних снага да ни заштитне снаге Уједињених нација нису смеле да се умешају. Изјавом „сваки Србин зна да се данас слави“, стваралац песме тежи да друштвено нормализује свој лични став, а реч је о слављењу геноцида и позиву на још убијања у циљу остварења геноцидних порива.

Значајно је поменути да Провиђење има још много екстремно десничарских песама,²³ а за анализу је интересантна и песма „Димитрије Љотић“²⁴, у којој се слави вођа фашистичког покрета ЗБОР

19 <https://www.blic.rs/vesti/politika/lista-cistog-zla-neonacizam-jaca-u-srbiji-objavljen-spisak-grupa-koje-seju-mrznju-na/zv65hfh> (приступљено 5. 10. 2020).

20 Терор 88 – „Песма 28“, <https://soundcloud.com/terror-88-serbia> (приступљено 15. 10. 2020).

21 Постоје и песме „Death to ZOG“, „White man“, „Бела олуја“.

22 Провиђење – „Нож, жица, Сребреница“, <https://www.bitchute.com/video/z1Xind-2Cd2Oh/> (приступљено 28. 10. 2020).

23 Песме носе називе попут: „Свесно у Десно“, „Бела омладина“, „Радован Карацић“, „Waffen SS“, „Снага расе“ итд.

24 Провиђење – „Љотић Димитрије“, <https://www.youtube.com/watch?v=nemeZbh2YsQ> (приступљено 20. 11. 2020).

и колаборациониста Трећег рајха у Другом светском рату. У песми се похваљује његова „борба“ и он ужива статус хероја, славе се „добровољци“ из Српског добровољачког корпуса, иако су сарађивали с окупатором и спроводили злочине по немачким директивама. „Штит, мач и клас“ симболизују знак покрета ЗБОР, а узвик „Живела победа“ (*Sieg Heil*) јасна је потврда да су бенду блиске идеје нацизма. Читава песма у функцији је историјског ревизионизма, док је потоњи у служби рехабилитације колаборационизма и фашизма.

Песма већ помињаног бенда Директна акција под називом „Права за белог човека“²⁵ на одличан начин рефлектује тежњу бендова на проучаваној музичкој сцени да беле људе, поготово Србе, прикажу угроженима, док се мањине штите антирасним законима које спровode „мултирасне демократије“. У песми је нарочито интересантан део „постало је илегално бити патриота“, јер те речи указују управо на покушај представљања екстремно десничарске идеологије заодевене у рухо патриотизма. Но, спомињање „аријевског поноса“ не може да сакрије нацизам иза патриотске маске. И у овој песми ствара се параноична атмосфера ксенофобично-расистичког типа, а то се огледа у речима: „у питању је опстанак врсте, наше деце, нових генерација“. Речи „Србин у Србији мора бити први“ указују на тежњу да становници Србије морају имати повлашћен статус у својој земљи, а давање првенства својим сународницима јесте стандардни мотив крајњих десничара свуда у Европи. Но, док радикални десничари не иду на отворен расизам, већ се задовољавају политички коректном исламофобијом, екстремни десничари заговарају отворени и агресивни расизам: „Једини спас за расу и нацију је бели отпор у подземљу“. Истицање отпора у подземљу указује на спремност и на терористичке нападе јер „више немамо други избор“, пошто је „постало илегално бити патриота“, а у питању је „опстанак врсте“. Одбацивање демократије – „стоп демократској диктатури“ – својствено је екстремним десничарима, док би радикални десничари демократију, барем на речима, прихватили. Радикални десничари би, такође, казали да се противе „мултикултурализму“, а екстремни десничари без зазора помињу противљење „мултирасној демократији“. Из свега наведеног закључујемо да је песма екстремно десничарског карактера, као уосталом све које смо до сада анализирали.

Бенд Животиње је *oi!*, панк, РАС и скинхед бенд из Београда. У јавности су најпознатији као бенд који се налази у блиској вези с

25 Директна акција – „Хоћемо права за белог човека“, https://dydki.info/song/468814824.934057851-Direktna_Akcija_-_Ubi_pedera.html (приступљено 15. 10. 2020).

навијачима београдског фудбалског клуба Рад, популарним „Јунајтед форс“ (*United Force*²⁶). Ова навијачка група је крајње десничарска и расистички настројена, а бенд је приврженост исказао и песмом „United Force“, где се спомињу скинхеди, „црвени“ и „обојени“. Песма „Згази Згази Јајаре“;²⁷ обрада песме „Разбиј ИРА“ (*Smash the IRA*) групе Скрудрајвер, што указује на непосредно угледање на зачетнике „Крви и части“, исказује ауторитарно-ксенофобични и социјал-дарвинистички анимозитет према „педерима“ и „богаљима“ („згази, згази јајаре, и немој их нимало жалити“), док је песма „БГ девијације“²⁸ расистичка у смислу помињања чистоте нације. Може се схватити да се „БГ девијације“ односе на етничку прљавштину која загађује Београд, као главни и велики, релативно космополитски град Републике Србије, те која онемогућава постојање „нације чисте“. У песми се параноичним стилем позива да се град што пре очисти – „морамо се бацити на послове тешке“ – иначе ће бити „сувише касно“, јер ће се нација неповратно испрљати.

Српски панк бенд Цокуле није нарочито познат јавности, али садржи уобичајене ксенофобичне, антикомунистичке и националистичке садржаје. Поред песама „Срушићемо Тирану“²⁹, у којој се између осталог вели: „Европа се брани овде на Балкану, Србија ће рећи стоп исламу“, те „Србија је наша“³⁰, „Згазићемо комунисте“³¹ („куцнуо вам је задњи час, чистићемо Србију од вас; згазићемо све комунистичке свиње, са вама и сви Шиптари, марш одавде, гадови“) и „Кад цокуле марширају“³², у којима се истичу антикомунизам, ксенофобија, исламофобија и хомофобија, неке крајње десничарске идеје могу се пронаћи у песми „Америка“³³. Песма исказује првенствено вулгарни антиамериканизам, Сједињене Државе су схваћене

26 Животиње – „United Force“, <https://www.youtube.com/watch?v=egRiM0bGpPE> (приступљено 2. 11. 2020).

27 Животиње – „Згази, Згази Јајаре“, <https://www.youtube.com/watch?v=K7lC-gjdvjM> (приступљено 2. 11. 2020).

28 Животиње – „БГ девијације“, <https://sonichits.com/artist/ZIVOTINJE> (приступљено 2. 11. 2020).

29 Цокуле – „Срушићемо Тирану“, <https://www.youtube.com/watch?v=6wOWwj7DRpI> (приступљено 3. 11. 2020).

30 Цокуле – „Србија је наша“, <https://www.youtube.com/watch?v=2Sn6FoC9Ni4> (приступљено 3. 11. 2020).

31 Цокуле – „Згазићемо комунисте“, <https://www.youtube.com/watch?v=YPnxm2flexg> (приступљено 20. 11. 2020).

32 Цокуле – „Кад цокуле марширају“, <https://www.youtube.com/watch?v=xwkBkJepvY> (приступљено 20. 11. 2020).

33 Цокуле – „Америка“, https://www.youtube.com/watch?v=Jau9_7pTxOA (приступљено 13. 11. 2020).

као дегенерисана и дехуманизована нација („америчка псета“), а схватање да се на њеном челу налазе „масони и ционисти“ јасно указује и на антимаџонство и антисемитизам. Присутна је и хомофобија („педери“), непријатељство према сектама (присутно је и у другим песмама, поготово у песми „Мрзим секташе“³⁴), а делује да се појављује и противљење материјализму („новац“; „паре“), којим су ционисти и масони успоставили своју власт у САД, па због тога и дају предност Албанцима, који имају утицајног албанског лобисту Боба Дола, у односу на Србе. Америка се тако истиче као подржавалац великих српских непријатеља – „Шиптара“.

Бенд 88 је српски *oi!* и RAC бенд из Новог Сада, формиран 1996. године. Бенд је снимао песме на енглеском језику, али су због расизма, нацизма и милитаризма у песмама забрањивани у јавности. Бенд се сматра једним од првих неонацистичких бендова у Србији, а његов члан био је Горан Давидовић звани Фирер, јавности посебно познат по вођству, доцније забрањеног, неонацистичког покрета Национални строј и нападу на антифашистичку колону 2007. године у Новом Саду. Њихове најекстремније песме су искључене с музичких платформи и с многих сајтова, а на Јутјубу се може наћи једна песма која је јасан показатељ склоности бенда расизму и белачкој надмоћи, јер позива белу расу да се пробуди. Реч је о песми „Wake up“³⁵.

У последњем делу узорка налазе се популарни бендови који не могу да се сврстају у екстремно десничарске, али су песме с почетка њиховог развоја „флертовале“ с крајње десничарским идејама, да би касније те идеје напустили. Из тог разлога њихова анализа је занимљива и значајна. Биће речи о следећим бендовима: 357, Ритам нереда и Директори.

Бенд 357, основан 1995. године, може се назвати кросовер бендом, јер је стварао музику под утицајем мноштва жанрова: џеза, фанка, соула, панка, регеа, хардкора, хип-хопа, метала, фолка, ска и других³⁶. Репертоар бенда указује на то да бенд има националистичке мотиве (певање о Косову, Газиместану и тако даље). Бенд је у једном периоду био оптуживан да кокетира с расизмом, јер се издавање песме под именом „Цигане“³⁷ готово поклопило с трагичним догађајем убиства дечака ромске националности Душана Јовановића, октобра

34 Цокуле – „Мрзим секташе“, <https://www.youtube.com/watch?v=cF9LoPR0lyY> (приступљено 20. 11. 2020).

35 Рејзор 88 – „Wake up“, <https://www.youtube.com/watch?v=cLU2GqrQfFE> (приступљено 3. 11. 2020).

36 <http://www.svastara.com/muzika/?biografija=349>

37 357 – „Цигане“, https://www.youtube.com/watch?v=ayh3ft80R_Y (приступљено 4. 11. 2020).

1997. године³⁸. Текст наведене песме не исказује отворено неке знаке крајње деснице, али оставља утисак да се о „Циганима“ не прича у претерано пријатељском тону. Међутим, бенд у песми „Звезда, Србија, никад Југославија“³⁹ ипак исказује одређене тенденције ка крајње десничарским вредностима. У песми се у рефрену понавља навијачки националистички слоган „делија“: „Звезда, Србија, никад Југославија!“ У овом покличу, али и у његовој разради у песми, препознају се искључиви национализам у границама једне велике Србије, ксенофобија, друштвени конзерватизам, као и расизам. Спомињање Шиптара, Хрвата и балија (погрдан назив за муслимане, што указује на исламофобију) у овом контексту заоставштина је ратова деведесетих, а Југославији се противи управо као вишеетничкој творевини, у којој је Србин био „братија“ с наведеним. Спомињање „чисте расе“ и крви дефинитиван је доказ расистичких садржаја у песми („крв ми није помија“ прећутно се односи на одбијање југословенства које „прља чисту српску расу“), а спомињање стиха „од мелезове руке моја је жилавија“ не оставља места било каквој сумњи да је расизам, као основа српског антијугословенског национализма, присутан у песми. Антикомунизам и вулгарно антијугословенство може се пронаћи и у нумери „Сисај курац Југославија“⁴⁰, у којој се види и анимозитет према Хрватима и Бошњацима, односно „усташама и балијама“. Рефрен „једна је Србија, курви је много“ песме „Једна је Србија“⁴¹, указује и на присутност мизогиније, јер се „курве“ односе на жене, али и на политичаре који завађају Србе. Може се закључити да 357 може да се уброји у радикално десничарски национализам, јер не излази претерано из друштвене нормализације национализма, односно нема елемената нацизма и фашизма, а расизам и ксенофобија се односе у већој мери на одбацивање југословенства но на прихватање белачке надмоћи. Такође, иако има исламофобије и мизогиније, нема антисемитизма.

Ритам нереди је *oi!* и панк-рок бенд из Новог Сада, основан 1986. године, а најпопуларнији је бенд од свих спомињаних у овом раду. Овај бенд је такође наишао на оптужбе јавности да шири расистичке поруке и поруке мржње током 1997. године, а покретач тога био је већ поменути трагичан догађај убиства Душана Јовановића. Бенд је све до тог тренутка био *oi!* бенд, који је неговао стил скинхеда и

38 <http://www.muzika90.com/wordpress/2017/06/29/357/> (приступљено 4. 11. 2020).

39 357 – „Звезда, Србија, никад Југославија“, https://www.youtube.com/watch?v=wp7u4oTCR_U (приступљено 20. 10. 2020).

40 357 – „Сисај курац Југославија“, <https://www.youtube.com/watch?v=yvMUNw50-ck> (приступљено 20. 11. 2020).

41 357 – „Једна је Србија“, <https://www.youtube.com/watch?v=wrH-ydYC19w> (приступљено 20. 11. 2020).

о томе певао. На албуму под називом *Oi ain't dead* (1990) објављена је песма „Skinheads“⁴², а у једном тренутку песме бенд гласно узвикује „Бела моћ!“ (*White Power!*). Исти узвик појављује се и у песми „NS kids are innocent“⁴³. Да су музички почеци бенда били обележени ксенофобичним ставовима и да нису без разлога сврстани под *oi!* и скинхед критеријум, доказује песма отпевана на енглеском језику „Go away“⁴⁴. Цела песма је написана у скинхед стилу (спомињање улице и уличног живота, чизама, странаца). Наведена песма је недвосмислено ксенофобична јер се странцима шаље порука да нису добродошли (ксенофобија је исказана и у песми „Ваш свет“⁴⁵, у којој се исказује осећање страха због присуства странаца свуда око нас). Реченица „на твом лицу нешто није у реду“ (*in your face is something wrong*), као и претња „проклети странче, наша улица је за тебе јебена опасност“ (*bloody stranger, our street for you is fucking danger*) јасно је ксенофобична и ауторитарна, ако не и расистичка. Због свега наведеног, анализирана песма одређује се као екстремно десничарска. Ритам нерета, међутим, није екстремно десничарски бенд, иако је у песмама на самом почетку „флертовао“ с ксенофобијом и расизмом.

Бенд Директори, уз 357 и Ритам нерета, свакако је један од најпознатијих бендова који су спомињани у овом раду. Реч је о *oi!*, панк-рок и ска бенду из Београда, који је оформљен 1989. године. Не може се рећи да је бенд крајње десничарски оријентисан, али је уврштен у узорак из разлога што је, као што ћемо видети, издао две песме деведесетих које су пуне агресије и мржње према комунистима и Хрватима. То значи да је бенд, услед хаотичних дешавања у том периоду, подлегао „тренду“, у најмању руку, антикомунистичких, антициганистичких („продали смо се“), националистичких и шовинистичких стремљења. Пример су песме „Мрзим Хајдук“, „Чистићете улице“⁴⁶ и „Бандо црвена“⁴⁷ („бандо црвена, у крв си огрезла, пробај против нас, побићемо вас“). У песми „Мрзим Хајдук“⁴⁸, поред мржње према

42 Ритам нерета – „Скинхедс“, <https://www.youtube.com/watch?v=PGzKvx0MILo> (приступљено 29. 8. 2020).

43 Ритам нерета – „NS kids are innocent“, <https://www.youtube.com/watch?v=-vW95wDTQH0> (приступљено 20. 11. 2020).

44 Ритам нерета – „Go away“, <https://www.youtube.com/watch?v=7YNdcEXIcMw> (приступљено 6. 10. 2020).

45 Ритам нерета – „Ваш свет“, <https://www.youtube.com/watch?v=kSVVkJRzyb> (приступљено 20. 11. 2020).

46 Директори – „Чистићете улице“, https://www.youtube.com/watch?v=bF7K4_bg6to (приступљено 20. 11. 2020).

47 Директори – „Бандо црвена“, <https://www.youtube.com/watch?v=Lce4k8j9SRM> (приступљено 5. 9. 2020).

48 Директори – „Мрзим Хајдук“, <https://www.youtube.com/watch?v=XW9r9qQOPCk> (приступљено 5. 9. 2020).

Фрањи Туђману, једном од „очева“ актуелног хрватског национализма, присутно је наглашавање мржње према хрватским фудбалским клубовима – Хајдуку из Сплита и Динаму из Загреба, те њиховим навијачима – „Торциди“ и „Бед блу бојс“ (*Bad Blue Boys*). У јавности је познато да су стадиони почетком 90-их били поље изражавања политичког незадовољства и отвореног презира и мржње према појединим народима у Југославији. Нарочито је познат велики сукоб навијача Црвене звезде и Динама 13. маја 1990. године на стадиону Максимира у Загребу, који се каткад спомиње као почетак краја југословенства. Наведена песма садржи геноцидне идеје („поклаћу све Сплићане“ и „поклаћу све усташе“, при чему се реч усташе може односити на све Хрвате). С обзиром на то да су Директори касније напустили приказивање оваквих садржаја, премда су остали верни монархистичком национализму („Краљевина Србија“ из 2006), можемо рећи да је наведена песма плод ситуационе условљености нормализације национализма која доприноси јављању крајње шовинистичких садржаја.

Закључна разматрања

Неспорна је чињеница да је идеологија крајње деснице присутна на српској музичкој сцени, најкасније од раних деведесетих година. Као што је поменуто, уплив идеја ове идеологије олакшан је бурним дешавањима с краја прошлог века на простору Југославије и, самим тим, Србије. Специфичност тадашњих етничких сукоба допринела је емоционалном и импулсивном ширем прихватању националистичких уопште, па и крајње десничарских вредности.

Многе крајње десничарске тенденције, примећене у обрађеном узорку, настале су услед друштвено-историјских околности слома социјализма и друштвене нормализације национализма, коју је спроводио режим Слободана Милошевића, те пратећег продора историјског ревизионизма, у којем је посебну улогу одиграла Милошевићева опозиција, односно власт након 5. октобра 2000, и разарања вишенационалне Југославије, али велику улогу у њиховом прихватању имају глобалне десничарске мреже, које су искористиле развој технологије да прошире своје „кругове“ активних присталица. Свакако је у свему томе била важна музика, јер је на свима доступан и занимљив начин преносила идеје и глобалне трендове. Тако, мноштво бендова у Србији прихватало је стилове музике из иностранства који су са собом вукли и идеолошке елементе, који су нарочито у контексту слома Југославије, санкција Уједињених нација и ратова

за југословенско наслеђе изгубљеној и обезнађеној српској омладини пружице пример мишљења и делања. Наравно, друштвена нормализација национализма и продор историјског ревизионизма прокрчили су пут и продору екстремно десничарских идеја, покрета и бендова. То је друштвено-историјски контекст у којем су бендови уплетени у светске десничарске мреже стицали популарност и структурне могућности свог делања.

У анализираним песмама могли су се детектовати готово сви „симптоми“ крајње деснице. Обухваћени бендови крећу се од заступања најекстремнијих десничарских идеја, па све до оних који подржавају само неке крајње десне идеје. За разлику од европске крајње деснице, која је након 1989. године напустила антикомунизам као централну тему, у Србији је, као што се могло приметити, антикомунизам потрајао нешто дуже, услед вишедеценијске владавине комуниста, па и останка наследника комуниста (СПС и ЈУЛ) на власти до 2000. године. Такође, током деведесетих година се WP музика у Западној Европи увелико цензурисала, а у Источној Европи то није спровођено на тако ригорозан начин. Чини се да је у Србији почела да се усмерава пажња јавности на овакве појаве тек након убиства ромског дечака Душана Јовановића, које су извршила два скинхед тинејџера.

Делује да највећу улогу у распростирању мржње која је исказана у песмама имају стереотипи, које, најчешће, млади људи некритички усвајају, што може довести до озбиљних друштвених последица. Стереотипизације су у проучаваном дискурсу потекле из различитих миљеа: усвојене су слике „завереника“ Јевреја из нацизма; од српских националиста усвајана је мржња према комшијским народима током и након ратова деведесетих, с посебним нагласком на „Шиптаре“, „усташе“ и „балије“, који су притом друге вероисповести. Исламофобија је ојачана глобалним трендовима након терористичког напада на Светски трговински центар 2001. године. Идеја белачке надмоћи је општа идеја коју је актуелизовала глобализација и у Србији је наишла на плодно тло. Осуђивање хомосексуалности (јер је неконвенционална и за нацију потенцијално угрожавајућа), непријатељски импулси према мањинским групама, веровање у теорије завере на светском плану, веровање у стереотипе, па и спремност у неким случајевима на геноцид, јасан су показатељ крајње ауторитарних типова личности и усвајања ксенофобичног национализма креатора екстремно десничарских музичких текстова. Значајно је присуство антиглобализма, нарочито подстакнутог санкцијама УН, на чијем су увођењу инсистирале ЕУ и САД, те потоњим бомбардовањем НАТО-а,

највише израженог у одбијању „бастардизирања“ беле расе, као и противљење материјализму Запада и „слободама“ које одатле потичу. Оно што посебно забрињава јесте деловање мноштва неонацистичких бендова који величају нацистичке злочинце и на тај начин оправдавају истребљивачке праксе које су спровођене у историји. Посебно је занимљива чињеница да је нацистички окупатор нанео велике патње Србима, а да је неонацизам увелико присутан на проучаваној музичкој сцени. У том контексту посебну улогу игра историјски ревизионизам присутан нпр. у песмама „Поздрављамо те Милане Недићу“ и „Димитрије Љотић“, бендова Савршенство кроз патњу и Провиђење. Наравно, имајући наведено у виду, може се разумети и далекосежан значај историјског ревизионизма у историографији Србије, па и целог друштва, након 2000. године.

Показало се да су текстописци проучаваних песама били изузетно маштовити у начинима представљања „јавног непријатеља“, јер су песме неретко у функцији дехуманизације целих нација, а коришћени су сликовити описи, епитети, хиперболе и метафоре (називање муслимана балијама и фурдом; муслимани се „коте“ и од њих „не може да се дише“; црнци се називају мајмунима; комунисти стоком, бандом, багром; неистомишљеници се називају шљамом и издајницима; Србија је „крвљу створена“ итд.). Ствара се параноична атмосфера страха од „Другог“ и на тај начин се оправдавају екстремне и милитантне идеје исказане кроз музику. Управо та атмосфера може бити окидач преласка од пасивног заступања опасних идеја на активно делање и њихово спровођење у некој кризној ситуацији, а нарочито у ратним околностима.

Вредно је запазити да су бендови који су напустили „кокетирање“ с крајње десничарским садржајима или су их пак мање транспарентно исказивали у стваралаштву, постали популарнији и препознатљивији у јавности, док су изразито екстремни бендови остали у зони музичког андерграунда и њихове нумере су привлачне углавном само екстремно десничарски оријентисаним појединцима и групама.

Неке екстремне песме не могу да се нађу на најпознатијој музичкој платформи Јутјуб због забрањеног садржаја, али одређени број њих тамо ипак може да се послуша. Неретко се користи стратегија брзог или неразговорног изговарања проблематичних речи како би цензура била заобиђена. У сваком случају, упоран истраживач уношењем одговарајућих речи у интернет претрази може пронаћи обиље агресивне и политички некоректне музике, која се налази на алтернативним и непопуларним сајтовима. Приметна је пракса дељења музике на крајње десничарским форумима (нпр. Стормфронт), а знатно

ређе на друштвеним мрежама. Нажалост, знатном броју „зобрањених“ песама готово је немогуће приступити на таквим форумима и сајтовима, иначе би истраживање могло бити свеобухватније.

На крају је значајно споменути да ова музика, иако има улогу повезивања одређеног броја људи и грађења колективног идентитета, и даље нема конкретан делатни потенцијал, изузев повремених ексцеса који се с њом могу повезати. Несумњиво, многи бендови су умрежени у различите десничарске организације и имају одређену функцију у њиховом раду. Да ли би музика могла да припомогне њиховој експанзији у будућности, поготово узевши у обзир тренд јачања деснице у светским оквирима? Управо због тога што мислим да је одговор на ово питање потврдан, сматрам ово истраживање значајним, уз наду да ће се овој теми придати одговарајућа пажња у будућности.

Извори

Звезда, Србија, никад Југославија,

https://www.youtube.com/watch?v=wp7u4oTCR_U (приступљено 20. 10. 2020).

Агресија – „Кристална ноћ“,

<https://www.justsomyrics.com/2087076/agresija-kristalna-noc-lyrics.html> (текст) (приступљено 26. 10. 2020)

Цокуле – „Америка“,

https://www.youtube.com/watch?v=Jau9_7pTxOA (приступљено 13. 11. 2020).

Директна акција – „Косово је српско“,

https://dydki.info/song/1511091611.195429792-Direktna_Akcija_-_Etnicko_ciscenje_100.html (приступљено 1. 10. 2020).

Директна акција – „Права за белог човека“,

<https://www.bitchute.com/video/z1Xind2Cd2Oh/> (приступљено 15. 10. 2020).

Директори – „Мрзим Хајдук“,

<https://www.youtube.com/watch?v=XW9r9qQOPCk> (приступљено 5. 9. 2020).

Кристална ноћ – „Rudolf Hess“

<http://rac88hellas.blogspot.com/2020/01/kristalna-noc-rudolf-hess.html> (приступљено 11. 9. 2020).

Провиђење – „Димитрије Љотић“,

<https://www.youtube.com/watch?v=nemeZbh2YsQ> (приступљено 20. 11. 2020).

Провиђење – „Нож, жица, Сребреница“,

<https://www.bitchute.com/video/z1Xind2Cd2Oh/> (приступљено 28. 10. 2020).

Радикалне патриоте – „Косово“,

https://www.kovach.rs/Radikalne_Patriote_-_Kosovo_lyric.html (текст) (приступљено 4. 9. 2020).

Razor 88 – „Wake Up“,

<https://www.youtube.com/watch?v=cLU2GqrQFfE> (приступљено 3. 11. 2020).

- Револт БГД – „Бела моћ“,
<https://soundcloud.com/search?q=revolt%20bgd> (приступљено 25. 9. 2020).
- Ритам нерета – „Go away“,
<https://www.youtube.com/watch?v=7YNdcEXIcMw> (приступљено 6. 10. 2020).
- Савршенство кроз патњу – „Ми те поздрављамо Милане Недићу“,
<https://www.reverbnation.com/savrsenstvokrozpatnju/song/5700146-mi-te-pozdravljamomilane-nediju> (приступљено 9. 9. 2020).
- Савршенство кроз патњу – „Мрзим муслимане“,
<https://www.reverbnation.com/savrsenstvokrozpatnju> (приступљено 9. 9. 2020).
- Савршенство кроз патњу – „Слободна Европа“,
<https://www.reverbnation.com/savrsenstvokrozpatnju> (приступљено 9. 9. 2020).
- Terror 88 – „Песма 28“,
<https://soundcloud.com/terror-88-serbia> (приступљено 15. 10. 2020).
- Животиње – „БГ девијације“,
<https://sonichits.com/artist/ZIVOTINJE> (приступљено 2. 11. 2020).

Литература

- Бакић, Ј. 2006. „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији“. *Социологија*, vol. 48, no. 3, стр. 231–264.
- Bakić, J. 2009. „Extreme-right ideology, practice and supporters: case study of the Serbian radical party“. *Journal of contemporary European studies*. ISSN 1478–2804, 17(2), стр. 193–207.
- Бакић, Ј. 2011. *Југославија – разарање и његови шумачи*. Београд: Службени гласник.
- Bakić, J. 2019. *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Klio.
- Corte, U. and Edwards, B. 2008. „White Power music and the mobilization of racist social movements“. *Music and Arts in Action*, 1(1), 4–20. (онлајн).
 Доступно на: <http://musicandartsinaction.net/index.php/maia/article/view/whitepowermusic/9> (приступљено 4. 1. 2021).
- Cotter, J. M., 1999. „Sounds of hate: White Power rock and roll and the neo-Nazi skinhead subculture“. *Terrorism and Political Violence*, 11(2), 111–140.
- Чонкаш, З. 2018. „Листа чистог зла: неонацизам јача у Србији, објављен списак група које сеју мржњу на мрежама“. Блиц, 15. јул 2018. [онлајн].
 Доступно на: <https://www.blic.rs/vesti/politika/lista-cistog-zla-neonacizam-jacu-srbiji-objavljen-spisak-grupa-koje-se-jeju-mrznju-na-zv65hfh> (приступљено 10. 10. 2020).
- Ђорђевић, Д. 2003. „Есеј о скинхедима“, Комрениски социолошки сусрети – Свен, Ниш.
- Ђорић, М. 2015. „Скинхедс и политика: Идеолошка оријентација и идентитет скинхедс покрета“. *Култура пописа: часопис за неовање демократске пољитичке културе*. ISSN 1820–4589, 12(28), 239–253.

- Доступно на: http://kpolisa.com/KP28/KP28-IV-1_Djoric.pdf (приступљено 10. 10. 2020).
- Eyerman, R. 2002. „Music in movement: Cultural politics and old and new social movements“. *Qualitative Sociology*, 25(3), 443–458.
- Flad, H. 2002. „Trotz Verbot nicht tot: Ideologienproduktion in den Songs der extremen Rechten“. У: C. Dornbusch and J. Raabe, eds., *RechtsRock. Bestandsaufnahme und Gegenstrategien*. Hamburg: Unrast, 91–123.
- Хебдиц, Д., Мајлер, Н., Брејк, М., Холмс, Џ., Хол, С. 2010. *Субкултура*. Београд: Арт Прес.
- Kuljić, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije kraja XX. veka*. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Манић, Ж. 2017. *Анализа садржаја у социологији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Чигоја штампа.
- Марић, Р. 1988. *Млади и неформалне групе у трајању за алтернативом*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Martinez V. A. i Selepak A. Бразилско друштво за интердисциплинарне комуникационе студије. 2014. „The sound of hate: exploring the use of hatecore song lyrics as a recruiting strategy by the White Power Movement“ [онлајн]. Доступно на: https://www.scielo.br/scielo.php?pid=S1809-58442014000200153&script=sci_arttext&tlng=en (приступљено 10. 10. 2020).
- Михајловић, Б. 2019. „Кад десница искорачи у фашизам“. Радио Слободна Европа, 8. јул 2019. Доступно на: <https://www.slobodnaevropa.org/a/fasizam-srbija-desnica-ni%C5%A1/30041738.html> (приступљено 20. 9. 2020).
- Огринц, М. 1986. „Нисмо за то да постанемо историја“, у: *Подкултура: Зборник текстова*. ISSN 0352-8111.-2, 33–38.
- Пантић, Д. 1997. „Вредности бирача у Србији“, у: В. Гоати (ред.), *Партијски мозаик Србије 1990–96*. Београд, Београдски круг: Акапит, 112–144.
- Riffe, D. Lacy, S. and Fico, G. 2005. *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Schwarz, D. 1997. *Listening Subjects: Music, Psychoanalysis, Culture*. Durham: Duke University Press. Доступно на: https://books.google.rs/books?id=DPTIsMBECpwC&pg=PA100&lpg=PA100&dq=oi+music&source=bl&ots=BPQFExiv20&sig=ACfU3U3zEto08sfkWHUI2r9NWIIJfDditiw&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwiipHO_oTsAhXxkYsKHNVCZCD44Q6AEwGHoECAEQAQ#v=onepage&q=oi%20music&f=false (приступљено 25. 9. 2010).
- Shekhovtsov, A. 2013. „European Far-Right Music and Its Enemies“. У: Ruth Wodak, John E. Richardson (ур.) *Analyzing Fascist Discourse: European Fascism in Talk and Text*, London: Routledge, 277–296. Доступно на: https://www.academia.edu/2496530/European_Far_Right_Music_and_Its_Enemies (приступљено 25. 9. 2013).

- СКОЈ. 2020. „Спечити неонацистички концерт у Београду“, 8. октобар 2020. (онлајн). Доступно на: <http://www.skoj.org.rs/spreciti-neonacisticki-koncert-u-beogradu/> (приступљено 31. 10. 2020).
- Зрењанин данас. 2018. „Како екстремизам пева: Музика у служби фашизма и неонацизма“. 28. новембар 2018. (онлајн). Доступно на: <https://www.zrenjanindanas.rs/kako-ekstremizam-peva-muzika-u-sluzbi-fasizma-i-neonacizma/> (приступљено 21. 9. 2020).
- Wodak, R. i Busch, B. 2004. „Approaches to media texts“. У: John Downing; Denis McQuail; Philip Schlesinger; Ellen Wartella (ур.) *Handbook of Media Studies*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 105–123.

ПОСЛЕДИЦЕ КСЕНОФОБИЧНОГ
НАЦИОНАЛИЗМА

АНТИЦИГАНИСТИЧКИ ПОГРОМ У СЕЛУ ЈАБУКА

Андреј Кубичек⁴⁹

Институт за криминолошка и социолошка истраживања
Београд

(По)гром из ведра неба?

P2: „Па... Једноставно, одједном су прошли, почели су да вичу ‘Цигани!’ да их убијемо, да их ово, оно, певали су песме, шетали, лупали, циглама гађали...“

P1: „Прво су узвикивали паролe, и то тако, каменовали су куће, прозоре... Људи нису ништа знали, наши Роми. Нису знали да ће да буду нападнути, и каменовани и изазвани тако. Уопште, ништа нису знали. И... узвикивало се, узвикивали су паролe: ‘Убиј, за кољи да Циган не постоји!’, узвикивали нека имена од ових дечака. Нису били криви, али су их изазивали. Ми нисмо знали, ја нисам знала, али сам чула од моје родбине из насеља телефоном. И онда смо знали шта се догађа.“

Изворно, израз *йойром* је ушао у међународну употребу након насиља огромних размера које је претрпела јеврејска заједница у Кишињеву 1903. године, у коме је страдало око 50 људи (Judge, 1992). Иако је у почетку овај нов термин примењиван на чинове насиља над Јеврејима у Руском и Немачком царству (као и у државама које ће настати из њих), он ће временом почети да се користи и у случајевима виктимизације других мањинских заједница, укључујући и Роме. Као русизам, погром је говорницима српско-хрватског интуитивно разумљив, близак, али и застрашујућ. Наиме, глагол *йромийиѝ* долази од именице коју користе сви Словени – гром (слично као и згромити). Због тога спада у изразе који су врло сугестивни, јер их је могуће готово телесно осетити: као продорну буку, пуцањ из ватреног оружја, непредвидиву опасност, изненадан ударац и као силу којој се не може одупрети. Уопште, људско насиље се често метафорично представља као последица беса природе, а не човека. „Насиље се

* andrejkubicek@iksi.ac.rs

распламсава или букти“; долази до „поплава и провала насиља“; оно нас „потреса“; сведоци смо „таласа“ и „ерупција насиља“ итд. Иако емотиван доживљај непосредних учесника таквих догађаја свакако подсећа на наведене непогоде и катастрофе (што наведени цитати јасно осликавају), дистанциран социолошки приступ може да пружи објективније оцене. Нарочито у случају погрома, који су у суштини масовни чинови насиља усмерени према (у датом тренутку) беспомоћним заједницама, које се, осим тога, још и разликују по неком својству (етничкој припадности, вероисповести, статусу итд.).

Антициганистички напади, међутим, баш као и остале манифестације антициганизма, не могу се тумачити као некаква ирационална природна стихија (Acton, 2012: 35). Латентна основа за њих је увек присутна и представља својеврстан процес дугог трајања, који се јавља у различитим облицима. Манифестације насиља, с друге стране, условљене су различитим друштвеним чиниоцима (локалним и глобалним) и показују одређену правилност. Од Другог светског рата па до 1989. године овакви напади већинског становништва на Роме у Европи били су готово непознати¹. Ситуација се драматично променила 1990-их и 2000-их година, откад су антициганистички погроми постали све учесталији, те готово да нема земље у Источној Европи у којој се није десио бар један такав случај. Према доступним подацима, догађаји који се могу подвести под масовно антициганистичко насиље били су најучесталији управо средином деведесетих година, и деценију касније, у другој половини двехиљадитих² (Cahn, Albert, 2012: 63–64).

Србија у овом смислу не представља изузетак. Насиље према Ромима се испољавало као напади мањих група крајњих десничара (трагична убиства дечака Душана Јовановића 1997. године и глумца

1 Чехословачка Социјалистичка Република (ЧССР) може се узети за идеални тип политике земаља реалног социјализма према Ромима. Наиме, политика пуне (у ЧССР и обавезне!) запослености и обавезног школовања повољно је утицала на друштвени положај Рома, омогућивши им макар (и углавном) минимална примања. Осим тога, ефикасна полиција је спречавала било какве знаке међуетничког насиља, јер би такви инциденти доводили у питање основне вредности социјалистичког друштва. Ипак, негативне представе о Ромима су опстајале и готово непромењене дочекале слом социјализма у целој Источној Европи, након чега су почеле да се испољавају у пуном замаху (Weinerová, 2014).

2 Конкретно, у Аустрији 2009; 2007. године су се десила два напада у Бугарској (у Софији и Самокову); чести напади (из ваздушног оружја и молотовљевим коктелима) у Чешкој 2006, 2007, 2009. и 2010. године; у сличним нападима у Мађарској страдало је чак 9 Рома у периоду од 2008. до 2010. године; у Италији су се напади на кампове Рома из Румуније дешавали 2006, 2007, чак 4 пута 2008. и 2011; у Пољској 2010; у Русији је 2006. један Ром убијен приликом напада; 2010. у Словачкој, 2006. и 2010. у Турској (Cahn, Albert, 2012: 63–73).

Драгана Максимовића 2000. године), те као бројни (не)забележени индивидуални напади на Роме и насеља у којима живе (Балић, 2014). Први и највећи³ погром над Ромима у скорој историји Србије десио се у селу Јабука код Панчева јуна 2010. године⁴. Низ догађаја који су потресли и изненадили јавност читаве земље у великој мери одговарају уобичајеном сценарију међуетничког насиља (Collins, 2006: 117). Наиме, у локалној заједници у којој одраније постоји антагонизам између етничких група, десио се догађај који је схваћен као провокација – убиство младића које је починио његов вршњак, Ром Б. Ј., иначе познат у селу по проблематичном понашању. Уследила су ноћна окупљања око 500 мештана, чије су језгро сачињавали млађи пријатељи страдалог, која би започињала око 22.00 часа и трајала до после поноћи. Колоне су се с упаљеним свећама у рукама кретале кроз село, застајући поред кућа одређених Рома (пријатеља осумњиченог за убиство), узвикујући погрдне пароле и бацајући каменице на њихове куће, али и на куће у суседству. Једна кућа је и запаљена. Срећом, нико од Рома није био теже физички повређен, иако је дошло до ломљења прозора и црепова, расипања стакла по собама и креветима, као и уништавања имовине (капија, фасада, ролетни, чак и једног паркираног аутомобила). Тек након четири дана напада и интервенције жандармерије и ангажованих додатних полицијских јединица из Панчева, Београда и Новог Сада, као и хапшења неколико учесника, окупљања су прекинута. Да је овај догађај схваћен крајње озбиљно, указује и чињеница да су ово село убрзо посетили и многи државни званичници, укључујући и тадашњег председника републике, Бориса Тадића.

Социолошки изузетно важни аспекти које је могуће проучавати у случају Јабукe пре свега су промене у односима две групе, али и (ре)генерисање идентитета тих група кроз сукоб. Наиме, као што ће бити детаљно показано, „Цигани“ или „Роми“ не могу се третирати као датост, баш као ни њихови још теже одредљиви противници: „нероми“, „мештани“, „расисти“, „Срби“, „Македонци“, „Срби и Македонци“ или „народ“ (како су се све учесници овог сукоба

3 Догађај с елементима погрома се догодио и у Земун Пољу 2013. године, када је око 200 мештана угрожавало локалне Роме увредљивим и претећим повицима, али није дошло до физичког насиља.

4 Годину дана касније (2011), за потребе писања дипломског рада, аутор овог чланка је спровео теренско истраживање у Јабуци кроз посматрање и дубинске интервјуе с 10 Рома и 10 активних учесника протеста. Дипломски рад је одбрањен исте године на Филозофском факултету у Београду. У међувремену, део података представљених у раду је публикован као чланак „Странци из комшилука – насиље и међуетнички односи у селу Јабуци 2010. године“ (2018б), са специфичним циљем да се на прикупљеном материјалу примени теорија Норберта Елијаса из студије *Одомаћени и странци* (Elias, Scotson: 1994).

самоидентификовали, или били идентификовани). Но, да би се објасниле све појединости, као и догађаји који су потресли ово банатско село, неопходно је претходно у основним цртама представити антициганизам као дуготрајан процес, и уједно идеолошки оквир погрома.

Антициганизам

М4: „Па зато што су они, како да кажем... Цигани: прљави, алкави, некултурни, непристојни, наспрам нас, Срба, Македонаца и осталог живља у селу.“

Преци данашњих Рома су вековима трпели различите видове непријатељства и ниподаштавања од већинског становништва, што се може историјски пратити већ од првих помена група које су називане „циганима“, средином 11. века (Soulis, 1961). Но, и поред тако дугог трајања овог процеса, он је признат као друштвени проблем тек пре стотинак година, 1920-их, у тадашњем СССР-у, када је група политички ангажованих Рома први пут и била у прилици да скрене пажњу на различите недаће с којима се њихови сународници суочавају (Cortés Gómez, End, 2019: 21). Први публицистички радови о односу већинског становништва према Ромима настали су још касније. Судбина европских Цигана објављена је тек 1972. године у Великој Британији (Kendrick, Puxon, 1972), у оквирима тада насталог покрета за људска права различитих мањинских група у тој земљи (Mayall, 2003: 234). Интересовање за ову тему у академском и ширем јавном пољу у Западној Европи јавља се релативно касно, тек након 1980. године. Формална историја појма антициганизам, у међународном, англицизираном облику *antigypsyism*, може се пратити од 2005. године, када је ову кованицу први употребио Валериу Николае, ромски активиста из Румуније (Cortés Gómez, End, 2019: 21). Од тада овај појам постаје све прихваћенији како у научној литератури тако и у бирократским документима⁵, иако постоје и критичари његове употребе, који се углавном противе јавном коришћењу погрдног егзонима „циганин/*Gypsy*“ у било ком облику (McGarry, 2017, 5–6; Oprea, Matache, 2019)⁶.

5 Европска комисија против расизма и нетолеранције Европске комисије дефинише антициганизам (енгл. *antigypsyism*) као: „Посебан облик расизма, идеологију засновану на расној надмоћи, облику дехуманизације и институционалног расизма потхрањен дискриминацијом кроз историју, која је, између осталог, исказана насиљем, говором мржње, експлоатацијом, стигматизацијом и најотворенијом дискриминацијом“ (Lajčáková, Hojsík, Karoly, 2020: 14).

6 Александра Опера и Маргарета Матаче залажу се за употребу појма *anti-Romany*, као политички коректнијег (Oprea, Matache: 2019), а Ајдан Мекгари

О употребљивости антициганизма као појма говори и поређење с његовим лексичким и морфолошким паром и узором: антисемитизмом. За потоњи термин би се на први поглед могло помислити да је знатно старији, иако се јавља тек 1870. године у немачком језику (Uzarewicz, 2007). Осим истог префикса, у оба случаја се користи квазиетничка категоризација која је дефинисана споља. Као што није уобичајено да Роми на ромском језику користе израз цигани, тако ни Јевреји себе не доживљавају као Семите. Ради се о расијалистичком уверењу да Јевреји, као друштвена група суштински одређена „по-реклом“, нужно морају да деле исте особине с другим језички и тобоже крвно блиским народима (Арапима, Асирцима, Коптима, Берберима). Најважније од свега, оба термина заправо представљају дуге историјске процесе искључивања специфичних мањинских заједница из неупоредиво моћније већине. Управо из ове дуготрајности антициганизма и антисемитизма долазе и многе забуне, а посебно оне о вези ова два појма с наизглед широм појавом расизма. За разлику од расијалног тумачења људске природе и друштвених односа, које и поред парцијалних предисторија својих садржинских делова заправо настаје као уобличен светоназор крајем 18. века и постаје делегитимисан средином 20. века, антисемитизам и антициганизам налазили су различита оправдања како у старијим светоназорима и протоидеологијама тако и у онима који су формирани након овог периода (Mayall, 2003).

Конкретно, у случају антициганизма, у најстаријим изворима запажа се морално-религиозна основа за нетрпељивост, понајпре због бављења магијом и сличним вештинама. Затим, стигматизација лутања у различитим историјским контекстима (ратови с Турцима у Источној Европи и верски сукоби у Западној) представља други елемент. Трећи, најважнији, проузрокован је успостављањем капиталистичких односа, у којима преци данашњих Рома нису прихватили пролетерски положај (Okely, 1983: 53–56) већ су на неки начин сами били предузетници (занатлије и трговци). Одсуство трајног запослења и стапање привредног и породичног живота условили су искљученост, односно врло уску економску укљученост Рома у

предлаже термин Ромофобија, оправдавајући појмовну иновацију тиме да „фобија“ јасније указује на страх као покретача негативних уверења према Ромима (McGarry, 2017, 5–6), што, међутим, представља психологизам и редуцију људског понашања на категорије индивидуалне свести. Насупрот томе, израз антициганизам у себи садржи сву комплексност друштвено-идентитетског положаја Рома у ширем друштву, његово дуго историјско трајање, као и аутентичан израз који долази управо из средине која генерише ову појаву, а која није ромска, него неромска.

друштва која их окружују. Будући да су на овај начин били изузети из мрежа узајамне међузависности, Ромима је до дан-данас ускраћиван друштвени углед и приписивана им је негативна групна харизма кроз различите предрасуде које се могу подвести под „расијализам“ (Elias, Scotson, 1994, Elias, 2009: 74), које се крећу од дехуманизујућег ниподаштавања до представа о Ромима као претњи за околину.

Антициганизам различитих актера

M4: „Значи опет је власт стала на страну Цигани, а не на правду. Битно да су послали полиције и полиције, као да не знам ко смо, шта смо и шта то радимо. Правда, значи, није задовољена што се тиче оштећених, значи народа, Срба, Македонаца и осталих.“

Значајан број аутора, од којих су многи писци изузетно вредних студија о Ромима, дели мишљење да је основни узрок и генератор антициганизма државни апарат (Luccassen et al. 1998; Csepeli & Simon, 2004; Lewy, 2000; Sigona, 2005; Fogg, 2009; Stewart, 2013; McGarry, 2017). Гледано из историјске макроперспективе, тешко је не сложити се с оваквом оценом, јер су преци данашњих Рома често били опажани као претња безбедности и реду, што је готово по правилу доводило до репресивних, а каткад и бруталних мера (Петровић, 2000). Овоме треба додати запажање Херберта Хојса да Роми, што због малобројности, што због располагања незнатном друштвеном моћи, никада нису представљали објективно опасног друштвеног непријатеља који може озбиљно да угрози безбедност и егзистенцију већинског становништва (Heuss, 2000: 56). Стога, сукоби с Ромима тешко да могу да се окарактерису као, у политичким категоријама, релативно равноправне „борбе на живот и смрт“ (какав каткад може да буде сукоб између етничких група, а посебно нација), већ пре као једнострано чинови доминације. Будући да су такве мере налазиле утемељење у законодавству многих европских држава, антициганистичке праксе су по правилу биле друштвено нормализоване и тешко одвојиве од хегемоних светоназора, чак и након геноцида који је ова етничка група преживела током Другог светског рата (Lewy, 2000).

Посматрајући проблем антициганизма из савремене перспективе друштва у којима је ромска заједница присутна дужи временски период и у већем броју – и где су његове последице најизраженије (Источна и Средња Европа, Италија и Турска) – запажа се и једна сасвим другачија ситуација, посебно када је реч о испољавању насила према Ромима. Наиме, како то показује турска социолошкиња

Гул Езатешлер у студији случаја о догађајима у селу Бајрамич на западу Турске 1970. године, део представника власти је узео у заштиту угрожене Роме, због чега је и локални јавни тужилац био нападнут. Ипак, у наративима учесника погрома јасно се оцртавало уверење да власт одобрава њихове поступке и да су они на тај начин обављали патриотску дужност (Özateşler, 2014). Криштоф Сомбати у релативно новој студији из 2018. године указује пак на варијацију овог случаја у Мађарској, где су грађани који су нападали Роме дошли у отворен сукоб са званичном државном политиком. Штавише, крајње десне партије и политички покрети су успешно искористили антициганистичке сентименте у политичком надметању с тада (2000–2010) актуелним политичким елитама левог центра, након чега су различити видови доминације над Ромима почели да буду толерисани у овој земљи (Szombati, 2018).

Историјски облици државне репресије и насиља над Ромима су карактеристични за ситуацију минималне интегрисаности предака данашњих Рома у политичку заједницу, пре свега због специфичног вида номадизма. Насиље које су испољавали нероми, било да су то чинили уз допуштење неког нивоа власти или пркосећи јој, по правилу је било усмерено на интегрисане заједнице Рома, чији су неки поступци тумачени као преступ симболичких граница или као ремећење опаженог баланса друштвене моћи у локалној заједници.

Погром у Јабуци је могуће описати у сличним категоријама које су дефинисали Езатешлер и Сомбати. Нападаци на Роме су били савсим „обични људи“ из малог места, уверени у праведност сопственог деловања. Њихова уверења према свим карактеристикама спадају у оно што Хуб ван Бар назива „умерени антициганизам“ (*reasonable antigypsyism*, Van Baar, 2014), јер су дубоко веровали да су „они“ ти који су умерени и мирољубиви, а да Роме треба дисциплиновати и приморати да се повинују друштвеним нормама. Нападаци нису били припадници екстремно десничарских група, мада су потоњи покушали да их прикажу као своје симпатизере.

Место у малом риту

M2: „Овде живи питом, мирољубив народ, 80% су Македонци, који су питом народ. Нису они агресивни, схваташ.“

P1: „Ипак, ови људи су овде вредни, то је рекао и председник Војводине, и он је био овде. И рекао је да су ово вредни људи, живе од свог рада. И да имају људи мало пос’о, ал’ тешко је сад на ову кризу. Сналазе се некако, како год сви знају.“

Јабука се налази недалеко од Панчева, до чијег центра има око 11 км. Да није реке Тамиш, на чијој се левој обали налази ово насеље, као и некадашњих ритова, Јабука би била одлично саобраћајно повезана и с Београдом. Јабучки рит, насеље прекопута реке које припада престоничкој општини Палилула, удаљено је свега 4 км од Јабуке, тако да се ово село налази такоређи на административној граници престонице Србије.

Као село, Јабука је врло типична за Војводину, а самим тим и по много чему атипична за села у остатку Србије, као и за крајеве јужно од Саве и Дунава уопште. Прво што упада у око посетиоцу јесте величина насеља, које се протеже 3 до 4 километра, кривудаво пратећи ток реке. Село није велико само површински, него и по броју становника – броји нешто више од 6.000 житеља. Центар села грађевинама, садржајем и њиховим распоредом има доста елемената варошице. Пре свега, ту су лепо уређен парк, школа, пошта, месна заједница и земљорадничка задруга с ловачким домом. То су све двоспратне предратне зграде. Недалеко од школе налази се велика спортска хала и неколико отворених терена. Село има забавиште, библиотеку и дом културе, фабрику скроба, доста продавница, укључујући књижару и различите услужне радње. Присуство сакралних здања је ипак најзанимљивији део физиономије овог насеља, јер доста сведочи о његовој историји. Православна црква посвећена Светом Илији је 2011. године била у изградњи, док се недалеко од ње налази малена капела Светог Димитрија с почетка века. Иако она припада румунској цркви, од 1945. године представља централни верски објекат за малобројне вернике. Пре тога је Јабука имала и већу цркву, Светог Леополда, која је срушена и на неки начин је поделила судбину својих верника, банатских Немаца, који су до тада чинили апсолутну већину.

Историјски и географски контекст који се овде износи у најкраћим социолошки релевантним цртама неопходан је да би се разумели друштвени односи у селу, као и сукоб који су они генерисали. Близина Панчева, али и Београда, утицала је на то да се знатан број мештана Јабуке усмерио на непољопривредне делатности, посебно јер се долазак колониста из тадашње НР Македоније временски подударно с послератним наглим развојем ова два индустријска центра. Нарочито након 1991. године, услед пропадања пољопривредне задруге, индустријска, занатска и услужна занимања су постала преобладајућа. Из разговора с мештанима може се сазнати да су веома незадовољни због пропасти пољопривреде у селу, пре свега великих воћарских парцела, али још више због тога што су у оквиру

приватизације и светске економске кризе из 2008. године многа радна места у Панчеву трајно изгубљена. Ово је кључан чинилац који латентно доводи до такмичења око добара која до тада можда и нису била тумачена као престижна. Реч је о социјалној помоћи и самосталним услужним делатностима на које су Роми, природом свог друштвеног положаја парије, усмерени у већој мери него други (Lucassen, 1998: 157–170).

Фигурација одомаћених и странаца у Јабуци садржи низ специфичности које је разликују од оне из Елијасове и Скотсонове студије. На првом месту, ако се занемари неколико румунских и мађарских породица, сви становници Јабукe су придошлице које су се населиле у исто време. У том смислу, они у ширем локалном контексту, са житељима Глогоња и Качарева, представљају странце у односу на мештане староседелачких села (Црепаје, Сефкерина и Опова). Према речима саговорника из Сефкерина, на бракове са становницима Глогоња и Јабукe се традиционално не гледа благоданом, посебно ако је реч о удаји. Разлози који се наводе су делом историјска сећања на колонизацију и устаљени топови о „ложењу паркета за огрев“, али и одређени актуелни начини понашања који се карактеришу као мање цивилизовани (паљење смећа, држање домаћих животиња испред куће, пуштање паса на улицу). Ова чињеница је нарочито важна ако се узме у обзир заједно с издвојеном страначком припадношћу мештана Јабукe, што је додатно допринело стварању неповерења између њих и шире околине. Наиме, док је 2010. године локалну власт у граду Панчеву имала Демократска странка, Јабука је важила за снажно упориште Српске радикалне странке, с тада приметним преласком чланства у Српску напредну странку.⁷ Ово је један од разлога изузетно непријатељског постављања већине мештана према тадашњој градоначелници и полицији, али и државним органима уопште. О томе колико је страначка лојалност у селу била снажна,

7 О овоме сведоче речи Р5: „Наводно, због Рома неки људи нису могли да дођу у савет месне заједнице, јер они наводно подржавају ДС, а зна се да је Јабука 90%, да кажем, 90%, 80%, села радикали. Сад су и СНС – су били једни те исти. Али село, они јесу сви оно: ми смо радикали. Па бацају јагму на Роме, као због њих 200 они не могу да уђу у савет МЗ, а село има више од 6000 људи.“ М2 управо показује ово повезујући Роме са Демократском странком: „Да се колективно дође, да се извину овде. Они чак и нису, та Демократска странка, да иде да изјави саучешће тој породици!“ као и исказујући непријатељство према градској власти у Панчеву: „Јел градоначелница била ту да, отерали су је у три пичке матере!“ Још су индикативније речи овог саговорника које је дао на маргинама разговора: „О чему они причају. То је само измишљена ствар да би један руководиоц добио једну чваку више, или добио неки поен више на политичкој линији. И онда дође полиција, непотребно...“

указује и инцидент који се десио 2013, када је група радикала тешко повредила активисту СНС-а, под, истина, нејасним околностима.⁸ Оваква политичка ситуација је довела, у најмању руку, до отежане комуникације одбора месне заједнице с општином пре и током протеста, чему су допринеле обостране предрасуде.

Роми у Јабуци

P1: „Па, знате шта, овде нису Роми баш оно, као што има у другим насељима као Новом Саду, у Малом Лондону у Панчеву, тако... Овде су Роми како да вам кажем, скоро исти... Имају своје куће, живе од свог рада, и све то – поштени! Они не, како да кажем, не краду, не просе, не... То тако нема овде.“

M2: „У ствари, то су цигани македонског порекла, они су '46. године дошли овде, то нису Роми. Роми су, зна се шта су Роми! Чергари који шетају од места до места, иду у три пичке материне! Нема ни стално место боравка ни ништа, то су Роми! А ови наши не знају ни једну реч ромски, нити су ово, нашу школу овде и ту полагају школу, разумеш. А порекло им је македонско. Какви Роми, то је измишљена ствар!“

Искази Рома⁹ веродостојно одражавају односе у селу, како материјални статус њихове заједнице тако и односе са суседима пре инцидента. Куће Рома у Јабуци нису јасно територијално груписане, иако може да се уочи одређена правилност. Већи део њих се налази у малом четвороуглу који праве Тамишка и Осоговска улица, и који се налази на западном крају села. Тај кутак је с три стране окружен њивама, ливадама и мртвајом Тамиша¹⁰. Управо у једном реду кућа између мртваје и Тамишке улице живи неколико најсиромашнијих ромских породица, међу њима и Б. Ј., у том тренутку осумњичени за убиство. Но, чак и ових неколико груписаних кућа се тешко може окарактерисати као „ромско насеље“, будући да се прекопута улице налазе домаћинства у којима не живе Роми. Остали Роми живе

8 РТВ, „Туча напредњака и радикала у Јабуци, тешко повређен Ненад Митровић“, https://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/tuca-naprednjaka-i-radikala-u-jabucitesko-povredjen-nenad-mitrovic_386964.html (приступљено 22. 12. 2020).

9 P1 је жена са завршеном средњом школом, запослена у државној служби, супруг и синови су квалификовани мајстори, солидно је ситуирана и врло поштована у локалној средини.

10 Шума која се налази с друге стране те мртваје игра значајну улогу у фантастичним представама мештана, јер многи помињу да се ту дешавају шумске крађе дрвета за огрев, које наводно Роми и препродају – наравно, већинском становништву.

у Преспанској, Осоговској, Македонској и Сутјеској улици, такође груписани у мањој мери, али има и доста породица које живе индивидуално у осталим деловима села. Лични утисак с терена је да су сви Роми, без обзира на материјални статус и образовање, изузетно гостопримљиви и љубазни. Радо су делили своје приче и запажања, позивали ме да останем на ручку или вечери, нудили помоћ и често имали врло добре сугестије око сналажења по селу, логистике и избора саговорника. Укупно узевши, јабучки Роми показују веома висок ниво културе живљења и темељно побијају стереотипе о Ромима.

Описана етничка ситуација се јасно видела и на резултатима пописа из 2002. године, када се у Јабуци од 6.312 становника само 24 изјаснило као Роми. Тадашње процене представника ромских удружења су биле да у месту заправо живи око 500 Рома,¹¹ што је и даље двоструко више од броја грађана који су се на попису 2011. године тако изјаснили (253) (Кубичек, 2018б: 29). Овај тренд јасно примећују и нероми, али га интерпретирају на другачији начин (М2): „Нема Роми, какви Роми! Цигани, тачно тако! Три човека су се изјавили као Роми у селу. Ово су све остало Цигани. Изјаснили су се махом после овога што се десило да би добили помоћ, па да не би било, сад да буде, да нема Рома а добили су помоћ.“

С друге стране, Роми су махом позитивно оцењивали свој положај пре сукоба у селу и показивали снажну етничку идентификацију с Македонцима (Р5): „Хм, у суштини они све добро мисле, знају они нас, познају нас, ми смо не староседеоци, али смо заједно дошли ‘46. И знају они јако добро какви смо ми у души, али не знам шта се то десило.“ Уопште, за јабучке Роме је типична ситуација која није необична за етничку идентификацију Рома на селу (Златановић, 2013). Они су, наиме, скоро по свим својствима идентични као и већинско становништво на локалу, тако да је и посматрачу са стране тешко да јасно одреди ко је Ром, а ко није. Физички изглед, тамнија пут пре свега, у многим појединачним случајевима може да укаже на постојање разлика, али и ту постоје изузеци. У сваком случају, да би се донео суд о томе да ли је неко Ром или није, посматрач мора да претходно буде лично заинтересован да доноси такве судове. Основ етничке категоризације је порекло познато само другим мештанима у конкретној средини, које је једина баријера која, уз искључивачки посматран физички изглед, спречава потпуну асимилацију. У сваком другом погледу, они су Македонци: православци су, говоре

11 „Роми не излазе из кућа због страха од освете“, <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Romi-ne-izlaze-iz-kuca-zbog-straha-od-osvete.lt.html> (приступљено 24. 7. 2010).

македонски језик, презивају се на –ски, славе Илинден, свирају македонску музику и играју македонске игре, припремају македонска јела итд. Поједини, а посебно старији испитаници Роми, изјашњавају се и као Македонци (P4), док други наглашавају двојни идентитет¹².

Но, као што се већ дало назрети из речи M2, а у прилог чега ће тек бити наведени одговори осталих мештана, локално македонско становништво не прихвата Роме као део своје групе, због чега је њихова асимилација тек једностран покушај да се отклони стигма „циганства“ (Кубичек, 2018а). Македонци признају одређен степен блискости с њима (какав би, рецимо, одрекли муслиманским Ромима), али јасно наглашавају и разлике. Једностране баријере генерисане на овај начин стога нису чисто етничке природе, већ се у правом смислу темеље на односу етаблираних и странаца, као и на уверењима о различитом степену цивилизованости која привилегованим групама даје харизму, а депривилегованим стигму. Такве границе су у случају Јабуре током социјализма биле латентне, али су, услед све огорченије борбе за ретке ресурсе, постајале све манифестније.

Наративи учесника о узроцима сукоба

P5: „Пре пар година, има три, четири године како је један од милиције, да кажем, наш милиционер овде, Јабучанац, комшија и све то дао изјаву на телевизији да – значи јавно – да он од Рома нема живот!“

Убиство које је малолетни Ром Б. Ј. починио представља кулминацију његовог насилничког понашања, у чему је имао подршку неколико вршњака, такође Рома. У тој оцени се слажу сви саговорници, без обзира на етничку припадност. P4, који је комшија једном од чланова поменутог групе (малолетног „Ц.“), жалио се да је дотични Ц. малтретирао и ромску децу из суседства. Овај саговорник је посебно био револтиран чињеницом да Ц., чија је кућа била на удару нападача, није променио насилничке обрасце понашања чак ни током четири дана погрома, већ је настављао да грубо поступа са знатно млађом децом из исте улице. Б. Ј. иначе потиче из једне од најсиромашнијих породица у Тамишкој улици. Живи с мајком која болује од тешког облика астме и оцем и немају сталне приходе. Кућа у којој живе, иако саграђена од чврстог материјала (цигала), веома је оронула, слабо осветљена и одаје општи утисак крајњег сиромаштва, што

12 P1: „Ја кажем, ја сам Циганка, на пример, није ми ово сада: Ром, Ромкиња... [...] Ми по правилу не причамо ромски. Македонски Роми! Ја сам се тако и уписала“.

није случај с осталим ромским домаћинствима. Друштвени контакти мајке су ограничени на неколико других ромских породица, које јој пружају подршку и показују доста саосећања¹³. P5 је такође тврдио да је група од „троје, четворо клинаца Рома“ правила проблеме, малтретирајући и неромску и ромску децу, али он даје сложенију слику ситуације. Наиме, овај саговорник је навео да су и припадници ове групе често били жртве насиља вршњака када би били бројчано надјачани, што није било толико ретко, будући да су били малобројни („Качили су се“).

За разлику од Рома, нероми из села ову породицу описују најгорим могућим речима, наводећи да је и отац Б. Ј. наводно убио човека, такође ножем, уз неколико других покушаја убистава, те да му је и стриц усмртио мештанина током партије карата, а да је и наводно његов деда још у Македонији био у затвору због убиства. Уопште, искази нерома о понашању Б. Ј. и његове групе су изузетно негативни и оштри у оценама. Како је то M1 описао: „Безобразлук се односио у томе што рецимо, ако нешто видиш да они раде и ако их опоменеш да то не раде, онда ће намерно то да раде, и ако си, ако је њих више, можеш да добијеш батине још.“ За шта се тачно ова група Рома оптужује, исти испитаник је открио мало касније у разговору:

M1: „Па рецимо ово, ако су нешто хтели да украду нешто или тако, ово већином то, крађе по селу нешто. Тако да, они су били опасни, ниси мог’о ништа да му кажеш! Оде у парку, па руши, оне, ту жардињере, шта ја знам, клупе и шта ја знам. Кад их год упозориш, и старији човек ако их упозори, они млади, нетрпљиви су према теби. И онда они прете. ‘Оће да ти јебу... ‘Оће да се бију са тобом.“

P5 је једини Ром који је изнео и своју интерпретацију далекосежнијих друштвених узрока сукоба. Наиме, према његовим речима, македонско Културно-уметничко друштво при дому културе престало је да ради одавно, тако да је једино ромска секција била активна, али је лепо сарађивала са свима у селу. Око 2001. године основано је удружење Рома у Јабуци. Но, пре око седам година македонско КУД је поново почело да ради. Након што су Роми добили статус националне мањине, њихово удружење је почело да прима помоћ и различите

13 Један од најупечатљивијих доживљаја с терена је био гест испитаника P2, који живи пар кућа од мајке Б. Ј. Он, као и многи Роми, види трагично убиство као главни узрок недаћа које су их задесиле, али је готово једини који је врло критички настројен према нападачима. Након интервјуа и дужег времена проведеног у изузетно срдачном разговору у његовом дворишту, рекао ми је: „Мораш да разговараш са његовом мајком! И да видиш како живе. Онда ће ти све бити јасно.“ Занимљиво је да једино P2 и P3 у разговору постављају хипотетичко питање шта би се десило да је жртва био ромски дечак, а починилац македонски.

донације. Испитаник каже да су тада неки старији мештани негодовали због тога, али се то није толико примећивало. Мештани су замерали Ромима и због посећивања методистичке цркве у селу, која је такође каменована, јер је идентификована као место где су Роми добијали хуманитарну помоћ. Свештеница која води ову цркву је иначе била врло уплашена и одбила је да учествује у истраживању.

Наративи учесника о погрому

М4: „Па, то је, можда се десило једно два, три пута чисто да је неко бацио из масе, ал то је опет у маси од преко стотинак људи, не може ни полиција нити сама маса да контролише. Једну особу, ко ће шта да баци нешто. То је било мирно.“

Цитат М4 изузетно сликовито описује унутрашњи доживљај учесника у погрому. Осим тога што сви с којима је разговарано самоиницијативно и по више пута наводе да су окупљања била спонтана, друга константа у наративима је да се пориче насилност и умањују последице. На сâм догађај испитаници се осврћу као на „мирне демонстрације“ (М1); „штрајк“ и „мирни протест“ (М2 и М4); „мировне шетње“ (М5). Напади на имовину се тумаче индивидуално, такорећи као нормална, статистичка појава, као да у свакој групи од више стотина људи постоји неколицина која извикује расистичке паролe и баца камење на куће. Говорећи искључиво о материјалној штети и лицитирајући о томе да ли она износи 10, 20, 30 или 50 евра, М2 заправо негира да у каменованим кућама живе људи, чија су безбедност и душевни мир озбиљно угрожени. Случај запаљене куће о којој је било речи на суђењу је такође врло индикативан. Током живе расправе испред суднице, М2 је образлагао присутнима да у тој кући нико не живи и да то и није кућа него шупа, коју је власник заправо сâм запалио да би наплатио штету, или, у другој верзији догађаја, да су му је синови с којима је у свађи запалили.

М1 као старији посматрач догађаја не пориче насилан карактер шетњи, али га релативизује тиме што наводи да је камење бацано без икаквог реда како на куће Рома тако и Македонаца. Разлог за овако бесциљно деструктивно понашање М1 види у недовољној ангажованости полиције у случају убиства, чиме у потпуности одриче осветничко деловање нападача¹⁴.

14 М1: „Испровоцирало, зато што појединци, појединци ту у полицији, поједини полицајци, како се дешавало то, знаш, понашају се мало насилнички, а онда млади људи ко млади, знаш оно, долази, долази до ексцеса. Више бацања тих каменчића него што је било пре.“

М3 и М5, млађи и непосредни учесници немира (од којих је један и осуђен), нису се либили да кажу како је насиље узроковано „понашањем тих Цигана“ које је дуго трајало и „жељом да се некако узврати“. Њих двојица наводно су изражавали и саучешће, али и друге циљеве: „Да се заплаше, ништа више“ и – „освету“ (М5).

Антициганистички садржаји у наративима учесника

М4: „Цигани, како да кажем, они искрено мрзе нас. А ми их не мрзимо, јер ко год се жени, вери, удаје, роди дете зовемо их да нам свирају на весеље. Очигледно, као да ми њима сметамо, а не они нама.“

Одговор који је дао М4 на трагу је раније описаних дискурзивних стратегија мештана. Негативна својства (мржња) одричу се сопственој, а приписују другој групи, иако управо одговори овог саговорника садрже доста исказа отворене мржње према Ромима. Можда је сувишно напоменути парадоксалност изреченог уверења да „они нама не сметају“, годину дана након вишедневних напада. Осим тога, занимљиво је да М4 увиђа економски завистан положај Рома (у чему није једини), као и да стереотипно сматра све Роме музичарима (у Јабуци постоји неколико ромских дувачких ансамбала – Р4 је трубач – али се већина Рома не бави музиком).

Латентни садржај у неким одговорима испитаника указује и на суптилније одвајање „Цигана“ од сопствене групе, на коју се различито реферише. М4 то јасно показује у одговору: „Немири су се догодили зато што је један – како ко каже – Ром, Циганин, нашег, да кажемо, суграђанина избо’ ножем због неких, ето, наводно патика, како је речено.“ Дакле, уз доста опрезности, М4, уважавајући не само постојање различитих назива за Роме, него и признајући право да се користи назив по сопственом избору, на крају сопствену групу, одређену заменицом првог лица множине „наше“, именује као „суграђане“, чиме се индиректно саопштава да су Роми странци. У складу с тим, приписује им се и за странце стереотипна једнообразност (Simmel, 1950: 407–408) у исказу М1: „Да, они се држе заједно и видео си на суду како, како се постављају. Сви исто говоре, исто траже. Значи... Ту нема код њих... Док то не може да се деси код Срба и Македонаца.“ Идентичан поступак се примећује и код М1, само што је његов исказ још отворенији: „То је четврто или пето убиство које се десило да су Роми, Цигани убили мештанина Јабукe. Тако је то.“ Према томе, агресивни образац понашања Б. Ј. (и евентуално још

неколико Рома) уопштава се на све Роме као на припаднике не само стране, него и групе која има јединствену агенду да „убија мештане“.

Због догађаја у селу не чуди што већина нерома потенцира насилан карактер Рома, што не спада у најчешће предрасуде према овој заједници. Но, овде агресивност и насилност треба тумачити као део шире слике. Наиме, будући да су Роми третирани као странци у односу на одомаћене („суграђане“ и „мештане“), уопште не чуди да им се приписује слаба контрола агресивних импулса као један од симптома нижег нивоа цивилизованости (Елијас, 2001: 252–264). О томе речито сведочи М1.

М1: „А поготово они су, они су много силни, много јачи кад су у већини. То су што кажу оно, нису они школовани људи. Па да размишљају шта ће, о својим последицама. Да су, да је тај мали имао школу и да је завршио неку школу, сигурно би размишљао шта би се десило, шта ће се дешава. Не би дошло, не би била таква ситуација да он убије дечка.“

Овај одговор је врло значајан, јер потврђује повезаност мањка самоконтроле и способности да се размишља о последицама (које се стичу школовањем), дакле уочава се присуство снажног цивилизацијског дискурса код овог припадника етаблиране групе, на основу ког се просуђује о исправности поступака и вредности „странаца“. На ово се надовезује набрајање особина које се такође уклапају у поменути оквир:

М3: „Па сад, и они су људи, ко и ми. Само што су они некултурни, бахати, безобразни. Можда има неки изузетак, али, част изузецима [смех]. [...] Иду улицама, деру се, вриште, урлају, нападају друге, тако, не сме нико ништа да им каже... Глуме... Фактички глуме неке шерифе у селу. Као да су они најглавнији, да им не може нико ништа и то.“

Побројане особине се готово преклапају с онима које су Елијас и Скотсон забележили у разговорима с одомаћеним становницима Винстон Парве: свадљиви, насилни, бучни, неуредни, разуларени (Elias, Scotson, 1994: 99–101). Осим садржаја описа М3, који представља тенденцију и код осталих саговорника нерома, у овом наводу је битно приметити и нескривено омаловажавање Рома. Изношење могућности да постоје изузеци, уз смех и индикативан ироничан коментар, недвосмислено наводи на овај закључак, као уосталом и наизглед инклузивно признавање људскости другој групи. У прилог структурне повезаности представа о претећој агресивности Рома и њиховој нецивилизованости (некултури), упечатљиво сведочи и овај одговор М4:

М4: „Па да се понашају као сви нормални људи. Да се не истичу као Цигани, као насилници, као безобразни, груби, него да буду савим нормално, кад прође улицом да ти погледа нормално и да ти каже ‘Добар дан’, а не да ти погледа погледом као да ће да те убије. А још да ти каже ‘Добар дан’ или било шта друго. Да бих се осећао сигуран и ја у селу.“

Самоидентификација сопствене групе је овде посебно занимљива, јер она не гласи више „мештани“, „народ“ или „суграђани“, него „нормални људи“. Овим се вербално изражава темељна подела на „Нас“ и „Њих“ на готово теоријски начин. Граница између овде две групе је нормалност, односно поштовање норми, уз давање примера уљудног опхођења у свакодневним сусретима, насупротив већ више пута поменутој агресивности и претећем понашању. Изузетно је значајно да М4 није једини који културу своди превасходно на гестове исказивања части од стране припадника групе којој је истовремено систематски одриче:

М2: „Једноставно, да имају најобичнију културу, да кажу ‘Добар дан’, или било шта, да се окрене. Да не прави такву запету ситуацију, са њиховим понашањем. Значи, једноставо кад прође, што је најосновније да млађа особа кад прође поред старије, без обзира које националности била да, основна култура је да каже ‘Добар дан’. Без обзира да ли је он ишао у школу или не. То је основно. То је кућно, или патријархално или домаће васпитање, како... Е, то је то. А то што се тиче Рома, ја мислим да овај, врло тешко они да промене став, јер су они научили, јер ова држава им пружа све, услове, и они су научили да примају увек неку помоћ, нешто, тако да ће тешко...“

Оцена да је садржај наратива М1, М2 и М4 истоветна, као и да показује велику сличност с М3 и М5 (који су знатно млађи и мање речити у исказима), указује на то да друштвене везе код етаблираних група омогућавају саобраћај гласина и размену порука, чиме долази до стварања заједница дискурса. О природи овог односа можда најбоље сведочи разлика у доживљају чињенице да се престало с поздрављањем на улици. Док нероми исказују изузетно моралистичко тумачење и оптужују Роме, очекујући од њих да им укажу част и јаве се први, Роми су се осећали потиштеним због тога што им се не указује признање. Занимљиво је и да три поменута старија саговорника своде Роме у одговорима на младе Роме који су правили неред по селу, генерализујући обрасце њиховог понашања и претпостављене особине на целокупну заједницу. Осим одсуства цивилизованости/културе/нормалности и претње по околинину, друга група стереотипних стигми које се приписују Ромима односи се на њихов друштвени

положај и специфичан начин стицања средстава за живот. Оптужбе за злоупотребу државе су већ биле присутне код М2, али су још детаљније елабориране у следећем одговору:

М2: „Једино што они добију социјалну помоћ, а ми немамо ни посто! Иде повремено на грађевину, и мало се баве трговином, узраде од мене, прода теби. Разумеш тако то, то је њихово. Трговина главна. Немају ара земља, а сви су им амбари пуни кукуруза! [...] Кад дође зима, или кад треба да извадиш неки папир, он оде у шуму да насече дрва, чак и продаје дрва, да би радио тај други посао што сам рекао мало пре, транге-франге. Он оде да извади један обичан папир за личну карту, не плати динара, ја одем, 700 динара. Извадим уверење о држављанству, опет ово, оно, опет 600, 700 динара, он не плати ништа. Чекај мало, ако живимо у истој држави, и имамо иста права, зашто он не плаћа, а ја плаћам? Ја исто немам посла, не радим, нити он ради, разумеш? Зашто се то дешава? Ако треба, зашто нису преполовили, па нек буде 300 динара, па нек да 300 динара он, 300 динара ја. Она би опет дошла иста цифра! Ја сам као Македонац, исто национална мањина. Шта би сад требао да радим? [...] Стали су иза тог паравана ‘Декада Рома’, па онда су примали разноврзне помоћи, разумеш, без обзира што и наши људи гладују и немају шта да једу, а калаштуре су добијали, јебем им матер! Они су штетни за друштво. Они само узимају од мог фонда и од твог фонда који живиш.“

Подужи наратив који је М2 изговорио сам и без прекидања нуди веома садржајан приказ стереотипа о Ромима који превазилазе оне претходно описане, обликоване у контексту сукоба у селу. Иако саговорник не користи реч паразитизам, она најбоље дефинише његово виђење Рома. Ова тобожња особина се манифестује двојачко: и према већинском становништву и према држави. У првом случају се ради о крађама и с њима повезаном нелојалном такмичењу на тржишту рада („транге-франге“), а у другом коришћење социјалне помоћи и других повластица, које се интерпретирају као неправедне. Готово идентично тврди и М4: „Ем примају социјалну помоћ, ем сви им раде негде. Али, наравно, непријављени и то да би могли да узимају социјалну помоћ. Дакле, они који требају да узму социјалну помоћ не могу да узму од њих.“ Занимљиво је како се овде надметање за симболички престиж у непосредним контактима исказује у много апстрактнијим појмовима – као надметање на тржишту рада и примању социјалних бенефиција. Дакле, антициганистички дискурс се овде више не односи само на конкретне особине одређених појединаца и ситуационе околности (вандализам у парку, крађе по селу, неред, претње), већ оне добијају генералнији карактер. „Они су штетни за друштво“, али

не за локалну заједницу, него за друштво у целини, јер се сматра да оштећују ограничен буџет за социјална давања, нешто што се доживљава као опште добро свих грађана.

До сукоба дакле долази управо због овако снажног доживљаја неправедности такмичења око колективних добара (различитих видова социјалне помоћи и других привилегија), што може врло позвано да се протумачи верзијом теорије етничког такмичења коју су формулисали Беланже и Пинар (Бакић, 2006: 238–239). Такође, претпостављен паријски статус Рома подразумева да је међузависност између две групе мала или непостојећа, због чега мештани не виде никакву корист од Рома, што је такође услов за настанак сукоба који поменути аутори наводе (оп. цит.). Иако и сами рођени Јабучанци, Роми бивају стигматизовани као странци који не заслужују помоћ „наше“ државе, а добијају је наустрб „нас“.

Наративи мештана о последицама сукоба

P4: „Тешко је мало да ти одговорим. Ја мислим да се променило мало поштовање. Оно што се десило, десило и није што је било. Већ је друго. Почела је мржња.“

P2: „Па знаш шта. Они што су ослобођени, они сад кад прођу поред они нам се смеју. Смеју се и иживљавају. Да им ништа не можемо.“

M1: „Сад после овога што се све издешавало, сад су мало мирнији. И да ти кажем искрено, не праве такве инциденте. Мислим, то се променило доста. И кад се окупе, кад дођу сад у парку, на игралиште их гледам овде, на игралишту, сад су мирни.“

Саговорници нероми се нису либили да искажу антициганистичка уверења ни раније, али су током разговора о последицама сукоба сви отворено проговорили о правим циљевима насиља према Ромима. С друге стране, одговори Рома на ову тему су уједно и најпотреснији, јер такође врло конзистентно сведоче о променама у опхођењу у селу. Истина, P1 износи и перспективу да се нарушени односи побољшавају, али генерално код свих Рома с којима је разговарано запажа се велика жалост. Речима P2: „Па, гледа те попреко, кажем, цинички, то! Одеш нешто да питаш, јеби га, свако окреће главу.“ P3, једна од најугроженијих житељки села, одговорила је исто: „Па, мени би било довољно да каже: ‘Здраво, како си, где идеш?’ И ја би њу исто желела да питам: ‘Здраво, како си, шта радиш?’ Ал то више нема, и ја мислим да неће ни да буде.“ Роми, дакле, у великој мери потврђују исказе нерома о томе да је објективно дошло до дистанцирања, за које су они сами оптужени. Почели су да буду

третирани у правом смислу као странци којима се не признаје припадност заједници, као ни минималан углед које само чланство у њој носи. Из наведених одговора се недвосмислено види и колико Ромима психички тешко пада овај вид ускраћивања људског достојанства, који је свакако наставак сукоба другим средствима (онима која не представљају кривична дела).

С друге стране, нероми се слажу с оваквим описом новонастале ситуације, али они ту промену доживљавају тријумфалистички:

M1: „Значи, да ће, да су, да су и омладина Срба и Македонаца сад, мало оштрије реаговала, оштрије су реаговали, да ће поново да се деси неко реаговање оштро, тако, да не би. У суштини мало се боље понашају. После свега овога што се десило, смиренији су. Другачије се понашају.“

M1 је старији мештанин који је пратио нереде све четири вечери и, како наводи, смиривао учеснике и преговарао с полицијом. Због тога је врло значајно приметити да он на овом месту (на крају интервјуа који је растерећен, јер се износи лично мишљење, а не информације о кривичним делима) тако језгровито сажима мотив шетњи. Опрезност и избор речи које за циљ имају ублажавање одговорности нападача заправо остављају најјачи утисак. Да би говорник уопште прибегла овој стратегији, он мора да има савршено јасан увид у природу понашања и догађаја о којима говори. Речи које је M1 одабрао тачно указују на то да је циљ насиља („мало оштријег реаговања“) било застрашивање („смиривање“), као и да постоји могућност да се оно понови уколико се успостављена доминација над Ромима поново доведе у питање. M5, као представник омладине, потпуно се сложио с оваквом оценом, рекавши: „Задовољан сам због освете, а нисам јер су неки страдали због тог протеста.“ Сличан је одговор понудио и M3: „Требало је да им покажемо мало, али то после што се десило, поготово мене што су затворили, то сам незадовољан.“

Осим ових оцена о конкретном мотиву застрашивања млађих Рома, примећен је још један одговор који осликава неромску перспективу повећања друштвене дистанце и смањивања солидарности:

M2: „Јер пази, ми смо свако од нас у комшилуку шта год је радио, било да је клао свињу, било да је клао прасиће, он је кожице, изнутрице ово-оно, пилиће кад коље ногице, главице, све им да за кување, спремање. Сад међутим, то више људи не раде. Спакују, баце керовима или баце на циглану. Одећа која је прерасла, коју су деца прерасла, свако је од нас скупипо у џакове и давао им. Међутим, сад то више не раде. Они су много изгубили. Изгубили су више него што мисле да су изгубили.“

Једна од тачака друштвеног контакта „свих нас из комшилука“ / „људи“ и „њих“ је, дакле, била управо у исказивању солидарности. Овај опис је дакако у супротности с ранијим наративима М2, према којима су Роми у селу привилеговани. Ускраћивање помоћи у симболичкој равни треба тумачити као целину с ускраћивањем друштвеног општења у свакодневном животу, што је, како је већ показано, посебно болно за јабучке Роме. Управо је на том односу и почивала интеграција чак и најсиромашнијих Рома у Јабуци – они нису сакупљали секундарне сировине и отпатке из контејнера или с депонија због тога што су им их суседи сами давали, радије него што би их бацили.

Екскурс: уплив екстремно десничарских група

Као што је и раније речено, догађаји у Јабуци из 2010. године изазвали су велико интересовање целокупне јавности, побуђујући оштру расправу. Локалне и државне власти су у својим објавама критиковале нападачи и позивале на смиривање сукоба и кажњавање организатора нереда. Недржавни актери су, с друге стране, критиковали тадашњу власт с две потпуно супротне позиције, на начин који је данас тешко замислив. Неколико организација цивилног сектора (Жене у црном и Хелсиншки одбор за људска права) интерпретирале су догађаје као расистичке нападе (што и јесу били), али и као производ неодговорности и нереаговања државних органа који су тобоже били превише трпељиви према нападачима на штету жртава (то није тачно: нападачи су били незадовољни државном реакцијом, док су Роми, напротив, били захвални властима на пруженој заштити). Поменути текстови немају непосредан антициганистички садржај, те стога нису од пресудног значаја за даљу анализу, али су врло корисни као контраст објавама једне друге врсте група грађана. Национални строј и Србска акција, две у оно време врло активне екстремно десничарске организације у Србији, у својим објавама су изнеле интерпретацију догађаја која искорачује из оквира „умереног“ и друштвено прихватљивог антициганизма у његове екстремне манифестације. Запажање тих дискурзивних прелаза из једног у други вид антициганизма, као и начин на који се конкретан догађај користи за пројекцију сопствених визија пожељног друштва (које не само да су нелегитимне, него и нелегалне) изузетно су значајни.

„Саопштење поводом расистичког циганског дивљања у Панчеву
11. јуна 2010. године

11. јуна у селу Јабуци крај Панчева у раним јутарњим сатима сви-репо је избоден младић Дејан Стојчић од стране циганског деликвента. Овај младић завршио је свој млади живот јер није хтео да да своје патике циганском злочинцу који му је потом ножем распорио стомак, исекао руку до кости и на лицу учртао крст!

Мештани града Панчева су се у знак осуде овог монструозног злочина дигли у свом граду и направили локалне протесте који су бројали и до хиљаду људи наших грађана Панчева, села Јабука и околине. Међутим, полицији и онима са врха власти то није одговарало и одмах је реаговано хапсећи све за које се наводно сумња да би могли бити организатори протеста који је позивао како они наводе на расну мржњу. Национални строј најштрије осуђује по ко зна који пут ционистичке марионете које прикривају злочин оптуживајући мештане Панчева и околних села за кривично дело расне, верске и националне мржње и нетрпељивости. Више од недељу дана у медијима, извештајима полиције и странака је пласирана прича о некаквом расизму грађана Панчева наспрам „ромске“ заједнице која је у јавности представљана као немоћна, незаштићена од „српских расиста“ као да су они починиоци монструозног злочина а не цигански разбојник.

Покрет националних револуционара тежи ка откривању истине овог злочина, револуционарном разбијању лажног плашта о циганској недужности и невиности коју како смо навели штити целокупан државни апарат.

СТОП ЦИГАНСКОМ ТЕРОРУ!

Информативна служба
Националног строја

Већ је у наслову јасан циљ овог текста – да се интерпретација догађаја у потпуности изокрене и Роми прикажу као расисти и агресори, а не они који су их нападали. Дакле, стратегија аутора цитираних редова је идентична као и стратегија мештана нерома. Обилато коришћење контраста („младић“/„деликвент“; „младић“ / „цигански злочинац“; „мештани града Панчева“ / „ционистичке марионете“; „локални протест“ / „циганско дивљање“; „истина овог злочина“ / „лажни плашт о циганској недужности“) додатно поларизује и драматизује текст, што су и основна два дискурзивна средства која аутор примењује. Драматизација се види и у навођењу морбидних детаља убиства, као и нетачног навода да се злочин десио приликом отимања патика, а не као последица свађе која је трајала данима. Такође, број „устаника“ који су се окупили у месту које има 6.000 житеља преувеличава се на 1.000, тако да читалац стиче слику о тобожњем изражавању општенородне воље (и то не у Јабуци, него у Панчеву – из текста се стиче утисак да су се демонстрације заправо и десиле у Панчеву).

Поларизација и селективно прећуткивање информација запажа се у томе што се уопште не наводи насилничко понашање мештана, док се реакција власти и полиције описује као крајње брутална, што није био случај. Поистовећивање ове организације с „нашим“ мештанима и преузимање улоге заштитника обесправљеног народа који трпи неправду власти, која је и сама „ционистичка марионета“ (став који припада друштвено маргиналној антисемитској теорији завере) јасно указују на начин на који аутор текста види сопствену позицију у овако поларизованом друштву. Иако у стварности дистанциран од учесника нереда, у овом фантазијском приказу догађаја увиђају се јасно оцртане политичке коалиције и хијерархије. Тобожња јеврејска светска власт је на врху, којој су подређене и власт и медији у Србији, као и Роми који су на дну ове лествице завереника. С друге стране се налазе немоћни мештани који трпе разбојништва, убиства, посредну и непосредну тортуру од све три наведене групе, да би на крају и сами били оцрњени неправедним оптужбама за расизам. Њихов тобожњи једини савезник и заштитник је управо организација која је 2010. године већ била стављена ван закона.

У саопштењу Србске акције „Антисрбске власти поново дискриминишу матични народ“ од 15. 10. 2010. године изнет је један другачији антициганистички наратив. У саопштењу се наводи да је убиство само „кап која је прелила чашу“, јер су се мештани и „раније жалили на проблеме са циганском заједницом, због учесталих крађа и ремећења јавног реда и мира, али нико од надлежних, а нарочито полиција, није нашао за сходно да реагује“. Следи декларативно одбацивање расизма демонстраната и подсећање на убиство у Краљеву које је такође починио ромски младић. Претпоследњи пасус је нарочито значајан:

Проблем Цигана није проблем њихове боје коже или њихове религије или језика. Проблем Цигана је у томе што се велики део њих опредељује за паразитски начин живота. То узрокује различите последице, од ширења зараза (као последице антихигијенског начина живота) па до учесталих крађа и насиља. То их чини друштвено деструктивним чиниоцем, а за такво њихово својство, и њихов статус, не могу се кривити Срби. Цигани имају право на бесплатно школовање, чак и на факултетима. Неки од њих у материјалном погледу живе боље него многи други држављани Србије. Од 2005. године, Србија улаже знатна средства у спровођење пројекта названог „Декада Рома“. Проблем, дакле, није у односу према Циганима, већ у њиховом односу према држави и средини у којој живе. У случају села Јабука, локално становништво је узело ствари у своје руке тек након што је иживљавање Цигана кулминирало бруталним убиством србског младића.

Смисао прве реченице је свакако да се манифестно огради од расизма, иако се може запазити и једна латентна порука. Наиме, тврдња да „Проблем Цигана није проблем њихове боје коже или њихове религије или језика“ посредно указује на то да побројани атрибути иначе могу да буду проблематични. За разлику од објаве Националног строја, која не тумачи разлоге посебности Рома, већ их представља као део политичке завере, овде се говори управо о томе. Изнета аргументација највише одговара шовинистичкој социјалној политици (Bakić, 2019: 50), што се јасно види већ из отвореног реферисања на „паразитски начин живота“. Посебно је значајно да се узрок оваквог животног стила проналази у личном опредељењу, чиме се поново декларативно ограђује од расизма. Ипак, стереотипи који следе су у потпуном складу с расистичким представама Рома, између осталих, и онима које су наводили учесници погрома. Није необично да се наводе управо тобожње претеће особине Рома, односно да они представљају опасност не само по имовину (крађе) и телесни интегритет (насиље), него и по здравље, што је посебно дехуманизујуће. Остатак текста га у великој мери приближава хегемоним уверењима самих становника Јабукe и њиховом свакодневном расизму. Дискурс који се користи требало би да остави утисак друштвене прихватљивости, иако је суштински исти као и неприкривено расистички редови који су већ анализирани.

Закључак

P2: „Они што су се шетали... Пази, и ја би' иш'о! Да се прошетам. Мени жао за тог малог. Тај мали можда јео 50 пута код мене. Што је погинуо. И мој унук сигурно да је код њега јео. Јер су заједно свирали синтисајзер. Заједно од први до 8. разред, матуру заједно, заједно чекали нове године [...] И ја би иш'о, на сахрану том малом. Мој унук је дао, ја сам ти рек'о, и за венац и за све, ал' нисам га пустио. Нису у школу ишли, јер су другари његови дошли, дао је паре за венац, ал' ја га нисам пустио да иде. Нема оца, нема мајку, и ја сад треба да га пусти тамо неко да га...“

Реторичко питање које је било постављено пре 10 година у наслову дипломског рада, „Расни, класни или етнички сукоби у селу Јабукa 2010. године?“, данас има одговор. Сукоб је у правом смислу те речи био антициганистички, због чега је садржао сва ова три аспекта. Ипак, побројане категорије из наслова налазе се тек на површини збивања, како оних пре погрома тако и оних након њега. Основни узрок дешавања у Јабукци треба тражити у дезинтеграцији друштвених веза на локалу услед општег сиромашења. Потресан

исказ Р2 најбоље осликава тачку прелома некада присних и интензивних контаката у селу: дељења хране, интересовања, слободног времена и важних животних догађаја. Спреченост да се искаже емотивна солидарност, а затим и бојазан да би присуство дојучерашњег пријатеља неко могао да доживи као провокацију, показује да је дошло до драстичног удаљавања двеју група у настајању, с једне стране, етаблираних: „нормалног“, „културног“, „матичног“ „народа“ „Срба и Македонаца“, „мештана“ и „суграђана“, и, с друге, Рома, који су све више постајали странци у месту у ком су рођени. Надмоћнија група је, оцрњујућим гласинама о Ромима, додатно оснаживала осећај сопствене супериорности и заједничког праведног циља – очувања заузетог положаја надзирањем, дисциплиновањем и отвореним исказивањем презира. Такође, у складу с Елијасовим објашњењем генезе друштвених група, уверење у заједничко поштовање одређених друштвених норми је имало за исход јачање веза међу припадницима једне групе, који су се тиме неумитно удаљавали од друге групе (Van Krieken, 1998: 228–229). Они су заправо и стицали грчевито тражени углед, самопоуздање и осећај припадности кроз овај вид поларизације, што за Роме има сасвим супротне последице: повлачење у себе и стварање осећаја несигурности и страха. Уверење да су Роми бескорисни и штетни, али и нелојалан, неправедно повлашћени такмац у надметању за ретке колективне ресурсе, што на локалу, што на државном нивоу, довели су до ситуације сукоба (у складу с теоријским објашњењем интеракциониста Беланже и Пинара, према Бакић, 2006: 238–239) у којој им је наметнута још једна стигма: постали су опасни.

У оваквим околностима постао је могућ и погром над Ромима који се десио у Јабуци. Искључени из заједничког исказивања саучешћа због трагичног догађаја, они су постали скоро сасвим дехуманизовани. Отуда је и доказивање солидарности одређеног броја мештана задобило гротескне облике, а сурова испољавања мржње и насиља нису ни најмање довела у питање сопствене представе о пристојности и праведности.

Извори

- РТВ (2013), „Гуча напредњака и радикала у Јабуци, тешко повређен Ненад Митровић“, *РТВ*, 21. 4. 2013. https://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/tuca-naprednjaka-i-radikala-u-jabuci-tesko-povredjen-nenad-mitrovic_386964.html, приступљено 22. 12. 2020.
- Шашић, Миодраг (2010), „Роми не излазе из кућа због страха од освете“, *Политика*, 15. 6. 2010. <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Romi-ne-izlaze-iz-kuca-zbog-straha-od-osvete.lt.html>, приступљено 24. 7. 2010.

Литература

- Acton, Thomas (2012), „Social and Economic Bases of Antigypsyism“, у: Kyuchukov, Hristo (ур.), *New Faces of Antigypsyism in Modern Europe*, Slovo, Prague, 31–37.
- Van Baar, Huub (2014), „The Emergence of a Reasonable Anti-Gypsyism in Europe“, у: Agarin, Timofey (ур.), *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies*. Verlag, Stuttgart.
- Бакић, Јово (2006), „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији“, у: Социологија, XLVIII(3), стр. 231–263.
- Bakić, Jovo (2019), *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Klio, Beograd.
- Балић, Осман (2014), *Безбедноснй Рома*. YUROM Центар, Ниш.
- Baloun, Pavel (2017), „‘Let’s Slaughter the Gypsies!’ Anti-Roma Pogrom in Pobe-dim in 1928“, у: *Centre – Journal for Interdisciplinary Studies of Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. 9(1), 55–88.
- Cahn, Claude & Albert, Gwendolyn (2012), *Human rights of Roma and Travellers in Europe*, Council of Europe, Strasbourg.
- Csepeli, György & Simon, Dávid (2004), „Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification“. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 30(1), 129–150.
- Collins, Randall (2008), *Violence: a micro-sociological theory*. Princeton university press, Princeton and Oxford.
- Cortés Gómez, Ismael & End, Markus (2019), *Dimensions of Antigypsyism in Europe*. ENAR, Brussels.
- Elias, Norbert & Scotson, John. (1994), *The Established and the Outsiders*. Sage Publications, London.
- Елијас, Норберт (2001), *Процес цивилизације, социоенетичка и психоенетичка истраживања*. Издавачка књижница Зорана Стојановића, Нови Сад.
- Elias, Norbert. (2009), „Group Charisma and Group Disgrace“, у: R. Kilminster and S. Mennell (ур.), *Essays. On Sociology and the Humanities*, vol. III, Dublin: UCD Press.
- Fogg, Shannon L. (2009), *The Politics of Everyday Life in Vichy France: Foreigners, Undesirables, and Strangers*. Cambridge University Press, New York.
- Heuss, Herbert (2000), „Anti-Gypsyism Research: The Creation of a New Field of Study“, у: Kenrick, Donald (ур.) *Scholarship and the Gypsy Struggle: Commitment in Romani Studies: A Collection of Papers and Poems to Celebrate Donald Kenrick’s Seventieth Year*. University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 52–68.
- Judge, Edward H. (1992), *Easter in Kishinev: Anatomy of a Pogrom*. New York and London: New York University Press.
- Kenrick, Donald & Puxon, Grattan (1972), *The destiny of Europe’s gypsies*. Chatto; Heinemann Educational for Sussex University Press. London.
- Van Krieken, Robert (1998), „What Does it Mean to be Civilised? Norbert Elias on the Germans and Modern Barbarism“, у: *Communal/Plural*, 6(2), 225–233.

- Kubiček, Andrej. (2018a), „Roma nation: escaping pariah people's stigma?“, у: G. Pudar Draško, A. Pavić & E. Meka, *Politics of Enmity*, Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, 121–142.
- Кубичек, Андреј (2018б), „Странци из комшилука – насиље и међуетнички односи у селу Јабуци 2010. године“, Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања, 37 (3), 27–40.
- Lajčáková, Jarmila; Hojsík, Marek & Karoly, Mirjam (2020), *Combatting Anti-gypsyism: Expert reports building on forward-looking aspects of the evaluation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies*. European Commission, Brussels.
- Lewy, Guenter D. (2000), *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Lucassen, Leo; Cottar, Annemarie & Willems, Wim (1998), *Gypsies and Other Itinerant Groups, A Socio-Historical Approach*. Centre for the History of Migrations. University of Amsterdam. Amsterdam.
- Mayall, David (2003), *Gypsy Identities 1500–2000: From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*. Routledge, London/New York.
- McGarry, Aidan (2017), *Romaphobia: The Last Acceptable Form of Racism*. Zed Books, London.
- Okely, Judith (1983), *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Oprea, A. & Matache, M. (2019), „Reclaiming the Narrative: A Critical Assessment of Terminology and the Fight for Roma Rights“, у: Cortés, I. & End, M. *Dimensions of antigypsyism in Europe*. ENAR.
- Özatesler, Gül (2014), *Gypsy Stigma and Exclusion in Turkey, 1970: The Social Dynamics of Exclusionary Violence*. Palgrave Macmillan, London.
- Петровић, Ђурђица. (2000), „Цигани у Срему у XVIII веку (прилог проучавању)“, у: Маџура, М. (ур.), Цигани/Роми у прошлости и данас. САНУ, Београд.
- Sigona, Nando (2005), „Locating ‘The Gypsy Problem’. The Roma in Italy: Stereotyping, Labelling and ‘Nomad Camps’“, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(4), стр. 741–756.
- Simmel, Georg (1950), „The Stranger“, у: *The Sociology of Georg Simmel*, Kurt Wolff (ур. и прев.), Free Press, New York.
- Stewart, Michael (2013), „Roma and Gypsy ‘Ethnicity’ as a Subject of Anthropological Inquiry“, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 42, 415–432.
- Soulis, George. (1961), „The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages“. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 15, 141–165.
- Szombati, Kristóf (2018), *The Revolt Of The Provinces: Anti-gypsyism And Right-wing Politics In Hungary*. Berghahn Books, New York/Oxford.
- Uzarewicz, Michael (2007), „Антисемитизам“, у: Мимица, Аљоша и Богдановић, Марија, Социолошки речник, Завод за уџбенике, Београд, 24–25.
- Златановић, Сања (2013), „Пропустљивост границе: Срби/„српски Цигани“ у енклави Витина“, Теме 37(3), Универзитет у Нишу, 1079–1099.
- Weinerová, Renata (2014), „Anti-gypsyism in the Czech Republic: Czechs’ Perception of Roma in Cultural Stereotypes“, *Acta Ethnographica Hungarica*, 59 (1), 211–221.

ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ И ПОЛИТИЧКИ СТАВОВИ КНИЊАНА ПОВРАТНИКА И КНИЊАНА НАСТАЊЕНИХ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Бранка Зорић

Увод

– Да ли сматрате да је Ваш друштвени положај на вишем нивоу него да сте остали у Србији?

– Исто ми дође, странац сам и овде и тамо. Тако то иде кад те протерају, више нигде не припадаш. (интервју, Славка, 65 година)

Четврт века након операције „Олуја“, којом је хрватска војска етнички прогнала српско становништво, могуће је због временске удаљености и релативне залечености емотивних озледа јасније сагледати економску, културну, социјалну и политичку слику Книњана. Заправо, њиховог дела који је, услед ескалације етничких сукоба деведесетих година, био приморан да напусти своје домове и потражи склониште негде другде. За најбројнији део становништва, то друго место била је Република Србија, тадашња Савезна Република Југославија.¹ Према попису из 2002. године, утврђено је да је на територију Србије, од 1991. до краја 1996, стигло 23.095 прогнаних Книњана.

* bbuach@yahoo.com

1 Први попис избеглица (1996) организовао је Комесаријат за избеглице Републике Србије и Високи комесаријат УН за избеглице (УНХЦР). Према републичким прописима, избеглице су груписане у три категорије: избеглице, прогнана лица и лица без статуса. Лицима која су дошла у Србију пре августа 1995. дат је статус избеглих лица. Статус прогнаних лица добиле су особе које су у Србију стигле у току операције „Олуја“, након пада Републике Српске Крајине. Лица која су стигла касније, односно после августа 1995, нису регистрована и воде се као лица без статуса (Попис избеглица и других ратом угрожених лица у СРЈ, 1996: 18). „Избеглички корпус у Србији“, према подацима пописа становништва 2002, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе и Републички завод за статистику и информатику Србије.

Највећи део (19.402) нашао је уточиште у Србији након операције „Олуја“ 5. августа 1995. године. Међутим, тачан број прогнаних лица из Книна тешко је утврдити. Према првом урађеном попису избеглица у Србији који су урадили Комесаријат за избеглице Републике Србије и Високи комесаријат УН за избеглице (1996), број прогнаних лица из Книна је износио 39.934, што је знатно више но у попису из 2002. године (Комесаријат за избеглице 1996: 126). Потпуни обухват ове популације у попису није могућ из више разлога. Дошло је до њиховог осипања због временске дистанце од последњег пописа 1991. до пописа 2002, један део се интегрисао у друштво Србије, други су се вратили у Книн, трећи су емигрирали, а један део је изгубљен услед морталитета.

На основу података пописа становништва у Книну 1991. и 2011. године, можемо да добијемо јаснију слику демографских промена у структури становништва на основу националне припадности. Већински удео у структури становништва 1991. године чинила је популација српске националности – 37.888 или 88% у укупном становништву. С друге стране, удео популације хрватске националности бројао је 3.886 или 9%. Према попису из 2011. године, Срба има 3.551, односно 23% укупног становништва, док Хрвати чине већину с 11.612 становника, односно 75,4% од укупног становништва (Buršić, 2013). На основу ових података, можемо да утврдимо да је дошло до значајних промена у структури становништва, односно да се етничка структура становништва Книна, тј. однос Срба и Хрвата, скоро сасвим преокренула у последње две деценије, уз скоро троструко смањење апсолутног броја становника у Книну.

Већина избеглица из Книна одлучила се за интеграцију у Републику Србију. Мали број избеглих лица се одлучио за репатријацију. Сам проблем избегличког статуса има своју друштвено-политичку позадину, од које зависи да ли ће се тај статус одржавати или решавати. Проналажење решења зависи од сарадње и побољшања односа земаља у региону, као и воље међународних институција да помогну у решавању проблема.

Предмет проучавања овог рада јесте друштвени положај Книњана повратника и Книњана грађана Србије, те покушај разумевања и ближег упознавања с њиховим проблемима. Претпоставка је да, петнаест година након прогона Книњана (када су налази истраживања анализирани), можемо да добијемо јаснију слику о томе где се они сада налазе, о њиховом искуству у протеклим годинама, као и будућим плановима. Да би се боље упознала с датом популацијом, ауторка је спровела мањи истраживачки рад. У овом раду су

коришћени резултати истраживања које је урађено од августа 2013. до децембра 2014. године. Коришћен је полуструктурисани интервју.

Циљеви спроведеног истраживања били су да се стекне јаснији увид у положај Книњана, било у њихову избегличку било у повратничку стварност, односно у њихов економски положај, стамбено питање, радни однос, њихову перцепцију односа у окружењу и опажај социјалне дистанце према особама друге националности. Ауторка се нада да ће овај рад приближити и олакшати разумевање друштвеног положаја Книњана српске припадности као маргинализоване групе како у Хрватској тако и у Србији.

Историјско-структурне одлике друштвеног положаја Срба Пречана

Да бисмо јасније разумели положај Срба у Хрватској потребно је окренути се прошлости овог народа. Кроз историју српског и хрватског народа, можемо да уочимо стална преплитања. Још у 16. веку долази до масовних сеоба Срба преко Саве и Дунава. Бечки двор насељава српске избеглице на територију северне Далмације, стварајући управну јединицу с аутентичним друштвеним уређењем познату као Војна Крајина. Османлије су под Сулејманом Величанственим биле на врхунцу моћи, па је 1521. пао Београд. Три године доцније, већ су неуспешно опседали Беч, а 1537. пала је тврђава Клис, у којој је исте године успостављен центар санџака којем је припадао и Книн. Према попису који је урађен под руководством османлијске власти, у книнској околини преовлађивало је српско православно становништво (Roksandić, 1991: 10–46).

Хрватска је у 18. и 19. веку била позната као Троједна краљевина, која није била целовита, пошто се Далмација налазила под влашћу Млетачке републике до Наполеонових освајања, а од 1867, односно Аустро-Угарске нагодбе, Хрватска и Славонија биле су под угарском, а Далмација под аустријском влашћу. Оно што је од пресудне важности за положај народа на територији Војне Крајине јесте да је био изузет од власти хрватског племства, а заузврат је бранио границе Хабзбуршке монархије од Османлија. Због тога је хрватско племство с подозрењем гледало на Србе (Bakić, 2011: 44).

Социоекономске промене 19. века изнедриле су хрватску политичку и културну елиту која је све гласније захтевала аутономију и већа демократска права унутар монархије. Они су издејствовали Угарско-хрватску нагодбу 1868. године, чиме је Краљевини Хрватској и Славонији дата аутономија која је укључивала и сопствену управу,

правосуђе и културни суверенитет, али не и самосталну владу. Иако је ова нагодба обећала уједињење Далмације с Хрватском и Славонијом, што је био централни захтев, то се никада није остварило у Хабзбуршкој монархији (Чалић, 2013).

С друге стране, Србија се изборила за, макар формалну, независност. Међутим, готово два милиона Срба живело је ван граница Србије, чиме је српској политичкој елити постала примамљива понуда о стварању нове државе у којој би Срби били најбројнији (Чалић, 2013). Интелектуална елита је преко часописа, књижевности и путовања створила повезаност са Србима ван граница Србије, чиме се одржавао њихов национални идентитет. Делови „Брубејкеровог троугла“ у којем се налазе национална мањина (Срби у Хрватској), национализујућа држава у настајању (Хрватска) и национална матица поменуте националне мањине (Србија) били су у односу пуном напетости. По интеракционистичкој теорији етничких односа, већина тежи да гаји већу нетрпељивост према мањини. То би значило да би Срби гајили већу нетрпељивост према Хрватима у новоствореној заједничкој држави, али и да би Хрвати гајили већу нетрпељивост према Србима у Хрватској (Бакић, 2011: 45).

У Србији се 1903. смењује династија Обреновића Карађорђевићима. Србија покушава да се ослободи или бар смањи привредни и политички утицај Аустро-Угарске. Први светски рат доводи до тога да се јужнословенски народи налазе супротстављени једни другима. У децембру 1914. Србија објављује Нишку декларацију у којој је садржан југословенски програм. С друге стране, оснива се Југословенски одбор, који је имао за циљ дипломатску борбу за стварање нове државе. Међутим, питање како би будућа југословенска држава требало да буде устројена остало је и даље отворено. Хрвати су у новој држави видели излаз из неравноправности према Немцима и Мађарима у оквиру Аустро-Угарске, али нису желели подређен положај у односу на Србе. У Далмацији је југословенска идеја била најживља, јер је постојала опасност од припајања Италији након Првог светског рата. Тако је Троједница, под претњом да би трајно могла да остане без једног свог дела, почела да пристаје и на српску варијанту јужнословенског уједињења (Бакић, 2004: 233).

Као значајне сараднике у стварању нове државе, регент Александар Карађорђевић видео је Србе у Хрватској, који су били повезани са својом матичном државом Србијом. Срби у Хрватској су били свесни да решење лежи у стварању Југославије. На тај начин, они би били у истој држави с осталим Србима. Уколико не би дошло до стварања Југославије, Срби у Хрватској би морали да се боре за статус политичког народа (Бакић, 2004).

Принц Александар Карађорђевић је 1. децембра 1918. године свечано прогласио оснивање државе Срба, Хрвата и Словенаца. Нова држава је међународно правно призната на Париској мировној конференцији у мају 1919. Један тајни плебисцит у Далмацији показао је да је чак 96% становништва било за оснивање државе (Чалић, 2013: 81–98).

Од стварања, нова држава се сусреће с проблемом унутрашњег уређења. Главни сукоб одвијао се између централиста и федералиста, односно између српске државне идеје и хрватске националне политике. Хрватска републиканска сељачка странка, на челу са Стјепаном Радићем, иступа против српског централизма. Сам Радић је изјавио: „Ми смо тако измешани да се морамо ујединити, чак ни грађанским ратом не можемо очистити своје области, осим ако не желимо да се узајамно истребимо и потпуно уништимо“ (Јакић, *Dalmatien*, наведено према: Чалић, 2013: 113). Данас ово звучи као пророчанство (Чалић, 2013).

У програму Демократске странке из 1921. излаже се централистичко државно уређење. Наглашавано је: „Они који стварају Хрватску Ирску у Југославији треба да знају да стварају и Српску Ирску у Хрватској, јер без обзирања на вољу пола милиона сељака Срба у Хрватској не да се створити мир у њој“ (Глигорић, 1970, наведено према: Бакић, 2004: 353). Тим речима прецизно је изражен положај Срба у Хрватској, између српске тежње за хегемонијом и хрватске тежње за федерализмом (Бакић, 2004).

Капитулацијом Југославије 1941. године, држава је раскомадана и долази до стварања такозване Независне државе Хрватске којом управља Анте Павелић. У том периоду, Срби у Хрватској бивају истребљивани због своје верске и националне припадности. Тако је смањен удео Срба у становништву Хрватске с 25% у Хрватској и Славонији (17% у Далмацији) на 14,5% укупног становништва (543.795) у 1948. години, док је 1981. године у њој живело 531.502, односно 11,2% укупног становништва (Бакић, 2004; Roksandić, 1991). С друге стране, четници врше покоље несрпског становништва у намери да створе једну велику Србију у оквиру Југославије (Чалић, 2013).

Од почетка рата, народноослободилачка војска је имала све више присталица које су бежале пред свирепостима рата, где су се окупљали сви јужни Словени. У јануару 1946. године проглашен је Устав Федеративне Републике Југославије. Југославија се састојала од шест република: Словенија, Хрватска, Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија (Чалић, 2013).

Након Титове смрти, економска криза и политичка неспособност да се реше нагомилани проблеми унутар државе довели су до тога да се повећа незадовољство у друштву. Као резултат унутрашњих

и спољнополитичких околности, све републике унутар Југославије тражиле су свој суверенитет. У Словенији и Хрватској, на парламентарним изборима 1990. године, великом већином су победиле странке које су се залагале за независност.

Срби у Хрватској су се суочили с проглашењем независности Хрватске, у којој је нови устав дефинисао државу искључиво као „националну државу Хрвата“, односно није одређивао Србе као конститутивни народ заједно с Хрватима, као што је дотад био случај. Доласком Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) на власт, Срби у Хрватској су изгубили дотадашња права која су им припадала и свакодневно су доживљавали шиканирања на националној основи. Охрабрени од стране српских политичара, Срби су бојкотовали стварање нове хрватске независне државе. Непосредно после проглашења независности Хрватске 25. јуна 1991. године, у области Баније, у Далмацији и Славонији избили су сукоби између наоружаних Срба и хрватских снага безбедности. Председник Милан Бабић је прогласио стварање Републике Српске Крајине 19. децембра 1991. године, с Книном као главним градом. Побуњени Срби су имали помоћ Југословенске народне армије, која је временом постала војска у рукама Слободана Милошевића (Чалић, 2013). Оно што је следило имало је за последицу два егзодуса народа. Први егзодус је започет 1991. године на подручјима САО Крајине и Источне Славоније, где су српске паравојне јединице протерале Хрвате из својих домова. Други егзодус се десио Србима 1995. године, када је хиљаде Срба протерано из својих домова у операцијама „Бљесак“ и „Олуја“. Највећи број протераних Срба потражио је уточиште у Србији, док се само мали део протераних по завршетку рата вратио у своје домове (Mesić, Babić, 2011: 29).

Крај сукоба на овим просторима десио се потписивањем Дејтонског споразума. Мировни уговор у Паризу формално је потписан 14. децембра 1995. године. Уговор је гарантовао повратак избеглица и процесуирање ратних злочина. После завршетка рата, друштво се суочило с огромним економским и социјалним проблемима. Сведоци смо да се ови проблеми и данас с тешкоћама решавају.

Методолошке претпоставке истраживања

У склопу овог рада, ауторка је спровела мање теренско истраживање у периоду од августа 2013. до децембра 2014. године. То је период владе Зорана Милановића у Хрватској, када су односи Србије и Хрватске били релативно добри, што би требало да се одрази и на положај Срба у Хрватској. Као основни метод прикупљања података

коришћен је полуструктурисани интервју. Овај метод научног истраживања подразумева да постоји основа питања и одређени ток разговора, али и могућност отвореног вођења разговора изван оквира датих питања (Милић, 1978: 387–388). Покушано је да се, уз помоћ интервјуа, добију аутентична гледишта и искуства људи који имају различите демографске особине (године рођења, пол, боравиште, образовање, радно искуство).

С испитаницима је лично контактирано, објашњени су им предмет и циљеви истраживања, након чега се приступало разговору. Приликом испитивања било је случајева где су испитаници повратници, након што се угаси диктафон, настављали да разговарају, по мишљењу испитивача искреније, при чему су причали тише, као да се боје да ће их неко чути. Ово нам може помоћи у разумевању положаја Срба повратника који се брину за своју безбедност уколико искажу своје мишљење.

Циљеви истраживања се могу груписати у неколико тачака: испитати материјални положај испитаника, њихове ставове о интеграцији и повратку, однос према особама српске и других националности, национализам и политичке ставове испитаника.

Особине узорка

Полна структура узорка међу Книњанима повратницима је: пет мушкараца и пет жена, док је међу Книњанима грађанима Републике Србије: четири мушкараца и шест жена.

Старосна структура је нешто другачија, просечна старост испитаника повратника је 64 године, док је просечна старост испитаника Книњана грађана Републике Србије 58 година. Разлог за ово је чињеница да је већинско становништво које се вратило у Книн старије доби.

Табела 1: Дистрибуција испитаника
с обзиром на њихов грађански статус и старост

	31–40 год.	41–50 год.	51–60 год.	61–70 год.	71–80 год.	81 и више год.
Повратници	1	1	2	1	4	1
Грађани Србије	1	2	2	3	1	1

Када је у питању образовање испитаника, нешто већи број испитаника с незавршеном основном школом доминира међу повратницима, док испитаника са завршеном стручном школом има више међу онима који су данас грађани Србије. У узорку нема испитаника

с факултетском дипломом. Ово се може објаснити различитом старосном структуром међу испитаницима.

Када је реч о радном односу, највише је пензионера. Међу повратницима је шест испитаника који су хрватски пензионери, два испитаника су незапослена, један испитаник прима социјалну помоћ и један испитаник ради у приватном сектору. Међу Книњанима грађанима Србије су три хрватска и српска пензионера, два испитаника су запослена у приватном сектору, два испитаника су у сивој економији и имамо две домаћице. Када је у питању брачни статус, доминирају они који су у браку, затим удовци, потом неожењени/неудате, док разведених нема у узорку.

Број чланова домаћинства се разликује код повратника и Книњана грађана Србије. Међу повратницима највећи удео живи сам или с још једним чланом домаћинства. Ово се може објаснити чињеницом да је највећи удео повратника старије старосне доби и да су се вратили у Книн сами/е или с брачним другом, без деце, која су остала у Србији или су дом пронашла у иностранству.

Резултати истраживања

Друштвено-економски положај испитаника

Дешавања деведесетих година на просторима бивше Југославије оставила су за последицу велике економске и социјалне проблеме, пад животног стандарда и пораст сиромаштва, који се и данас осете. У спроведеном истраживању, један део питања се односи на субјективну процену испитаника о свом материјалном положају. Питања су подељена у две групе: прва група се односи на материјални положај испитаника након операције „Олуја“, када су избегли у Србију, док се други део односи на њихову субјективну процену тренутног материјалног положаја.

Стамбени статус испитаника у тим годинама доста се разликује од оног данас, што је и разумљиво. Највећи број испитаника је живео код рођака или пријатеља, затим као подстанари и на крају у колективним центрима. Данас сви испитаници живе у својој кући. Учесници истраживања су добијали помоћ од Црвеног крста у виду хране, одеће и обуће. Такође су им помагали познаници или родбина у проналажењу послова, као и у интеграцији с новом средином.

Имали смо даљу родбину која је имала трошну кућу на коришћење. Ту сам живео са породицом, после пар година смо купили стан кад смо продали кућу у Книну. (интервју, Марко, 35 година)

Табела 2: Стамбени стајтус испитаника у првим годинама избељиштва у Србији

	Родбина/ пријатељи	Колективни центар	Подстанари	Укупно испитаника
Повратници	5	2	3	10
Грађани Србије	4	2	4	10

Годинама потом, стамбени проблеми испитаника и даље су се решавали у приватној сфери. Велики удео испитаника који је у почетку био смештен код рођака/пријатеља прелазео је у приватне станове, што је представљало додатни удар на кућни буџет. Релативно мали удео испитаника одлучивао се на прихватне центре. Међу испитаницима који су у првим годинама били смештени у прихватне центре, било је оних који су касније добили станове које је изградила држава уз помоћ страних хуманитарних организација. Станови су у већини случајева изграђени у местима у Србији која имају проблем депопулације и мањак радне снаге (сем Београда, Новог Сада, Ниша и санџачких општина, то се односи на све друге општине у Србији).

Првих десет дана смо били у прихватном центру у Зрењанину, у једној хали нас 300 је спавало. Онда су нас они терали на Косово, ми нисмо хтели. Они су нас условили да или идемо на Косово или их не интересујемо. (интервју, Милена, 53 године)

Држава је у избеглим лицима видела решење за проблем депопулације српског становништва у местима на Косову. Издаја Крајине је, једним делом, имала за циљ да се прогнана лица населе на Косово, чиме би се променила етничка структура у корист српског становништва.

[...] онда су почели да скупљају избеглице мушкарце да иду са Аркановима у Вуковар. Ми, шта ћемо, добијемо понуду да одемо на Косово, то је био онај план да населе избеглице на Косово. Тамо смо били четири месеца и видели да нема живота. (интервју, Голубица, 45 година)

Као једно од најбитнијих питања приликом дилеме о повратку или интеграцији јесте питање имовине у Книну. У узорку је највећи проценат оних испитаника којима је кућа/стан у току рата опљачкана и демолирана. Следећа категорија су она лица која су одлучила да продају свој дом по доста нижој цени од тржишне, што и данас изазива огорчење код испитаника. У узорку имамо и лица којима су куће запаљене и она лица у чије куће су се уселиле породице хрватске националности, које су углавном долазиле с подручја захваћених ратом у Босни и Херцеговини.

Живели су Хрвати 3 године у кући. За то време мој отац је ишао испред куће да би причао са њима, они су га истукли, човека од седамдесет година. Када су напустили кућу, платили смо им три и по хиљаде марака да не би запалили кућу. (интервју, Васо, 50 година).

Испитаници осећају нетрпељивост према хрватским породицама које су дошле из Босне и Херцеговине и Србије. Ова нетрпељивост је већа него нетрпељивост према Хрватима који су из Книна. Пре рата, Срби и Хрвати су живели у заједници која је релативно добро функционисала, док с Хрватима из других крајева не осећају присност нити заједничке особине које би их повезале. У неким од одговора може се, уз мање или више очекивану етничку дистанцу према Хрватима, препознати и антициганизам.

Ми смо дошли на своје, а они су дошли из врајјих вртлога. Гори су ови Хрвати што су дошли из Босне, него ови што су живели у Книну пре рата. Ови су као Цигани, имају по 5–6 деце, нигде не раде и живе од социјалне помоћи. (интервју, Мара, 49 година)

Кроз истраживање је утврђено да су сви испитаници имали, или је неко од њихових чланова домаћинства имао, неку непокретност пре рата, што се након рата променило.

Табела 3: *Имовинско стање испитаника након завршетка рата*

	Запаљена кућа	Демолирана кућа	Продата по нижој цени	Уселили се Хрвати
Повратници	2	7	0	1
Грађани Србије	0	5	3	2

У сарадњи с међународним хуманитарним организацијама, Хрватска је спроводила акцију обнове уништених или опљачканих објеката. Сви испитаници су успели да поврате и обнове имовину. Ипак, више од половине испитаних има осећај ускраћености и разочараности у хрватске институције због компликоване процедуре и законског оквира који смањује обим обнове имовине, што повезују с постојањем етничке дискриминације и сегрегације у Хрватској.

Не бих смео да причам о томе, али у овој држави све полази од тога. Прво гледају јеси Хрват или Србин, па јеси за њихову власт или се буниш. (интервју, Јово, 76 година)

Тренутни положај испитаника је одређен на основу њихове субјективне оцене. Може се приметити изражено незадовољство међу испитаницима повратницима, пошто снажно осећају усамљеност и међуетнички јаз. Код Книњана грађана Србије више су

изражени економски проблеми и забринутост за њихову и будућност њихове деце.

Дилема: њоврайѡак или инѡеѡрација

Трајно решење избегличке кризе огледа се у три различита кретања ове популације: репатријација, интеграција или исељење у треће земље. Добровољна репатријација се сматра као оптимално решење избегличке ситуације (Mesić, 2011). Интеграција подразумева останак у земљи избеглиштва и укључивање у нову средину.

Један од циљева истраживања управо је мапирање основних разлога који су наводили испитанике да се врате у Книн, као и садашње грађане Србије да се не врате. Као основни разлог, повратници су наводили носталгију и јаку жељу да се врате на своје огњиште, где су њихови преци живели вековима уназад (8 од 10 испитаника). Било је оних који су наводили коректан однос у Србији према њима, али да нису могли да замисле живот нигде другде сем у Книну. Једна особа је навела да се није снашла у Србији, а друга је навела финансијске разлоге и потребу да нађе брата који је нестао у рату 1995. године.

Ја највише волим овде где сам се родио, да будем у својој кући, да није било рата никад не бих отишао одавде. (интервју, Стеван, 82 године)

Као основни разлог зашто су се одлучили за интеграцију, Книњани грађани Србије су наводили безбедносни (6 од 10 испитаника), потом забринутост да неће пронаћи посао (2 од 10), продају куће (1 од 10) и потребу да буду с децом (1 од 10 испитаника).

Кад сам први пут отишла у Книн '99. године знала сам да се никад нећу вратити пошто сам видела колико нас та држава не жели тамо. (интервју, Весна, 62 године)

Книњани грађани Србије приступили су питању повратка рационално, наводећи безбедносне и економске разлоге, док су повратници прилазили емотивно. Важно је приметити да су, поред наведених примарних разлога, Книњани грађани Србије наводили повезаност са својом децом као секундарни разлог останка у Србији, док је већина повратника као један од главних проблема с којима се сусрећу наводила управо удаљеност од деце.

Испитаници који живе у Србији су подељеног става о посети Книну. Њих пет од десет одговорило је да редовно одлазе у Книн да посете пријатеље и рођаке. Они који не посећују Книн наводе да их више ништа тамо не веже (3 од 10), док двоје наводи да ретко одлазе у Книн.

Повратници су у већини одговарали да сматрају да је њихов положај на вишем нивоу него да су остали у Србији (8 од 10 испитаника), јер „у Србији немам ништа“. Двоје испитаника је одговорило да би имали исти положај. С друге стране, грађани Србије су одговарали да је виши положај у Србији (8 од 10 испитаника), јер „У Книну нема посла, нити младих“. Двоје испитаника не може да оцени. Занимљиви су аргументи које наводе и једни и други испитаници, да би у оној другој средини били економски и социјално више угрожени.

Двадесет година након прогона, можемо рећи да се процес репатријације полако завршава или је у јако малом проценту. Морамо да размишљамо шта можемо да учинимо за оне који су још увек на прекретници. Тешкоће избегличке позиције видимо у примеру једног младог испитаника који се налази између земље порекла и земље избеглиштва и након двадесет година.

Прво су се моји родитељи вратили овде, ја сам долазио у почетку по месец, два из Србије. Онда сам по пола године био у Србији, пола године овде. Сада сам највећим делом овде, јер и у Србији је тешка ситуација за посао, па ми се не исплати да будем тамо ако немам посао. И у Србији сам исто странац. Увек си избеглица, где год да одеш увек си странац и уљез. (интервју, Драган, 31 година)

Поверење у институције

Поверење у људе, норме и институције један је од основних елемената социјалног капитала, који је кључан за одржавање друштва. Као нужан предуслов развоја једног друштва огледа се и у поверењу у институције и државу (Петровић, 2005: 248).

На питање да ли имају више поверења у државу или у своје комшије, испитаници повратници су претежно одговарали да имају више поверења у комшије (6 од 10 испитаника), истичући комшије српске националности. Два испитаника имају више поверења у државу, један уопште нема поверење и један испитаник не може да одреди. Ово може да представља аларм за државу Хрватску, јер су само два испитаника изјавила да у њу имају више поверења. Книњани грађани Србије одговарали су да имају више поверења у државу (5 од 10 испитаника), њих четворо имају у комшије, а један испитаник нема уопште поверење.

Повратници издвајају неколико проблема које Хрватска треба да реши да би се они осећали задовољније. Прво је питање репатријације. Истичу да је мало враћених Срба у Книну. Следећи проблем је низак ниво запослености Срба у државном, али и у приватном

сектору. Управо у томе се и види разлог зашто млађа популација не одлучује да се врати. Проблем с водоводом и асфалтирање наводе као проблеме који се не решавају у селима где је већинско српско становништво. Као битну ставку, повратници наводе да им је Хрватска обезбедила медицинску и кућну помоћ, односно неговатељице, што је значајан помак у решавању њихових проблема. Када су у питању испитаници Книњани грађани Србије, као главне издвајају економске проблеме, питање велике незапослености и ниског стандарда живота. Следећи проблеми су проблем корупције и непризнавање радног стажа у рату.

Питање безбедности јесте једно од најважнијих питања у животу сваког појединца. Позитивно је што су испитаници у већини одговорали да се осећају безбедно у земљи у којој живе. Свега три испитаника повратника и један испитаник грађанин Србије изјавили су да се не осећају безбедно у потпуности. Ови подаци су охрабрујући, јер је велики удео испитаника изјавио да се сада више осећају као свој на своме у односу на период пре више година.

Однос Книњана с особама српске и других националности

Након што су избегли, Книњани су се, поред економског, суочили и са социјалним шоком. Морали су да граде живот испочетка у новој средини. Овај део истраживања може да се подели у две подгрупе: први део питања везан је за однос с домицилним становништвом у Србији након што су избегли, док се други део бави садашњим односом с домицилним становништвом како у Книну тако и у Србији.

На питање „Какав је био однос других према Вама када сте избегли?“, међу повратницима је шест од десет испитаника одговорило да су прихваћени добро, те да су им људи прилазили с разумевањем. Њих двоје су изјавили да су лоше прихваћени, док су две особе изјавиле да је тај однос зависио од особе до особе.

Книњани грађани Србије су такође били подељени у одговорима. Пет од десет испитаника је одговорило да је однос зависио од особе до особе. Четири особе су одговориле да је однос био добар, док је један испитаник изјавио да се он сâм осећао „понизно“.

Било је комшија који су нам помогли, доносили су унуцима робу и књиге. Било је и оних који су нас питали што смо долазили, што нисмо остали у Хрватској. (интервју, Миле, 76 година)

У ситуацији у којој се налазила Србија у тим годинама, када се домицилно становништво бори за опстанак, долазак избеглица означавао је продубљивање тешке економске кризе. Пораст конкуренције за радна места, добијање помоћи и финансирање прихватних центара од стране Владе Србије, могли су да изазову револт код домицилног становништва (Илић, 2001).

Повратници су замољени да одговоре на питање: „Како би описали Ваш однос са особама хрватске националности данас?“. Седам од десет испитаника је одговорило да се не друже с Хрватима, односно да се „држе“ свог народа, док је њих троје одговорило да је тај однос добар. Сами повратници свесни су да и даље постоји етничка дистанца, чак и након двадесет година.

И даље је исто. Ретко можеш да чујеш пример да има мешовитих бракова, већина њих кад чују ко си, одмах те другачије гледају, а не верујем да ће се то икада променити. Највише им смета кад виде да се Срби враћају, кажу јесмо ли се ми за ово борили. (интервју, Драган, 35 година)

Испитаници повратници нису укључени у средину у којој живе. Девет од десет је одговорило да нису укључени, јер су сада старији, док је један испитаник навео да нема жељу да се креће ван круга својих рођака и пријатеља да не би чуо нешто лоше о својој националној мањини.

Книњани грађани Србије су одговарали на питање какав је њихов однос с особама мањинских националних група у Србији – шест од десет испитаника је навело да је добар, да нису имали непријатних искустава, две особе су навеле да у њиховој средини нема мањина, док су две навеле да је лош, посебно с особама хрватске националности. Иако су испитаници у већини навели да је њихов однос с мањинским групама добар, у одговорима се ипак осети етноцентризам, односно држе се свог народа.

Одговарали су и на питање какав је данас однос са староседеоцима и да ли се нешто променило у годинама заједничког живота. Већина испитаника је навела да је однос исти, да их и даље гледају као избеглице (5 од 10 испитаника), троје испитаника је навело да је сада бољи однос, док су две особе навеле да је лошији, јер постоји завист и љубомора уколико је неко од избеглица успео да се снађе и напредује. Ово се може објаснити тешком економском ситуацијом у Србији која је погодила и домицилно становништво и избеглице.

Половина испитаника међу Книњанима у Србији изјаснила се да је укључена у средину у којој живе, док друга половина није, а као разлоге наводе да немају довољно времена или да су старије доби.

Има и оних који се углавном друже с особама које су такође избегле из бивших земаља Југославије, наводећи да с њима имају највише заједничких тема и интересовања.

Немам времена да се укључим. Дружим се са својим комшијама, они су сви углавном избеглице. Имам са њима највише заједничког. (интервју, Милена, 53 године)

Испитаници (и повратници и грађани Србије) изјаснили су се да су слабо укључени у средину у којој живе. Њихови контакти су највећим делом с особама из њиховог старог краја. То је сведочанство драматичног, ако не и трагичног, положаја у којем се налазе Книњани, јер ни двадесет година након прогона не могу да се уклопе ни у хрватско, ни у друштво Србије. Капиталистичко такмичење је огрубело људе и умањило њихову способност саосећања, јер је егоизам, у ствари, већ деценијама друштвено пожељно понашање. Солидарност се у теорији ограничава на припаднике сопствене нације, док у пракси, као што видимо, то и не мора да буде тако. Сама чињеница да је углавном реч о старијим људима додатно отежава ситуацију наших испитаника.

Национализам Книњана повраћника и Книњана у Србији

У разумевању положаја Книњана најприхватљивија дефиниција национализма јесте она коју је дао модернистички теоретичар Ернест Гелнер, а која гласи да је национализам политички принцип који захтева подударност етничких и политичких (државних) граница (Гелнер, 1997: 11, наведено према: Вакић, 2006: 250). Управо кроз историју српског народа из Хрватске видимо колико је понекад проблематична и неизводљива та подударност, као и последице које зависе од датог односа. Потреба да се сопствена нација уздиже и велича још увек је укореењена у српском народу. При томе, морамо да имамо у виду да су избеглице посебно рањива и осетљива група за разне манипулације политичких, па и екстремистичких група. Из тог разлога, потребно је утврдити у којем степену је национализам присутан, да ли постоји помак и шта треба учинити да се то промени.

Испитаници су одговарали на питање с ким проводе слободно време, да ли га проводе са Србима или им то није од пресудне важности. Међу повратницима је било оних који су се изјаснили да им је свеједно, али да више времена проводе са Србима (5 од 10 испитаника). Било је и оних који се искључиво друже с особама српске националности (4 од 10). Книњани грађани Србије су се изјаснили тако да

пет од десет испитаних наводи да национална припадност није битан фактор за дружење, али да се ипак више друже са Србима. Четири лица су изјавила да се друже без обзира на националну припадност, док је једна особа изјавила да се највише дружи с особама које су избегле из Хрватске, јер с њима има највише заједничког. Овај налаз је алармантан, јер видимо да се Книњани и даље групишу на основу националне припадности. Као разлоге су наводили да се са Србима осећају слободније, да их дуже познају и с њима „не размишљају шта ће да кажу“, с њима деле исту веру, нацију и заједничке циљеве.

Један од могућих разлога постојања етничке дистанце између народа испитаници виде у медијима, црквама и политичким странкама који подстичу национализам међу народом. Сви испитаници се слажу да је превазилажење конфликта и етничке дистанце неопходно за развијање добросуседских односа. Оно што не увиђају јесте потреба за постојањем заједничких напора да се оствари сарадња између њих и друге стране. Већина испитаника не примећује безусловну спремност да некритички прихвате свој национализам.

Код етноцентричне културе сећања однос између две стране је неуравнотежен – својој групи се приписују позитивне црте, док се другој приписују негативне. То се огледа у самовиктимизацији, тј. уздизању и величању властите жртве (Куљић, 2006: 288).

Срамно је и јадно како је српски народ завршио. Остао је на нама траг који ћемо носити још вековима. То је трагедија која се ретко где памти. Они прекосутра славе ослобођење Книна, а неким Србима се још не зна гроб. Чему све то моји политичари и даље трујете народ и погоршавате међунационалне односе, само доводе до нових инцидената. (интервју, Јово, 76 година)

Извињења политичара нису довољна, потребно је укључити и примарне (породица, неформалне групе) и секундарне (школа, држава, нација) друштвене групе. Први задатак критичке историје није брисање властите прошлости, него критички заборав лажне славе. Када родитељи почну својој деци да приказују, не само славну прошлост будући им национални понос, него и стид и срамоту због прошлости властитог народа, тада можемо да се надамо бољој будућности (Куљић, 2006).

Политички ставови

Један од видова друштвене ангажованости данас јесте заинтересованост и укљученост у политичка збивања. Покушали смо да утврдимо колико су испитаници задовољни политичком сценом, шта је

потребно да се промени и да ли постоји нека политичка странка или покрет чији рад би забранили.

Сви испитаници повратници су рекли да учествују на изборима, а као разлог су навели да желе да увећају број гласова за српску мањинску странку како би се борили за српске интересе.

Гласам да бих у Хрватској смањила победу националистичких странака и да би више било гласова за српску странку. (интервју, Милка, 60 година)

Међу Книњанима грађанима Србије је нешто другачија ситуација. Они који су се изјаснили да гласају на изборима наводе да је то њихова грађанска дужност (4 од 10 испитаних). Испитаници који су изјавили да не гласају, као разлог наводе незаинтересованост за политичку сцену у земљи (3 од 10), док је било и оних који су наводили да понекад гласају (3 од 10 испитаних).

Примећујемо да су повратници активнији у обављању својих бирачких улога, што можемо да објаснимо међуетничким односима. Осећање угрожености повећава вероватноћу учешћа у политичком животу, док осећање сигурности може утицати на појаву аполитичности.

На питање колико су њихови ставови приказани у програмима политичких странака, већина повратника је одговорила да нису приказани и да се мањинске странке не боре довољно (7 од 10 испитаних). Испитаници који сматрају да су интереси приказани наводе да саме мањинске странке немају утицаја да нешто ураде (3 од 10 испитаних). Већина испитаних лица је навело да Самостална демократска српска странка (СДСС) највише приказује њихове интересе (9 од 10 испитаних), а једна особа је навела Српски форум.

Наша српска мањинска странка СДСС не може сама да победи, нити да добије пуно, једино ако се придружи некој већој странци може успети. А СДП ми се чини мање националистичка странка. (интервју, Милка, 60 година)

Книњани грађани Србије су подељени у одговорима. Испитаници који су одговорили да нису приказани ставови наводе да се политичке странке недовољно залажу за њихове интересе (4 од 10 испитаних). Троје испитаника је одговорило да су задовољни, док је троје навело да су аполитични, па не прате политику. Потом су замољени да издвоје политичку странку која им је ближа од осталих у Србији. Пет од десет испитаника је навело Српску напредну странку и Александра Вучића као лидера, истичући да се он бори за српске интересе. Два испитаника су навела Српску радикалну странку и Војислава Шешеља, док се троје испитаника није изјаснило. На основу овога

примећујемо да Книњани грађани Србије своде политику на опажај колико једна странка унапређује положај нације, односно штити „српске интересе“.

Ја сам аполитична. Нека странка ближа од осталих? Радикали, зато што једино Шешељ спомиње то неко национално питање и идентитет. Кад долазите из Книна где је то јако изражено, на сваком ћошку се види шаховница, што да ми исто не истичемо своје. (интервју, Весна, 62 године)

Повратници су одговарали на питање да ли постоји нека странка или покрет чијом су активношћу застрашени. Испитаници су наводили (5 од 10 испитаних) да је то ХДЗ, објашњавајући да је то националистичка странка. Остали испитаници су се изјаснили да нису обавештени или не могу да издвоје неку странку.

Након завршетка рата на просторима Хрватске, ХДЗ, на челу са Туђманом, јавно се залагала и борила против повратка Срба у Хрватску. За време свог мандата ширили су етничку сегрегацију, избацили су Србе као конститутиван народ из Устава, тражено је од Срба да потписују домовнице, тј. изјаве лојалности Хрватској, ако не желе да изгубе посао. Од 2000. године, доласком Рачана и Месића, постављају се питања репатријације и поновне интеграције српског становништва у Хрватску. Овај задатак постаје још битнији када се Хрватска кандидовала за улазак у Европску унију (ЕУ). Након уласка у ЕУ, Хрватска добија знатно шири маневарски простор, смањује се контрола од стране међународних организација које се баве статусом мањинских народа у Хрватској, па самим тим долази и до погоршања односа између Хрвата и Срба у Хрватској. Потом, повратак ХДЗ-а на власт и последично погоршање међунационалних односа потврђују оправдани страх међу српским становништвом у Хрватској.

Книњани у Србији су упитани да ли постоји нека странка или покрет чијом су активношћу застрашени. Један испитаник је навео Либерално-демократску партију (ЛДП), а један испитаник је застрашен активношћу странака које „разбијају друштво“, мислећи на Лигу социјалдемократа Војводине (ЛСВ). Када је у питању забрана неке странке или покрета, по мишљењу једног испитаника потребно је забранити ЛДП и ЛСВ, јер су сепаратистичке. Остали испитаници не би никоме забранили рад или нису заинтересовани за политику.

Сами испитаници „правдају“ свој национализам, наводећи да су Хрвати још већи националисти и „ако они могу да бране своје интересе, можемо и ми Срби“.

Бирачку активност повратника можемо објаснити њиховом жељом да очувају национални идентитет и повећају безбедност. Тиме

показују да верују да може да се побољша њихов друштвени положај уколико имају доброг представника. С друге стране, бирачка пасивност Книњана грађана Србије показује песимизам и губитак наде да ће се њиховим ангажовањем на изборима нешто заиста и променити. Овај песимизам и осећај дубоке етничке и личне фрустрираности, као и неинформисаност, често их воде ка национализму и гласању за екстремистичке политичке странке у Србији.

Закључак

Двадесет година након завршетка рата проблем избеглица и даље траје. Иако је број регистрованих избеглица смањен, и даље имамо једну групу лица у Србији која су регистрована под овим статусом. У јануару 2005. године министри Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије и Црне Горе потписали су Декларацију о повратку избеглица. Тиме су се обавезали на спремност да створе одговарајуће услове за повратак, као и да дају подршку онима који су се одлучили да остану у земљи избеглиштва. Међународна заједница, УНХЦР, ЕУ и Организација за европску безбедност и сарадњу позвани су да помогну владама у тражењу трајних решења за избеглице (Опачић, 2005: 185).

Хрватска влада је у протеклим годинама решила један део стамбеног питања, обнављале су се куће и продужавали рокови за подношење молби за враћање имовине. Већина испитаника није задовољна учињеним, али, надамо се, упркос негативним трендовима у развоју међунационалних односа у последње време, да ће се ови проблеми решавати. Помогла би укљученост и ангажовање ЕУ у решавању проблема, као и ригорознија контрола у провери како и колико је учињено². Сведоци смо да је однос према Србима у Хрватској погоршан уласком Хрватске у ЕУ. Објашњење лежи у смањеној контроли Хрватске откако је постала чланица, као и у повратку ХДЗ-а на власт (без обзира на учешће СДСС-а у власти).

Када је реч о економском положају Срба у Книну, као главни проблем издваја се низак проценат запослених Срба, посебно у државним институцијама, што сведочи о дубокој укоревљености етнократије. Забрињава податак да су Срби у Книну далеко од социјалне укључености – и даље се држе своје етничке групе. Предлог за решење ових проблема јесте пораст запослености, чиме би се у већој мери укључили у средину у којој живе и проширили друштвене везе

2 Разорне последице земљотреса на Банији крајем 2020. болно сведоче о тачности ових речи.

ван своје етничке групе. Потребно је укључити Србе у управни одбор града, као и на руководећа места, како би се поштовала права заступљености етничких мањина. Следећи предлог је одржавање културних манифестација које ће окупити све становнике Книна, без обзира на етничку припадност. Имајући у виду да је највећи проценат повратника старије доби, који се слабије крећу, потребно је обезбедити већу транспарентност о дешавањима везаним за њихов статус.

Статус Книњана који живе у Србији може да се објасни постојањем економских и социјалних проблема. Добијањем српског држављанства њихови проблеми се не губе, већ настављају да трају. Као основни проблем издваја се тешка економска ситуација, не само Книњана грађана Србије, него и осталих чланова друштва. Следећи проблем је изузетно мала укљученост у средину у којој живе. Потребно је оснажити ову популацију тако што ће имати своје представнике у политичкој сфери Србије, те повезати их с другим удружењима избеглица и невладиним организацијама како би се заједничким напорима борили за бољи положај. Несметан приступ информацијама и правима које имају могу бити обезбеђени оснивањем адвокатских канцеларија које ће помагати овој популацији.

У тешким временима, попут ратних, људи трпе многе губитке, од губитака живота најближих, до губитака имовине, положаја, разочарања у себе и друге. У покушају да наставе живот даље, потребно је доста труда и упорности, при чему им сваки вид помоћи значи и враћа наду у боље сутра. Срби из Книна, повратници и грађани Србије, и даље покушавају да обезбеде себи и својим најближима онај мир и статус који су имали пре рата. Растрзани између некад и сад, сматрају да ће још дуго носити етикету „оног другог“ у средини у којој живе.

Литература

- Antonijević, Milan, Tubić Kristina, Mikić, Zeitoun, Mirjana (2013), *Studija o položaju izbeglih lica iz Republike Hrvatske*, Yucom: Komitet правника за људска права, Beograd.
- Бакић, Јово (2004), *Идеологије југословенства између српској и хрватској национализма 1918–1941*, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Bakić, Jovo (2006), „Теоријско-истраживачки приступи етничкој везаности (ethnicity), национализму и нацији, *Sociologija*, XLVII(3), 231–264.
- Bakić, Jovo (2011), *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Službni glasnik, Beograd.
- Бобић, Мирјана (2005), „Миграције“, у: Миленковић, Иван и др. *Студије о избељеништву*, Група 484, Београд.

- Богдановић, Марија (1993), *Мейодолошке сйудије*, Институт за политичке студије, Београд, 81–121.
- Buršić, Ivana (2013), *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.*
- Чалић, Мари-Жанин (2013), *Исйорија Јуославије у 20. веку*, Клио, Београд.
- Илић, Владимир (2001), *Избејлице у Србији: између инйејрације и одрживој йоврайка*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд.
- „Избеглички корпус у Србији“, према подацима пописа становништва 2002, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе и Републички завод за статистику и информатику Србије.
- Кораћ Мандић, Опачић и др. (2006), *Инйејрација као дујорочно решење за избејлице и расељена лица у Србији*, Српски савет за избеглице, Нови Сад.
- Куљић, Тодор (2006), *Кулйура сећања*, Чигоја штампа, Београд.
- Mesić, Milan, Bagić, Dragan (2011), *Manjinski povratak u Hrvatskoj*, UNHCR, Predstavništvo u RH, Zagreb.
- Милић, Војин (1965), *Социолошки мейод*, Нолит, Београд.
- Опачић Горан, Видаковић Ивана, Вујадиновић Бранко (2005), *Живој у йослерайним заједницама*, ИАН: Међународна мрежа помоћи, Београд.
- Петровић, Небојша (2005), *Психолошке основе йомирења између Срба, Хрвайа и Бошњака*, Институт за психологију, Београд.
- „Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији“, УНХЦР Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, 1996.
- Roksandić, Drago (1991), *Srbi u Hrvatskoj*, Vjesnik, Zagreb.
- Становчић, Војислав и др. (2004), *Персйекйиве мулйикулйурализма у државама Зайадној Балкана*, Центар за истраживање етницитета: Friedrich Ebert, Београд.

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА И АУТОРКАМА

Јово Бакић је рођен 1970. године у Београду. Ванредни је професор на Одељењу социологије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Стручно се усавршавао или као предавач гостовао на Универзитетима Оксфорд (2003/4), Хелсинки (2009), Масачусетс (у Амхерсту, 2010), те Карловом универзитету у Прагу (2018). Менторски је водио десетине завршних, дипломских и мастер радова, а тренутно усмерава израду неколиких докторских дисертација. Самостални је аутор тридесетак краћих научних студија и три обимне научне монографије: (2004) Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918–1941, Зрењанин: ГНБ „Жарко Зрењанин“; (2011) Југославија: разарање и његови тумачи, Београд: Филозофски факултет УБ и Службени гласник; (2019) Европска крајња десница 1945–2018, Београд: Клио. Објављивао је на српском, енглеском и немачком језику.

Јована Живанић је рођена 1984. године у Београду. Након дипломирања на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, волонтирала је у Центру за интеграцију младих и радила као замена професора социологије у неколико београдских гимназија. Од 2016. запослена је на одређено време у Филолошкој гимназији у Београду. Објавила је оригиналан научни рад у часопису Култура Полиса. Поред основне делатности бави се веб-дизајном.

Дамир Зејнулаховић је рођен 1995. у Сомбору. Студент је докторских студија социологије на Филозофском факултету у Београду. На истом факултету је стекао диплому социолога и мастер диплому с тезом „Идеолошке поставке Српског покрета Двери“. У фокусу његових истраживачких интересовања налазе се области: социологија политике, социологија сазнања, историјска социологија, анализа и критика идеологије. Током студија је радио као истраживач за Фондацију Центар за демократију, као и у улози анкетара на низу истраживања које је спроводио Институт за социолошка истраживања. Запослен је као истраживач-приправник на Институту за филозофију и друштвену теорију. Објавио је оригиналан научни рад у Социолошком прегледу.

Бранка Зорић (рођ. Буач) рођена је у Книну 1988. године. Као једно од „деце Олује“, стигла је у Србију у избегличкој колони у августу 1995. године. Избегличко искуство и етикета „избеглице“ утицали су на избор студија социологије, јер је требало себи разјаснити сопствени друштвени положај и место у свету. Након завршеног студирања посветила се проналажењу посла у струци, али у томе, нажалост, није имала успеха. Тренутно је samozапослена, а жеља да ради у струци засад је неиспуњена.

Симо Јокић је рођен 1995. године у Београду, где је стекао осмогodiшње образовање у школи „Јанко Веселиновић“ и средње у Другој економској школи. Дипломирао је на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду дана 21. 12. 2020. године. Живи у Београду, где тренутно ради на позицији агента продаје у Музеју илузија.

Немања Костић је рођен у Београду 1986. године. Основне академске студије социологије завршио је 2014, а мастер академске студије 2015. године на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Тренутно ради на докторској дисертацији о употреби лика Св. Саве у различитим идеолошким уобличавањима српског национализма. Од 2017. године запослен је на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду као асистент на предметима Социологија политике, Социологија етничких група и нација, Идеологије југословенства и Социолошки практикум. Објавио је шест оригиналних научних радова у социолошкој периодици и зборницима научних радова.

Андреј Кубичек је рођен 1987. године у Београду. Докторанд је социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Запослен је на Институту за криминолошка и социолошка истраживања као истраживач-приправник од 2018. године, а од 2021. године као истраживач-сарадник. Објавио преко 20 чланака у различитим домаћим и иностраним научним часописима и монографијама. Учествовао је у неколико истраживачких пројеката посвећених Ромима и осуђеницима. Радио је као професор социологије у више београдских средњих школа.

Ирена Пејић је рођена 1988. године у Ужицу. Завршила је основне и мастер студије социологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где 2016. уписује и докторске студије. У свом академском раду се бавила анализом садржаја уџбеника историје за гимназију,

национализмом и десним политикама. Објавила је оригинални научни рад у часопису Архив. Запослена је у цивилном сектору као пројектна менаџерка, чланица је редакције критичког портала Машина, а пише и за друге домаће и регионалне портале на теме политике, женских, радних и социјалних права. Истраживачица, активисткиња и боркиња за боље и праведније друштво. Живи и ради у Београду.

Милош Секулић је рођен 1987. године у Београду, где завршава основну школу и XIV београдску гимназију. Студије социологије на Филозофском факултету уписује 2006. године. Након дипломирања 2013. године добија стипендију италијанске асоцијације „Rondine cittadella della pace“ из Ареца. Наредне две године учествује у раду и промоцији асоцијације, држећи предавања у многобројним основним и средњим школама широм Италије, те различитим институцијама укључујући и Европски парламент у Бриселу. Завршава курс италијанског језика нивоа Б2 на факултету у Перуђи, након чега уписује мастер студије Геополитика и међународна безбедност на Факултету политичких наука Универзитета Сапиенца („La Sapienza“) у Риму. После одбрањеног мастер рада, на италијанском обавља тромесечну стручну праксу у амбасади Републике Србије у Риму. Након повратка у Србију ради у услужним делатностима и угоститељству као телефонски продавац на италијанском језику, туристички водич, менаџер апартмана, конобар и достављач.

Милена Трикић је рођена 1990. године у Београду. Након завршене гимназије уписује Филозофски факултет у Београду, Одељење за социологију, где дипломира 2016. године. Наставља школовање на истом факултету и 2017. године добија звање мастер социолог. Током студирања почиње да се интересује за дигитални маркетинг, којим се успешно бави од завршетка студија. Тренутно је запослена у креативној агенцији „Жишка“ на позицији координатор пројеката / координатор продукције / закуп медија.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(497.11)“20“(082)

329.17(497.11)“20“(082)

316.75(082)

ИСТРАЖИВАЊА национализма у Србији почетком 21.
века : радови млађе генерације социолога / Јово Бакић (уредник).
– 1. изд. – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2021
(Београд : Службени гласник). – 275 стр. : табеле ; 24 cm

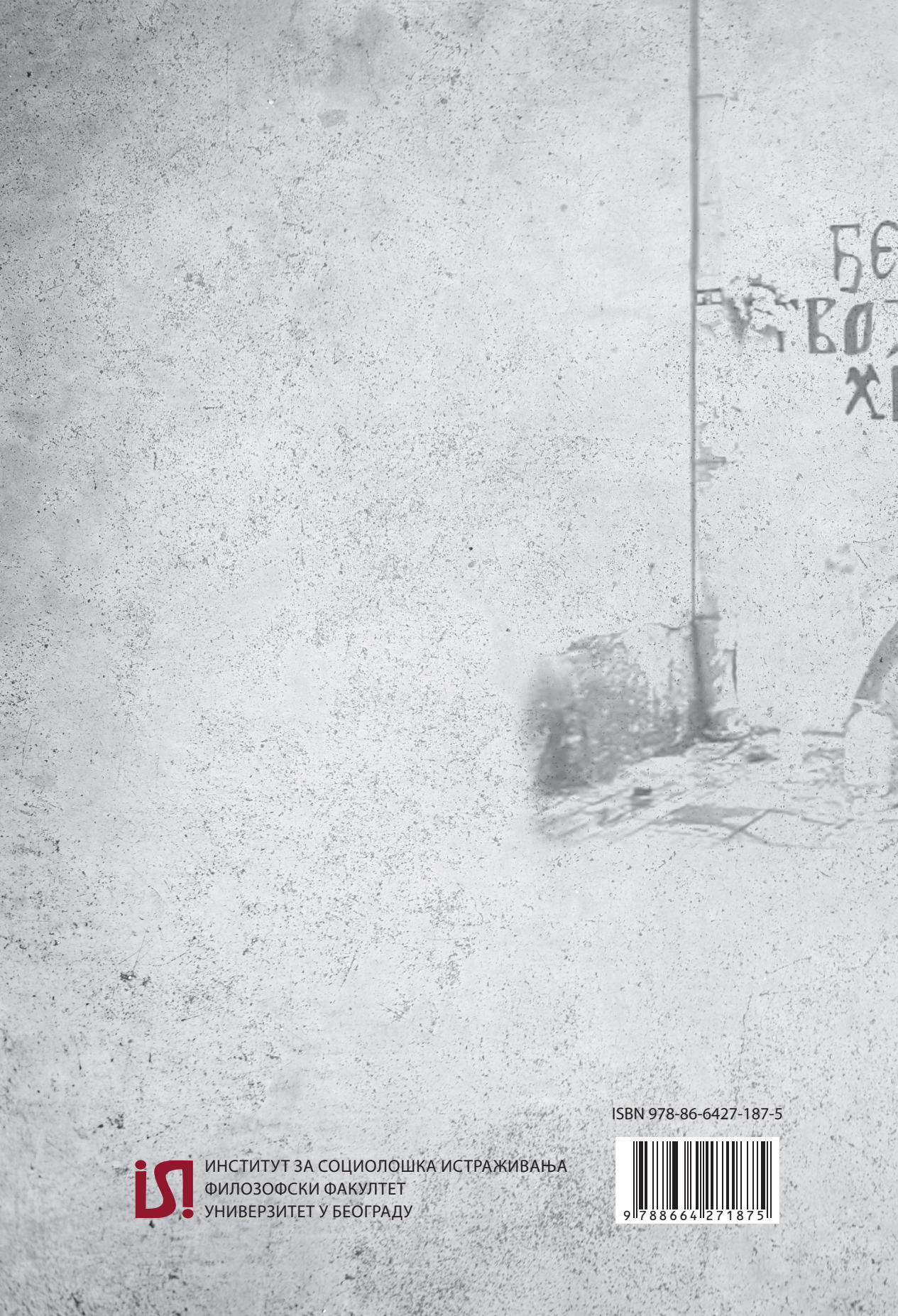
„Сви текстови у зборнику настали су у оквиру пројекта „Изазови
нове друштвене интеграције у Србији : концепти и актери“,
евиденциони број 179035 ...“ --> колофон. – Тираж 200. – Стр.
7–16: Истраживања национализма у оквиру једне историјске
социологије политике / Јово Бакић. – Белешке о ауторима и
ауторкама: стр. 273–275. – Напомене и библиографске референце
уз текст. – Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-6427-187-5

1. Бакић, Јово, 1970- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Национализам -- Србија -- 21в

COBISS.SR-ID 50899209

ISBN 978-86-6427-187-5

ИНСТИТУТ ЗА СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

9 788664 271875